

МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ У СПРАВАХ СІМ'Ї, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР «ВОЛОНТЕР»
ПРЕДСТАВНИЦТВО ДИТЯЧОГО ФОНДУ ООН (ЮНІСЕФ) В УКРАЇНІ

ПОПЕРЕДЖЕННЯ, ВИЯВЛЕННЯ І ПОДОЛАННЯ ВИПАДКІВ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ:

- тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери
- тренінговий курс для міжвідомчої команди фахівців

УДК 343.54
ББК 67.408
П 57

*Матеріали рекомендовано до друку
Науково-методичною радою Міністерства освіти
і науки України (протокол №7,
від 11 листопада 2008 року).*

*Затверджено Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту та рекомендовано
для використання у програмах підготовки фахівців структурними підрозділами Міністерства (наказ
Мінсім'ямолодьспорту № 4907 від 12 грудня 2008 року).*

Колектив авторів:

Журавель Т. В.	Частина 1: Сесії 2, 6, 7, 8;	Частина 2: Сесії 1, 2, 4, 5.
Коробченко Н. М.	Частина 1: Сесія 6.	
Нікітіна О. М.	Частина 1: Сесія 1, 4, 9;	Частина 2: Сесія 3.
Сафронова О. Ф.	Частина 1: Сесії 3, 5.	

Рецензенти:

Зверєва Ірина Дмитрівна, доктор педагогічних наук, професор;
Петрочко Жанна Василівна, кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторії Інституту проблем виховання Академії педагогічних наук України.

Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / Автори-упорядники: Журавель Т. В., Коробченко Н. М., Нікітіна О. М., Сафронова О. Ф. За заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. – К.: ТОВ "К.І.С.", 2010. – 167 с.

ISBN 978-966-1568-38-8

У публікації подано матеріали тренінгового курсу для фахівців, які працюють у системі попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Перша частина курсу спрямована на навчання спеціалістів соціальної сфери, а саме фахівців служб у справах дітей, відділів у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, друга – розрахована на міжвідомчу групу спеціалістів, до якої, окрім фахівців соціальної сфери, входять медики, правоохоронці та освітяни. Тренінговий курс спрямовано на розкриття особливостей законодавчого забезпечення проблеми попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, висвітлення психологічних аспектів взаємодії з жертвою та агресором, формування у спеціалістів навичок взаємодії у міжвідомчій команді фахівців.

УДК 343.54
ББК 67.408

Видання підготоване в рамках проекту "Удосконалення нормативної та методичної бази національної системи моніторингу випадків насильства над дітьми та в сім'ї", що реалізує Всеукраїнський громадський центр "Волонтер" за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні (www.unicef.org.ua).

Координатор проекту
від Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні –
Андрій Гайдамашко.

Координатор проекту
від Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» –
Тетяна Журавель.

© ВГЦ «Волонтер», 2010
© Представництво Дитячого фонду
ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2010
© Фото на обкладинці
EU-UNICEF/Ukraine/2010

ISBN 978-966-1568-38-8

ЗМІСТ

Загальний план тренінгу.....	4
ЧАСТИНА I. Попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми як соціальна проблема.....	6
ЧАСТИНА II. Питання міжвідомчої взаємодії у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми	41
ДОДАТКИ	60

ПОПЕРЕДЖЕННЯ, ВИЯВЛЕННЯ І ПОДОЛАННЯ ВИПАДКІВ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ: ТРЕНІНГОВИЙ КУРС

Тренінговий курс розроблено для навчання спеціалістів, що працюють у системі попередження та подолання випадків насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми.

Курс складається з 2-х частин. Перша частина розрахована безпосередньо на фахівців соціальної сфери: центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей, відділів у справах сім'ї та молоді. Друга – на міжвідомчу групу фахівців, до якої, окрім вже зазначених спеціалістів, долучаються освітяни, правоохоронці та медичні працівники. Другу частину курсу варто використовувати після проведення подібних до першої частини тренінгових занять у всіх групах спеціалістів.

ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН ТРЕНІНГУ

Частина I.

Попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми як соціальна проблема

Номер сесії	Назва сесії	Час
Сесія I	Знайомство та актуалізація теми тренінгу	2 год.
Сесія II	Феномен та чинники виникнення насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми	1,5 год.
Сесія III	Феномен та чинники виникнення насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми (продовження)	2 год.
Сесія IV	Особистість жертви та агресора	2 год.
Сесія V	Основні положення віктимології. Соціально-психологічна робота з особами, яких стосується проблема насильства у сім'ї	1,5 год.
Сесія VI	Нормативно-правова база України щодо попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми	2 год.
Сесія VII	Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми	1,5 год.
Сесія VIII	Етичні норми діяльності соціального працівника у випадках насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми	1,5 год.
Сесія IX	Запобігання професійному вигоранню фахівців соціальної сфери. Підбиття підсумків тренінгу	2 год.

Частина II.

Питання міжвідомчої взаємодії у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

(тренінг проводиться для міжвідомчої команди фахівців: працівників соціальної сфери, освітян, правоохоронців, медичних працівників)

Номер сесії	Назва сесії	Час
Сесія I	Вступ та актуалізація тематики	2 год.
Сесія II	Види та індикатори жорстокого поводження з дитиною	2 год.
Сесія III	Взаємодія органів та служб у попередженні та подоланні насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Технологія ведення випадку	1,5 год.
Сесія IV	Проблеми та можливості здійснення профілактичної діяльності в умовах міжвідомчої взаємодії	2,5 год.
Сесія V	Підбиття підсумків	0,5 год.

ЧАСТИНА 1.

Мета тренінгу: ознайомити учасників з формами та методами роботи з сім'ями, в яких чиниться насильство або жорстоке поводження з дитиною, та відпрацювати навички роботи з випадком.

Завдання тренінгу

1. Визначити сутність понять: сім'я, складні життєві обставини, сім'я, яка опинилась у складних життєвих обставинах.
2. Розглянути феномен насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, його причини та наслідки.
3. Ознайомити учасників з індикаторами виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми та насильства в сім'ї.
4. Розглянути особистість жертви та агресора у системі насильства в контексті здійснення соціально-психологічної роботи з ними.
5. Проаналізувати чинну нормативно-правової базу у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.
6. Відпрацювати навички щодо попередження та подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.
7. Визначити особливості дотримання етичних норм спеціалістами соціальної сфери та способи запобігання їхньому професійному вигорянню.

Цільова аудиторія:

фахівці центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей, відділів у справах сім'ї та молоді.

Час проведення: 16 годин.

Сесія I (тривалість: 2 години)

Знайомство та актуалізація теми тренінгу

1. Презентація тренерів, мети та завдань, структури тренінгу

Мета: представити тренерів, їхній досвід роботи у галузі попередження насильства в сім'ї, жорстокого поводження з дітьми. Презентувати мету, завдання, структуру тренінгового заняття.

Час проведення: 5 хв.

Необхідні матеріали: виписані на аркуші фліпчарту: тема, мета, завдання тренінгового заняття; програма тренінгу з виписаною структурою тренінгового заняття, регламентом роботи на аркушах А4 відповідно до кількості учасників.

Хід проведення

Тренери вітають учасників з початком семінару, представляють себе та звертають увагу групи на проект, у рамках якого проходить цей тренінг (або ж напрям діяльності певної установи/організації тощо). Також представляють назву, мету та завдання тренінгу.

Звертають увагу учасників на регламент роботи.

До уваги тренера!

Доцільно, щоб кожен учасник та учасниця мали програму тренінгу, і саме на цьому етапі тренери можуть коментувати блоки програми та анонсувати сутність зазначених у програмі сесій.

2. Вправа «Інтерв'ю»

Мета: познайомити учасників і тренерів, створити доброзичливу атмосферу.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: бейджі, маркери, аркуш фліпчарту з зафіксованими на ньому запитаннями для «інтерв'ю».

Хід вправи

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у пари за принципом «з ким знайомий найменше», розпочати спілкування у режимі «інтерв'ю» і дізнатись відповіді на поставлені тренером питання:

1. П.І.Б.
2. Місце роботи, посада, регіон.
3. Досвід роботи у подоланні проблеми насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми.
4. Життєве кредо (життєвий «девіз»).

До уваги тренера!

Якщо учасники групи не працюють в одному регіоні і зустрічаються уперше, принцип об'єднання у пари необхідно змінити. Можна створити пари за територіальним принципом, тобто, хто поруч з ким сидить.

Запитання для «інтерв'ю» мають бути заздалегідь зафіксовані на аркуші фліпчарту.

Тренерам бажано також брати участь у знайомстві, що дасть можливість зблизитись з групою та сприятиме встановленню у ній атмосфери довіри.

Після спілкування у парах учасники представляють один одного.

Коментар тренера

Дуже важливо вміти спілкуватись один з одним, ставити запитання і отримувати на них відповіді. Фахівці, які працюють у соціальній сфері, у своїй практичній діяльності мають звертати на це увагу, адже працюють з людьми. У випадку спілкування з людиною, яка звернулася по допомогу щодо захисту від насильства в сім'ї її самої або близьких, необхідно чітко та структуровано побудувати спілкування, лише тоді буде встановлено необхідну довіру між клієнтом і фахівцем та виникне впевненість в отриманні допомоги.

Отже, ми починаємо працювати у темі попередження насильства та роботи з випадками вже від знайомства і кожна подальша вправа дозволить нам глибше познайомитись з проблемою та пропрацювати відповідні уміння та навички.

3. Визначення очікувань учасників від тренінгу

Мета: дати можливість учасникам визначитися з власними очікуваннями від тренінгу.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: стікери, аркуш фліпчарту з намальованою на ньому торбиною.

Хід вправи

Тренер ще раз звертає увагу учасників на мету і завдання тренінгу та пропонує учасникам відповіді: «На яке питання у контексті нашої теми Ви б хотіли отримати відповідь?».

Після визначення учасників із власними запитанням, тренер пропонує записати запитання на стікер, прокоментувати і наклеїти на запропонований тренером аркуш фліпчарту – символічно помістити свої запитання до намальованої на аркуші торбинки.

До уваги тренера!

Тренер зазначає, що до аналізу очікувань учасники повернуться наприкінці семінару і зможуть перевірити, чи залишаться якісь запитання без відповіді лежати у торбині, а можливо, до торбини потраплять також нові запитання.

У разі, якщо запитання когось з учасників будуть абсолютно не в контексті теми тренінгу, тренер наприкінці вправи має зауважити, що на такі питання (бажано процитувати) на цьому тренінгу ми навряд чи зможемо знайти відповіді, але це буде орієнтиром для розробки подальших тем.

4. Прийняття правил роботи групи

Мета: встановити спільні правила та норми поведінки для ефективної роботи тренінгової групи.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуш фліпчарту, маркери.

Хід проведення

Шляхом мозкового штурму учасники пропонують правила та норми поведінки, які будуть прийнятними для ефективної роботи учасників групи. Запропоновані правила обговорює велика група і, за умови згоди всіх учасників виконувати це правило, його вносять до переліку правил групи, обов'язкових для виконання всіма учасниками.

По завершенні вправи тренер ставить три крапки під останнім зафіксованим правилом, коментуючи, що перелік залишається відкритим для того, щоб додати правила, які не були внесені, але можуть знадобитися.

До уваги тренера!

Правила – це дуже важливий структурний компонент побудови тренінгового заняття. Тому важливо, щоб учасники проговорювали, що саме вони розуміють під запропонованим правилом. Для того, щоб запропоноване правило зафіксували на аркуші, з ним мають погодитись усі учасники групи. Правила розміщуються на зручному для їхнього перегляду місці.

Наприклад, аркуш із зафіксованими правилами можна розмістити на дверях, що буде символізувати таке – коли ми заходимо до цієї кімнати, поринаємо в атмосферу тих правил, що зафіксовані на вході.

Приклади правил (норм поведінки у групі):

- висловлюватись почергово;
- буди доброзичливими та толерантними (або ж – поважати думку інших);
- приходити на заняття вчасно (або ж – дотримуватись визначеного регламенту);
- бути конструктивними та лаконічними у висловлюваннях;
- бути активними;
- ...

5. Сім'я як об'єкт роботи соціального працівника

Мета: актуалізувати поняття сім'ї, сформувати спільний понятійний апарат.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: маркери, аркуші фліпчарту, з зафіксованими на них визначеннями поняття «сім'я» (або ж слайди мультимедійної презентації), а також ці ж визначення на аркушах А-4 для кожного учасника групи.

Хід справи

Перший етап

Тренер пропонує учасникам подумати над визначенням поняття «сім'я» та зафіксувати його у себе в зошитах/блокнотах. Після того, як визначення зафіксовано, тренер об'єднує учасників у пари та дає завдання обговорити визначення та дійти згоди, яким могло би бути їхнє спільне визначення.

Другий етап

Після дискусії у парах тренер пропонує декільком процитувати ті визначення, які вони сформулювали. Далі, на розгляд групи подаються декілька визначень сучасних науковців та визначень, поданих у законодавстві України. Тренер просить групу порівняти ці визначення з обговорюваними у парах:

Отже, сім'я ...

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.
4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.¹

Сім'я – мала соціальна група, створена на основі офіційного чи громадянського шлюбу або кровної спорідненості, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними й моральними зобов'язаннями один до одного, родинними традиціями.

¹ Сімейний кодекс України.

Сім'я виконує такі функції: репродуктивну, виховну, регулятивну, рекреаційну, господарсько-побутову, економічну, первинної соціалізації дитини.²

Коментар тренера

Розуміння поняття сім'ї у проведенні профілактичної діяльності щодо недопущення, припинення та подолання насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми є надзвичайно важливим.

За сучасним Сімейним кодексом так званий «громадянський шлюб» юридично рівний з офіційно зареєстрованим.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству у сім'ї» абзац шостий статті 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» доповнено абзацом:

Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Виходячи з наведених визначень, можна зробити висновок, що до членів сім'ї належать, зокрема: а) подружжя; б) батьки (мати, батько) й дитина (діти); в) брати й сестри; г) дід (баба) й онук (онука); ґ) усиновителі (усиновитель) й усиновлений (удочерена); д) вітчим (мачуха) й пасинок (падчерка). Членами сім'ї також виступають фактичне подружжя, піклувальник і опікуваний, фактичні вихователі й вихованці у випадках, коли ці особи спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки морального та матеріального характеру. *До членів сім'ї можуть прирівнюватися й інші спільноти, якщо вони утворені на підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам.*

Що ж стосується колишнього подружжя, якщо вони розлучені, але проживають в одному помешканні, то при вчиненні будь-якого акту насильства по відношенню один до одного на них *не поширюється законодавство про попередження насильства в сім'ї*. Проте вчинення актів насильства з боку розлучених батька чи матері по відношенню до їхньої спільної дитини (дітей), або всиновлених дітей іншого члена колишнього подружжя, *слід кваліфікувати як діяння, що становлять насильство в сім'ї*.

6. Інформаційне повідомлення тренера «Сім'я як первинний інститут соціалізації людини. Особливості соціалізації людини у різних типах сімей»

Мета: інформувати учасників про роль сім'ї у вихованні та соціалізації дитини.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: маркери, аркуші фліпчарту, додаток 1.

Хід вправи

Тренер наголошує, що під час роботи з різними категоріями сімей важливо розуміти специфічні особливості та потреби кожної з них, а також мож-

2 Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.

ливі особливості членів цих родин, як дітей, так і дорослих. Це може стати основою для визначення завдань для роботи з сім'єю, що потребує допомоги, напрямів роботи з нею, видів надання допомоги.

Тренер подає інформаційне повідомлення «Сім'я як первинний інститут соціалізації людини. Особливості соціалізації людини у різних типах сімей» (Додаток 1).

Звертає увагу на підходи до класифікації типів сімей, де поруч з іншими варто звернути особливу увагу на поняття *сім'я, що опинилась у складних життєвих обставинах*.

7. Вправа: «Що таке складні життєві обставини?»

Мета: дати визначення поняттям: «складні життєві обставини», «сім'я, що опинилась у складних життєвих обставинах», показати вплив складних життєвих обставин на ризик виникнення насильства в сім'ї.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: маркери, аркуші фліпчарту.

Хід проведення вправи

Перший етап

Тренер пропонує учасникам шляхом мозкового штурму охарактеризувати словосполучення «*складні життєві обставини*», тобто назвати будь-які поняття, що є, на думку учасників, синонімами або ж його тлумаченням. Визначення учасників фіксує на аркуші фліпчарту.

Другий етап

Тренер об'єднує учасників у малі групи та пропонує, використовуючи групові напрацювання попереднього етапу роботи, створити власне визначення поняття «*складні життєві обставини*», а також поняття «*сім'я, яка опинилась у складних життєвих обставинах*». Час, визначений для роботи груп – 10 хвилин.

Третій етап

Після презентації напрацювання груп тренер підсумовує сказане та звертає увагу учасників на визначення *складних життєвих обставин* та зазначає/нагадує, що поняття «сім'я, що опинилась у складних життєвих обставинах» зафіксоване у Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах (від 12.07.2006 за №824/12698).

Коментар тренера

Складні життєві обставини – це обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, брак житла чи роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки у сім'ї, малозабезпеченість, психологічний або психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

До *складних життєвих обставин* належить також: погіршення матеріально-побутових умов, поступове зuboжіння, втрата роботи, все, що викликає у людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, все, що веде до наростання напруги в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей. Отже, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для лю-

дини події, коли їй особливо важко, і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, в тому числі з боку держави, суспільства, громади, найближчого оточення, щоб впоратися з цими обставинами і відновити свою нормальну життєдіяльність. Логічно, що такими будуть вважатися втрата здатності до обслуговування, інвалідність (значна втрата здоров'я як фізичного, так і психічного), втрата близької людини, порушення звичного, нормального способу життя, дитяча бездоглядність, пожежа, стихійне лихо тощо.³

Сім'ї, що опинилась у складних життєвих обставинах, можуть бути декількох типів:

- сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самостійно, у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками в сім'ї, безробіттям одного з членів сім'ї, якщо він зареєстрований в державній службі зайнятості як такий, що потребує працевлаштування;
- сім'ї, де є ризик передання дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;
- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні⁴.

Сім'я, яка опинилась у складних життєвих обставинах, потребує допомоги, право на яку визначено у законодавстві.

Звичайно, така сім'я не виконує своїх функцій та не відіграє необхідної ролі у процесі соціалізації дітей, що у таких сім'ях виховуються, а отже, є або може стати джерелом насильства та жорстокого поводження з дитиною. Такі сім'ї потребують надзвичайної уваги на етапі попередження насильства та жорстокого поводження (вторинна профілактика, про яку піде мова далі).

За законодавством, насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дітьми вказує на те, що сім'я належить до категорії таких, які опинилися у складних життєвих обставинах. Але також не варто забувати про те, що насильство та жорстоке поводження можуть бути і наслідком інших складних життєвих обставин, у яких опинилася сім'я (безробіття, алкогольна або наркотична залежність когось з членів сім'ї тощо).

Отже, залежно від того, чи є насильство причиною, що обумовлює складні життєві обставини, чи їхнім наслідком, буде визначатися зміст роботи соціального працівника у напрямку подолання проблеми родини.

Запитання для обговорення

1. Які складні життєві обставини насамперед можуть призвести до насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною?
2. У чому може різнитись підхід до розв'язання проблеми сім'ї, у разі, якщо насильство та жорстоке поводження з дитиною є наслідком інших складних життєвих обставин, у яких перебувала сім'я?

3 Стаття 1 Закону України «Про соціальні послуги».

4 Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах (від 12.07.2006 за №824/12698).

Сесія II (тривалість: 1 год. 30 хв.)

Феномен та чинники виникнення насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми

1. Обговорення у колі «Коли я вперше замислилась(-вся) про проблему насильства в сім'ї?»

Мета: актуалізувати тему тренінгу, налаштувати учасників на подальшу роботу.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: не треба.

Хід вправи

Тренер просить учасників декілька хвилин подумати та почергово у колі дати відповідь на запитання: «Коли я вперше замислилась(-вся) про проблему насильства в сім'ї?».

До уваги тренера!

На основі висловлювань учасників тренер підбиває підсумки та наголошує на тому, що, на жаль, насильство у сім'ї та жорстоке поведження дуже поширені, передовсім в суспільстві, де постійними є соціальна нестабільність та політичні кризи, що відбуваються на сім'ях. Але якщо ми зрозуміємо, що розв'язання цієї проблеми залежить від її усвідомлення та бажання кожного з нас подолати її, ситуація неодмінно змінюватиметься на краще.

2. Визначення понять

Мета: сформулювати спільний понятійний апарат.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: папір формату А3, маркери, визначення на аркушах фліпчарту або ж на слайдах мультимедійної презентації.

Хід вправи

Перший етап

Учасники об'єднуються у малі групи та дають визначення поняттям «насильство», «насильство в сім'ї», «жорстоке поведження з дітьми». Час на виконання – 15 хв.

Кожна група презентує свої визначення та кріпить на видному місці і таким чином, щоб визначення кожного поняття були розміщені поруч (для можливості подальшого їхнього порівняння).

До уваги тренера!

Як правило, в визначеннях понять усіх груп буде багато спільного, на що треба звернути увагу, та, порівнюючи визначення, варто підкреслювати однакові слова, що трапляються в них. У наступній вправі це допоможе у визначенні умов, за яких дія вважається насильством.

Другий етап

Тренер презентує визначення всіх трьох понять, які він має підготувати заздалегідь на аркушах фліпчарту або ж на слайдах і які транслюватиме за допомогою мультимедійного проектора:

Насильство – це фізичний або психологічний вплив однієї людини на іншу, що порушує **конституційне право** людини на особисту недоторканість (у фізичному і духовному розумінні).⁵

Насильство – дії однієї або декількох осіб стосовно іншої людини, які **порушують громадянські її права та свободи** або призводять до фізичного, психологічного або морального страждання.⁶

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують **конституційні права і свободи** члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.⁷

Жорстоке поводження з дитиною означає будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею.⁸

Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, які **порушують права та свободи** дитини, наносять шкоду її фізичному або психічному здоров'ю. Жорстоким поводженням з дитиною також є *бездіяльність* батьків (усиновителів), опікунів (піклувальників), інших осіб, які їх замінують, якщо така бездіяльність перешкоджає оптимальному розвитку дитини, наносить шкоду її фізичному або психічному здоров'ю (зневажання основних потреб дитини, відсутність умов для нормальної життєдіяльності, турботи про її здоров'я та розвиток тощо).⁹

Коментар тренера

В усіх визначеннях (як наукових, так і законодавчих) зазначено, що насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дітьми є:

- є порушенням прав та свобод людини, гарантованих Конституцією України, тобто захист від насильства гарантований державою;
- може виявлятися у негативному фізичному, психологічному, сексуальному або ж економічному впливі, діях або ж бездіяльності (про бездіяльність йдеться в у визначенні *жорстокого поводження з дітьми*);
- наносить моральну шкоду або шкоду фізичному чи психічному здоров'ю, перешкоджають оптимальному розвитку.

Окрім того, слід звернути увагу, що:

Є відома невизначеність у розумінні насильства та жорстокого поводження з дітьми. Наприклад, визначення насильства над дітьми, запропоно-

5 Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської. – К.: УДЦССМ, 2000. – С. 133.

6 Соціальна педагогіка: мала енциклопедія/ За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.

7 Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», м. Київ, 15 листопада 2001 року.

8 Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, що затверджений спільним наказом від 16.01.04 № 5/34/24/11.

9 За визначенням Грицевич О. В., що розроблене у межах аналізу нормативно-правової бази попередження жорстокого поводження з дітьми, у рамках проекту ВФЦ «Волонтер» за підтримки ЮНІСЕФ (2007 р.).

ване ВООЗ у 1999 р., надто широке і багатослівне. По суті, в ньому зазначено все, що перешкоджає дитині повністю реалізувати свій життєвий і особистісний потенціал. Сюди належать і активні дії, які прямо загрожують дитині (наприклад, фізична і сексуальна агресія), і дії ігнорування і відмови дитині в задоволенні її основних потреб (наприклад, зневага до дитини, відмова годувати її тощо).

Водночас у низці міжнародних документів поняття «насильство над дітьми» належить до числа визначень, які не потребують спеціального тлумачення. Так, в частині 1 статті 19 Конвенції ООН про права дитини сказано, що країни-учасниці повинні вжити всіх необхідних заходів, в т.ч. і законодавчих, для захисту дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образ чи зловживання, жорстокого поведіння та експлуатації. Однак при цьому не розкривається зміст понять «насильство», «жорстоке поведіння», «образа» тощо.

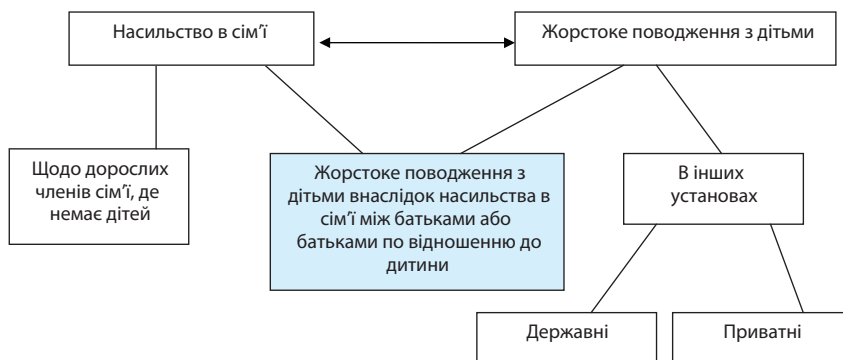
На законодавчому рівні в Україні дуже неповно подано визначення жорстокого поведіння з дитиною (у *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення*) та, окрім того, воно доповнене поняттям *соціального насильства*, визначення сутності якого немає в жодному нормативно-правовому акті.

При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поведіння з дитиною визначене на рівні підзаконного нормативно-правового акта, а не на рівні закону, викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні, при розгляді справ у судах тощо.

Отже, певна плутанина у термінології, нерозмежованість термінів *насильство над дітьми* та *жорстоке поведіння з дітьми* як на рівні законодавства, так і в теоретичних джерелах, ускладнює вивчення проблеми насильства над дитиною та істотно обмежує можливості надання їй соціальної та правової допомоги. Більшість науковців та практиків вищезазначені терміни розглядають як синоніми, але потребує закріплення взаємозв'язок між ними на законодавчому рівні. В англомовній термінології для позначення цих явищ давно увійшло таке поняття, як *child abuse and neglect (CAN)*.

Третій етап

Тренер презентує учасникам схему, на якій представлено взаємозв'язок насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною:

Коментар тренера

Обговорюючи питання жорстокого поводження з дітьми, ми передовсім будемо зосереджуватись саме на жорсткому поводженні з дітьми, пов'язаному з насильством в сім'ї. Але, безперечно, використовуючи під час роботи семінару нормативно-правові акти України, частково розглянемо і діяльність у випадках насильства над дітьми поза межами родини.

Запитання до обговорення

1. Якщо у сім'ї, де є діти, батько чинить насильство по відношенню до матері (чи навпаки), чи можемо ми говорити про жорстоке поводження з дітьми у цій родині? У чому воно виявляється? Які наслідки може мати для дітей?
2. Які конкретні ситуації ви можете навести, коли дитина виступає непрямою жертвою насильства між дорослими батьками? Які проблеми виникають під час роботи з такими випадками між спеціалістами різних структур?

3. Вправа «Умови визначення дії проявом насильства у сім'ї або жорстокого поводження з дитиною»

Мета: поінформувати групу щодо умов визначення конкретної дії/дій проявом насильства у сім'ї або жорстоким поводженням з дитиною.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: папір формату А3, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Виходячи з визначень, сформованих на попередньому етапі роботи, тренер пропонує шляхом мозкового штурму окреслити спектр дій, які можна вважати насильством в сім'ї та жорстоким поводженням з дитиною. Тренер фіксує висловлювання учасників на фліпчарті.

До уваги тренера!

Пропозиції учасників можуть звучати так:

- побиття;
- ляпанці;
- штовхання;
- катування;
- укуси;
- подряпини;
- образи;
- згвалтування;
- приниження;
- шантажування;
- залякування;
- незабезпечення основних потреб дитини;
- позбавлення їжі, грошей або свободи тощо.

Тренер просить групу передивитись список. Він наголошує на тому, що всі ці дії дійсно, за певних умов, можуть мати характер насильства у сім'ї або жорстокого поведження з дитиною.

Але якими ж мають бути умови таких дій? Адже ляпанець або образа – це події, що можуть статися за певних обставин у кожній родині, тож чи можемо ми відразу віднести цю сім'ю до категорії тих, де коїться насильство, і зазначати, що вона потребує втручання фахівців?

Другий етап

Тренер пропонує групі також повернутись до визначень насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми та передивитись, які поняття у них були підкреслені. Вони допоможуть сформувати умови, за якими ту чи іншу дію можна трактувати як насильство у сім'ї або жорстоке поведження з дитиною.

Тренер стимулює групу до роздумів та висловлювання свого погляду учасниками і в разі, якщо названа умова збігається з дійсною, тренер фіксує її на аркуші фліпчарту. Ті умови, які фіксувати недоречно, варто обговорити з групою і визначити, чому ми їх не нотуємо.

Коментар тренера

Дослідники виокремлюють 4 умови, за наявності яких певну дію можна трактувати як насильство у сім'ї або жорстоке поведження з дитиною:

- **порушення прав та свобод особистості**, гарантованих Конституцією та законодавством України;
- **умисність дії**, тобто коли людина чітко усвідомлювала, що вона робить і намагалась за допомогою такої дії досягти певної мети або мати певний зиск;
- **неможливість жертви себе захистити**, тобто превалювання з боку кривдника, що чинить дію, фізичної або психологічної сили;
- **будь-яка моральна, психологічна або фізична шкода**, що настає унаслідок вчинення дії.

Деякі дослідники також відносять до таких умов і *систематичність*, але це питання є суперечливим, адже такі дії, як зґвалтування або побиття дитини можуть мати і одиничний характер, але однозначно трактуватимуться як жорстоке поведження з дитиною.

За наявності однієї або декількох умов певну дію можна трактувати як прояв насильства у сім'ї або жорстокого поведження з дитиною. Чим більше з перерахованих умов наявні, тим загрозливішим для особистості є насильство, тим більшу кількість ризиків воно несе.

Тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. Чи погоджуєтесь ви з визначеними умовами?
2. Чи можете ви навести певні приклади ситуацій вчинення насильства, з якими ви стикаєтесь на практиці, та проаналізувати їх згідно з визначеними умовами?

Сесія III (тривалість: 2 години) Феномен та чинники виникнення насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (продовження)

1. Вправа «Айсберг»: причини насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми»

Мета: виокремити та узагальнити причини насильства, визначені у рамках наукових підходів до проблеми насильства в сім'ї.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: папір формату А4, стікери у кількості восьми для кожної з малих груп, маркери, схеми «Айсбергу» для всіх учасників.

Хід вправи

Перший етап

Тренер наголошує на тому, що профілактика насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми буде неадекватною та неефективною, якщо будуватиметься без урахування причин цих явищ.

Тренер об'єднує учасників у малі групи по 5 осіб та просить визначити та обговорити причини насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми у сім'ї на основі інформаційного повідомлення, представленого у попередній вправі. На наступному етапі кожна група отримує по 8 стікерів, на які їм необхідно записати визначені причини. Тренер наголошує на тому, що на одному стікері необхідно фіксувати лише одну причину. Отже, кожна група має визначити не більше 8 причин. На цей етап роботи тренер дає групі 15 хв.

Другий етап

Тренер просить групи по чергово презентувати свої напрацювання і допомагає учасникам кріпити стікери на аркуші фліпчарту так, щоб ті причини, які за схемою «Айсберг» лежать на поверхні: непорозуміння, суперечки, бідність сім'ї, зубожіння, зловживання алкоголем, вживання наркотиків, безробіття тощо – були прикріплені у верхній частині аркуша, а ті стікери з причинами глибинними: психологічні особливості агресорів та жертв, гендерна нерівність, ієрархічні відносини у самому суспільстві – розміщувались у нижній частині плакату.

Після того, як стікери з напрацюваннями усіх груп будуть розміщені на аркуші фліпчарту, тренер може провести ризик між причинами, що лежать на поверхні, та «підводними» причинами, а також зобразити силует айсберга, як показано на малюнку.

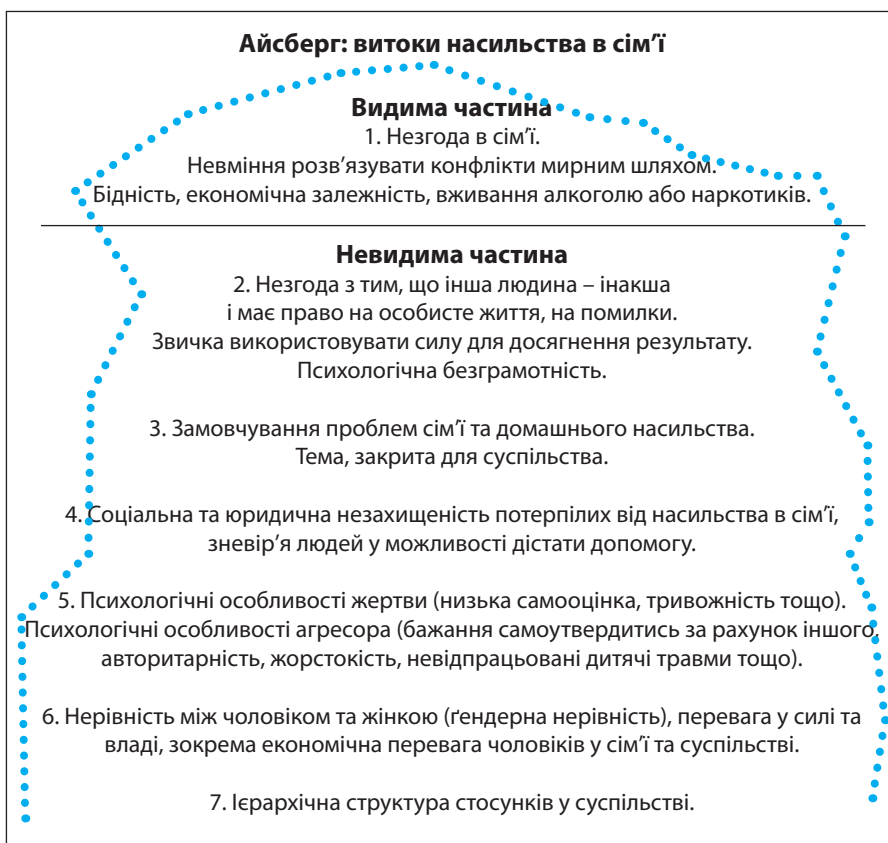
Третій етап

Тренер роздає учасникам аркуші зі схемою «Айсберг» і, орієнтуючись на напрацювання груп на попередньому етапі, порівнює їх зі схемою, коментуючи її.

Тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. Чому, на вашу думку, цю схему зображено у вигляді айсберга?

2. Чи вичерпує проблему насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми тільки видима частина айсберга? Чи, можливо, ці явища вже є наслідками певних глибинних нерозв'язаних проблем?
3. Як ви розумієте невидимі частини айсберга? Наскільки вони важливі?

Коментар тренера

Звісно, проблема насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною має багато причин. Ми розглянули у попередньому інформаційному повідомленні та на схемі «Айсберг» позначили загальні головні причини, але є ще й індивідуальні в кожному конкретному випадку. Щоб допомогти конкретній людині, потрібно шукати ці індивідуальні причини й усувати їх.

Ми не випадково структурували причини у вигляді айсберга. І сторонні, і ті, хто залучений в ситуації насильства в сім'ї, жорстокого поведіння з дитиною, більше звертають увагу на видиму частину «айсберга»: сварки в сім'ї, конфлікти (часто під впливом алкоголю або нестачі коштів, безробіття). Безперечно, алкогольна залежність, сварки чи економічні проблеми посилюють ймовірність домашнього насильства, створюючи стресоподібні ситуації, але не вони є головними причинами. Ми не можемо розглядати тільки одну причину – тому що на основі лише одного чинника насильства не можна роз-

робити успішну стратегію протидії. Адже найчастіше в основі насильства не одна, а комплекс причин.

Звичайно, підставою насильства є й те, що ми живемо в суспільстві, де є нерівність та ієрархія: є керівники / керівниці й підлеглі, багаті й бідні, сильні й слабкі, дорослі й діти. Виходячи з цього, суспільство з давніх-давен вважало, що сильні проти слабких можуть і повинні застосовувати силу, що є право сильного на насильство (в родині – проти дитини, жінки, старої чи немічної людини). Це право сильного є основою будь-якого насильства, але воно не цілком пояснює, чому потерпілими від насильства в сім'ї стають переважно жінки та діти.

Пояснення потрібно шукати у таких поняттях як «гендерне насильство» та «гендерні стереотипи»; у культурних нормах та традиціях, що поширені на певній території чи у певній громаді; у психологічних характеристиках та особистих якостях самої особистості, що чинить насильство (психічні розлади, високий рівень агресії, низька самооцінка, перебільшення цінності фізичних покарань (наприклад, для деяких батьків саме такий стиль спілкування з дітьми є взірцевим); власний негативний досвід дитинства, адже людина, яка страждала від насильства у сім'ї в дитинстві, у дорослому віці у власній родині може відтворювати насильницькі дії по відношенню до власних дітей та інших членів сім'ї); нестача у людей позитивного прикладу поведінки у родині, з дітьми, невміння долати життєві кризи, низька стресостійкість.

Окрім того, деякі дослідники виділяють специфічні особливості дітей, які найчастіше зазнають насильства з боку батьків:

- діти, що мають гіперкінетичний синдром, гіперактивні діти з надмірною рухливістю, зниженими здібностями концентрації уваги. Така поведінка «виснажує» дорослого, і він визначає фізичне покарання за єдине можливе, але натомість фізичні покарання погіршують проблему;
- фізичні і психологічні відхилення в дитини. Діти з фізичними або розумовими вадами частіше за інших стають жертвами насильства та жорстокого поводження як з боку інших дітей, так і з боку дорослих, представників освіти, батьків в силу фізичної або ментальної неспроможності, незадоволення очікувань від них, особливостей їхньої поведінки тощо.

У зв'язку з цим велика кількість експертів вважає, що причини жорстокого ставлення до дітей полягають у завищеному рівні вимог до них та нереалістичних очікуваннях батьків, педагогічній безграмотності дорослих, у низькому культурному рівні батьків, проблемах виховання дітей у психологічно незрілих батьків та в молодих сім'ях, брак знань та навичок виховання дітей з особливими потребами.

Усі ці аспекти необхідно враховувати, вивчаючи ситуацію насильства в сім'ї або жорстокого поводження з дитиною, розробляючи програми з подолання насильства, а особливо – створюючи програми та реалізуючи заходи та на рівні первинної профілактики, тобто діяльності з недопущення виникнення таких проблем.

2. Інформаційне повідомлення «Наукові підходи до проблеми насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми»

Мета: надати інформацію учасникам щодо першопричин насильства та жорстокого поведження з дітьми та наукових теорій цих соціальних явищ.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: папір формату А3, маркери.

Хід вправи

Тренер подає інформаційне повідомлення «Наукові підходи до проблеми насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми» (Додаток 2), після чого ініціює обговорення у групі.

Запитання для обговорення

1. Як отриману інформацію можна використовувати на практиці?
2. Чи адекватними є зазначені в інформаційному повідомленні підходи та теорії для аналізу феномену жорстокого поведження з дітьми?

3. Вправа «Види та прояви насильства та жорстокого поведження з дітьми»

Мета: обговорити з учасниками види насильства у сім'ї та визначити індикатори, за якими ці види насильства можна розпізнати

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: 4 картки з назвами видів насильства, аркуші фліп-чарту, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер нагадує учасникам, що є 4 види насильства у сім'ї та жорстокого поведження з дитиною:

- фізичне насильство;
- психологічне насильство;
- сексуальне насильство;
- економічне насильство (або нехтування потребами дитини).

Учасники об'єднуються у 4 групи та дістають завдання протягом 20 хвилин описати той вид насильства, картку з назвою якого вони отримали (розподіл може відбуватися шляхом жеребкування, для чого тренеру знадобляться 4 картки з назвами видів насильства), за схемою:

1. Визначення цього виду насильства	
2. Дії, які можуть входити до цього виду насильства	
3. Ознаки, за якими можна визначити, що насильство чиниться:	
у сім'ї	над дитиною

Другий етап

Групи презентують свої напрацювання. Тренер коментує напрацювання груп, використовуючи інформацію, подану у Додатку 3.

Після цього тренер пропонує учасникам Додаток 4, де представлено ознаки, що можуть допомогти виявити всі види насильства у сім'ї та жорстокого поведження з дітьми. Тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Чи можна до цієї таблиці індикаторів додати декілька пунктів (яких?), чи вона є повною?
2. Чому важливо вивчати індикатори насильства і вміти їх розпізнавати?
3. За якими ознаками можна розпізнати насильство в сім'ї у випадках, коли воно чиниться між батьками, а дитина є мимовільним свідком і це прямо загрожує інтересам дитини?
4. Яким чином отриману інформацію можна використовувати під час роботи з випадком?
5. За допомогою яких методів можна дістати інформацію, зібрати індикатори, які допоможуть розпізнати насильство або жорстоке поводження з дитиною?

Коментар тренера

Питання вивчення індикаторів насильства, їхнього розпізнавання є запорукою та важливим складником раннього виявлення насильства, і тим самим – попередження його негативних наслідків для дитини та родини в цілому. Адже зазвичай спеціалісти, що тісно спілкуються з дітьми і могли б помітити явні ознаки, що вказують на насильство, списують дивну поведінку або зовнішній вигляд дитини на що завгодно, або лише не втручались «в особисті справи родини», або ж дійсно не знають про можливі ознаки насильства. Часто така бездіяльність має трагічні наслідки. За міжнародними даними, зі 100 випадків фізичного насильства над дітьми 1–2 закінчуються смертю жертви насильства, в інших випадках дитина зазнає непоправної фізичної та психологічної шкоди.

Інформація щодо індикаторів жорстокого поводження з дитиною та методів збору такої інформації буде значно поглиблена та дуже детально розглянута далі, а саме – під час вивчення міждисциплінарної взаємодії у попередженні та подоланні жорстокого поводження з дітьми (*Частина II навчального модулю*).

Сесія IV (тривалість: 2 години) Особистість жертви та агресора

Коментар тренера

Упродовж цієї та наступної сесії ми розглядатимемо особливості системи насильства у родині, а також особистість агресора та жертви з метою використання цієї інформації задля налагодження ефективної комунікації з ними у процесі роботи з випадком насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дитиною, а також глибшого розуміння феномену насильства.

1. Інформаційне повідомлення «Цикл насильства в сім'ї»

Мета: надати інформацію щодо розвитку ситуації насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: додаток 5.

Хід вправи

Тренер інформує групу, що ще у минулому столітті науково досліджено цикл насильства у родині. Особливості перебігу насильницької ситуації поступово призводять до того, що учасникам процесу дуже важко з нього вийти самостійно, а на більш пізніх стадіях навіть втручання спеціалістів не завжди гарантує покращення взаємин у родині.

Тренер роздає учасникам матеріали з інформацією «Цикл насильства» (Додаток 5).

Запитання для обговорення

1. Якою специфікою визначатиметься цикл насильства у стосунках «батьки-діти»? Чи буде такий цикл кардинально відрізнятися від запропонованого?
2. Яким чином реагуватиме дитина на кожній зі стадій циклу насильства?

2. Вправа «Особливості осіб, задіяних у систему насильства в сім'ї»

Мета: визначити характеристики осіб, які зазнають насильства в сім'ї, та осіб, які його чинять.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: додаток 6, аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер просить учасників подумати над відповіддю на запитання: «Хто найчастіше зазнає насильства в сім'ї?» Відповіді можна фіксувати на аркуші фліпчарту. Після того, як всі варіанти будуть висловлені, тренеру разом з учасниками необхідно проранжувати їх.

Зазвичай перші чотири місця у цій ієрархії відповідно займатимуть:

- діти;
- жінки;
- немічні або особи з психічними та функціональними обмеженнями;
- люди похилого віку.

Коментар тренера

Таке ранжування ще раз доводить, що насильство пов'язане з використанням переваги сили і влади (як фізичної та психологічної, так і економічної), тому найчастіше страждають ті, хто не може дати гідну відповідь агресору (в силу фізичної або психологічної неспроможності) або повністю чи ж частково залежить від агресора економічно, боїться втратити якість блага, привілеї тощо.

Особою, яка чинить насильство (агресором), також може виступати будь-який член родини, що має відповідні соціально-психологічні особливості, низьку стресостійкість, перевагу у владі та силі фізичній, психологічній чи економічній (про що йшлося вище), а також залежно від особливостей спілкування у родині та характеристик інших її членів.

Тренер спільно з групою шляхом мозкового штурму визначає, хто може бути агресором у родині.

Перелік може бути таким:

- батьки щодо неповнолітніх дітей;
- дорослі діти щодо батьків похилого віку;
- неповнолітні діти (зокрема, найчастіше – підлітки) щодо молодших дітей, батьків або родичів похилого віку (дідусів, бабусь);
- чоловіки щодо дружини;
- дружини щодо чоловіків;
- інші родичі, які проживають однією сім'єю, щодо один одного.

Другий етап

Тренер пропонує учасникам об'єднатись у 2 або 4 малі групи (залежно від кількості учасників групи) та охарактеризувати осіб, залучених у систему насильства в сім'ї (створити їхні соціально-психологічні портрети, зазначити особливості поведінки тощо):

1-ша та 2-га групи (працюють окремо одна від одноі) – соціально-психологічні особливості осіб, які потерпають від насильства в сім'ї;

3-я та 4-а групи (працюють окремо одна від одноі) – соціально-психологічні особливості осіб, які чинять насильство в сім'ї.

Результати обговорення у малих групах необхідно буде зафіксувати на аркушах фліпчарту. Учасникам можна запропонувати творчо підійти до виконання завдання і створити образи за допомогою, наприклад, малювання «портретів», де б кожен елемент символізував ту чи іншу характеристику. Час на роботу у міні-групах – 15 хвилин.

Після завершення учасники презентують свою роботу. Групи, що працювали над однаковим завданням, можуть доповнювати одна одну, але бажано – не повторюватись.

Тренер підсумовує сказане групами, та презентує учасникам інформаційне повідомлення *«Соціально-психологічні та поведінкові особливості агресора та жертви» (Додаток б)*, бажано, за допомогою підготовленої мультимедійної презентації.

Після презентації тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. Чому нам важливо знати та пам'ятати про цикл насильства та про особливості агресора та жертви?
2. Як можна допомогти сім'ї вийти з циклу насильства? На якому етапі це зробити легше? Що повинен враховувати фахівець?

Коментар тренера

Отже, для фахівців важливо:

- розуміти, чим саме є модель сімейного спілкування у кожній конкретній родині;
- усвідомлювати сутність циклу насильства, розпізнавати на скільки цей цикл насильства укорінений («запущений») у родині;
- розпізнавати та враховувати індивідуальні особливості жертви та агресора насильства в сім'ї.

Саме вищеперераховане допоможе налагодити систему попередження та подолання насильства в сім'ї та надання ефективної допомоги всім залученим у насильство сторонам.

3. Вправа «Наслідки насильства та жорстокого поведіння з дітьми»

Мета: визначити наслідки для осіб, залучених у систему насильства в сім'ї, та для всього суспільства в цілому.

Час проведення: 45 хв.

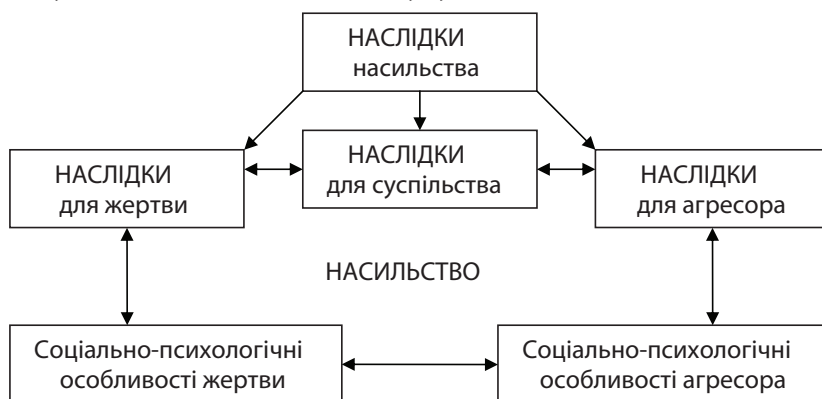
Необхідні матеріали: аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер демонструє учасникам схему, наведену нижче, та наголошує, що *соціально-психологічні особливості осіб, залучених у систему насильства та жорстокого поведіння в родині, безпосередньо пов'язані з наслідками насильства для цих осіб і для суспільства в цілому.*

Адже соціально-психологічні особливості жертви та агресора можуть формуватись унаслідок насильства, а наслідки насильства, у свою чергу, впливають на закріплення та укорінення тих чи інших емоційно-психологічних, поведінкових характеристик та інших особливостей психічного, фізичного та соціального становища осіб, залучених у систему насильства, та, окрім того, провокують нові випадки насильства у суспільстві.

Другий етап

Тренер об'єднує учасників у чотири групи та подає завдання: обговорити та зафіксувати на аркушах фліпчарту – ...

1-ша група – наслідки насильства для жертви-дорослої людини;

2-га група – наслідки насильства для жертви-дитини;

3-я група – наслідки насильства для особи, що чинить насильство;

4-а група – наслідки насильства для суспільства.

На роботу у групах учасники мають 15 хв., після чого відбувається презентація роботи груп.

У разі необхідності тренер доповнює презентації учасників інформацією, поданою нижче.

Коментар тренера

Дослідження, що вивчають наслідки насильства у родині, до нещодавнього часу зосереджувались переважно на наслідках насильства для жертв, але на сьогодні всі спеціалісти розуміють, що **особа, яка чинить насильство (агресор)**, також відчуває на собі ряд негативних наслідків від власноруч вчиненого насильства. Такі наслідки можуть бути:

- фізичні: ушкодження, переломи, різного типу травми, забиття, синці, гематоми та навіть втрата життя як наслідок оборони жертви (за даними міжнародної статистики, дуже великий відсоток жінок, які перебувають у місцях позбавлення волі, дістали вирок саме за вбивство чоловіка унаслідок оборони у сімейній сварці);
- психологічні: постійний стресовий стан, щирі докори сумління та навіть відчуття безпорадності у зв'язку з неможливістю опанувати себе, припинити насильство; боротьба між його ролями «справжнього, жорсткого, дорослого чоловіка / або сильної жінки» і прихованої у підсвідомості «дитини, яка потребує прийняття та захисту матері / або батька» (що агресор часто очікує від дружини / чоловіка, але навіть собі не може зізнатись у цьому).

Доросла особа, яка потерпає від насильства, так само зазнає багатьох негативних наслідків:

- фізичні: ушкодження, переломи, різного типу травми, забиття, синці, гематоми, втрата життя;
- психологічні: обумовлюють її психолого-емоційні особливості (які розглянуто вище), а також і поведінку під час здійснення актів насильства (що буде розглянуто пізніше); перманентний стресоподібний стан, фобії, фрустрації, психо-емоційні розлади, неврози тощо. Окрім того, необхідно звернути увагу на формування віктимної поведінки, засвоєнні «ролі жертви» такою особою, про що мова йтиме у наступній сесії.

Також і для агресора (меншою мірою) і для жертви типовою може бути автоагресивна поведінка: спроби самогубства, членоушкодження, вживання алкоголю або наркотиків з метою свідомого завдання собі шкоди (або ж відходу від проблем).

Окремої уваги потребує аналіз наслідків для **дитини-жертви насильства**:

- фізичні: ушкодження, переломи, різного типу травми, забиття, синці, гематоми, опіки; затримки фізичного розвитку, відставання у рості та масі від своїх однолітків (діти набагато пізніше починають ходити та говорити); різні соматичні та психо-соматичні захворювання (енурез, енокпрез, висипання на шкірі тощо); крайнє виснаження внаслідок незабезпечення потреб у їжі, сну тощо; при сексуальному насильстві – інфекції, що передаються статевим шляхом, травми та запальні процеси статевих органів, що мають для дитини наслідки різного ступеня тяжкості, випадіння прямої кишки; вагітність; крайнім наслідком насильства над дитиною є втрата життя; в дитинстві пережив тяжке насильство з боку близьких родичів);
- психологічні: регресивна поведінка, емоційна відчуженість, психо-емоційні розлади. У дітей з сильною нервовою системою формується

зухвалість, ексцентрична поведінка, агресивність, бувають часті спалахи гніву, приступи люті, що виливаються на молодших за віком або ж тварин (подорослішавши, такі діти б'ють своїх уже немічних батьків). Діти, що мають слабку нервову систему найчастіше страждають від депресій, залякані, надмірно пасивні, не можуть себе захистити, мають низьку самооцінку, відчуття провини та сорому, схильніші до формування віктимної поведінки. Дітям, що страждають від насильства, важко домогтися поваги навколишніх, успіху.

Серед дітей-жертв насильства, навіть у дорослому віці, відзначається висока частота депресій. Це виявляється в приступах занепокоєння, туги, почуття самотності, у порушеннях сну, аутоагресивній поведінці, що може закінчитися смертю внаслідок суїциду.

Найнегативнішим наслідком насильства у сім'ї для суспільства в цілому є реплікація насильницької поведінки з покоління у покоління, адже пережите у дитинстві насильство в сім'ї дитина засвоює як норму, яку вона наслідує у своїй власній родині, у вихованні своїх дітей. Окрім того, насильство в сім'ї впливає на погіршення емоційно-психологічного стану громадян, підтримку та провокацію агресії та жорстокості у суспільстві в цілому, збільшення рівня злочинності (зокрема, серед серійних вбивць, сексуальних маніяків, великий відсоток тих, хто у дитинстві переживав тяжке тривале насильство з боку батьків), погіршення загального стану здоров'я населення. Також суспільство зазнає економічних втрат у зв'язку з необхідністю здійснення спеціальних та для агресорів та осіб, що потерпають від насильства, витрат на лікування та підтримку осіб, що під час сімейного насильства зазнають психологічних і фізичних збитків, витрат на утримання осіб, що перебувають під вартою або засуджені унаслідок вчинення насильницьких дій.

Сесія V (тривалість: 1 год. 30 хв.)

Основні положення віктимології. Соціально-психологічна робота з особами, яких стосується проблема насильства у сім'ї

1. Вправа «Типологія поведінки жертви». Метод «Мозаїка».

Мета: надати інформацію щодо типології поведінки жертв та обговорити можливості використання цієї інформації на практиці.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: додаток 7.

Хід вправи

Перший етап

Тренер об'єднує учасників у групи по 4 особи і наголошує на тому, що це первинні групи, до яких учасники повернуться на другому етапі виконання вправи. У первинних групах кожен з учасників отримує порядковий номер від 1 до 4-х. Після чого всі перші номери з кожної первинної групи, усі другі, треті та четверті покидають їх та об'єднуються разом, утворивши вторинні групи. Саме вторинним групам тренер роздає частини тексту «Типологія поведінки жертви» (Додаток 7): першим – частину 1, другим – частину 2 і т.д.

Тренер акцентує увагу на тому, що на початку кожної частини курсивом виділено текст, який повторюється у кожній частині задля розуміння загальної концепції матеріалу та ролі цієї частини у ньому, сприйняття цілісної інформації з запропонованої теми.

Протягом 10-ти хвилин усі читають одержаний текст самостійно.

Протягом наступних 15-ти хвилин учасники у вторинних групах обговорюють прочитане та розробляють орієнтовну схему представлення цього матеріалу. Тренер наголошує на тому, що всі члени первинних груп наразі вивчають різний матеріал і для того, щоб отримати цілісну картину, повинні будуть якомога ефективніше донести вивчену частину інформації, повернувшись до своєї первинної групи.

Отже, кожному з учасників вторинної групи доведеться самостійно представляти цей матеріал, повернувшись до своїх первинних груп.

Другий етап

Учасники повертаються до своїх первинних груп і, починаючи від учасника, що вивчав першу частину тексту, презентують розглянутий матеріал за допомогою розроблених на попередньому етапі схем (або інших допоміжних матеріалів).

Після опрацювання та обговорення всіх частин тексту та презентацій всіх чотирьох учасників, групам необхідно дати відповіді на такі запитання:

1. Що нового було у цій інформації? Вкажіть 3 аспекти.
2. Як ми можемо використати цю інформацію?
3. Що передовсім необхідно враховувати при роботі з жертвою насильства у сім'ї.

Групи презентують свої відповіді на запропоновані запитання. Тренер ініціює дискусію.

Запитання для обговорення

1. У чому полягає зв'язок віктимної поведінки та насильства у сім'ї і жорстокого поводження з дітьми?
2. Чи можна поставити знак «дорівнює» між віктимною поведінкою та провокацією з боку жертви.

Коментар тренера

З 01.01.2009 р. набули чинності зміни, внесені в Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».

Позитивним наслідком внесення змін є вилучення з Закону такого спеціального заходу попередження насильства в сім'ї, як *офіційне попередження про неприпустимість віктимної поведінки*, а також положень, які стосувалися наслідків його винесення. Незважаючи на позитивний потенціал віктимологічної профілактики в інших країнах світу, на практиці впровадження інституту віктимної поведінки у законодавстві України лише посилило усталені гендерні стереотипи щодо наявності певного ступеня провини самої жертви у вчиненні над нею сімейного насильства. Крім того, що інститут віктимної поведінки потенційної жертви насильства не сприйняла українська громада, він містив чималу кількість колізій у своєму законодавчому врегулюванні

та суперечностей щодо застосування, які були усунені внаслідок вилучення його з Закону. При цьому саме поняття віктимної поведінки залишилося в ст. 1 Закону, хоча й не використовується далі в його тексті (що, до речі, суперечить засадам законодавчої техніки).

До уваги тренера!

У цій вправі використовується метод «Мозаїка», що дозволяє учасникам самостійно та за короткий час проаналізувати великий обсяг матеріалу.

2. Вправа «Складники захищеності жертви»

Мета: надати інформацію щодо складників захищеності жертви та відповідно визначити компоненти надання допомоги.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: додаток 8.

Хід вправи

Тренер подає групі інформаційне повідомлення «Складники захищеності жертви» (Додаток 8).

Після того тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. Чим може бути корисний поданий у повідомленні матеріал для спеціалістів, що працюють у системі попередження та подолання насильства в сім'ї?
2. У чому полягає зв'язок між указаними складниками захищеності жертви та напрямками роботи соціальних інституцій з попередження насильства в сім'ї?

3. Обговорення у колі «Актуальність запровадження системи роботи з агресором як запоруки розв'язання ситуації насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною»

Мета: проаналізувати необхідність розроблення та впровадження корекційних програм роботи з агресорами.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: додаток 9.

Хід вправи

Тренер просить учасників самостійно ознайомитись з інформацією, поданою у Додатку 9 та дає учасникам 7 хвилин на вивчення матеріалу.

На наступному етапі тренер об'єднує учасників у 4 групи та просить у групах обговорити такі запитання:

1. Який досвід мають учасники у роботі з агресорами?
2. Чи є досвід розроблення та впровадження корекційних програм для тих, хто чинить насильство, у районах (містах, областях тощо), які представляють учасники?
3. Які є труднощі у роботі з агресорами?

На обговорення у малих групах учасники мають 10 хв. Після чого тренер просить учасників повернутись у велике коло та презентувати результати обговорення.

Сесія VI (тривалість: 2 години)**Нормативно-правова база України щодо попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми****1. Робота з опитувальником. Самоперевірка.**

Мета: самоперевірка знань учасників у сфері законодавства з питань попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: додаток 10.

Хід вправи

Тренер пропонує учасникам заповнити бланк опитувальника (*Додаток 10*), присвячений питанням законодавства з попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Тренер акцентує увагу, що, за бажанням учасників, можна або підписати бланк, або ж поставити якусь позначку так, щоб потім можна було його упізнати серед бланків інших учасників. Після опрацювання опитувальник необхідно здати. Тренер наголошує, що по закінченні блоку, у якому будуть розглянуті питання, запропоновані в опитувальнику, учасники отримують бланки зі своїми відповідями та зможуть проаналізувати, наскільки правильними були відповіді та які зміни відбулися у рівні поінформованості з цих питань.

Запитання для обговорення

1. Чи легко було відповідати на запитання?
2. Які запитання були найскладнішими?

До уваги тренера!

У перервах між сесіями тренеру варто переглянути загальні результати тесту, оскільки ця інформація допоможе викласти матеріал з урахуванням потреб учасників та детальніше зосередитись на тому, в чому є найбільша необхідність.

2. Інформаційне повідомлення «Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні»

Мета: надати інформацію щодо нормативно-правового забезпечення попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: додаток 11.

Хід вправиПерший етап

Тренер просить учасників назвати нормативно-правові документи, які вони знають, у сфері попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми або ж документи, дотичні до цих сфер. Тренер, у разі необхідності, допомагає учасникам правильно сформулювати назви документів та фіксує їх на аркуші фліпчарту, починаючи з міжнародних документів і закінчуючи підзаконними актами.

До уваги тренера!

Список документів може бути таким:

- Конвенція ООН про права дитини;
- Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- Конституція України;
- Сімейний кодекс України;
- Кодекс України про адміністративні правопорушення;
- Кримінальний кодекс України;
- Закон України «Про охорону дитинства»;
- Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»;
- Закон України «Про освіту»;
- Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»;
- Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу;
- Інструкція щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї;
- Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення;
- Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- Примірне положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Другий етап

Тренер звертає увагу на те, що на семінарі будуть насамперед розглянуті законодавчі акти України, та подає інформаційне повідомлення «*Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми в Україні*» (Додаток 11).

До уваги тренера!

Тренер самостійно, залежно від потреб групи, визначає наскільки повно презентуватиме матеріали, подані у Додатку 11. Якщо тренер визначить, що законодавчі колізії, викладені у матеріалі, на цьому етапі презентувати недоцільно, можна розглянути цю частину додатку наприкінці сесії.

Окрім того, під час презентації матеріалів додатку 11 радимо скористатись мультимедійною презентацією.

3. Вправа «Побудова алгоритму дій фахівців у ситуації насильства»

Мета: надати інформацію щодо алгоритму дій фахівців у ситуації насильства над дитиною в сім'ї.

Час проведення: 70 хв.

Необхідні матеріали: пакет з 5-ти нормативно-правових актів, вказаних нижче, для кожної з груп.

Хід справиПерший етап

Тренер об'єднує учасників у п'ять груп та передає кожній групі нормативні документи (кожна група отримує пакет з 5-ти зазначених нижче нормативних актів), а саме:

- Закон України «Про попередження насильства у сім'ї»;
- Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу;
- Інструкція щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї;
- Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення;
- Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Групи отримують завдання.

Першій групі необхідно розробити алгоритм дій для фахівців **управлінь у справах сім'ї, молоді та спорту** у разі, якщо до управління надійшла заява про насильство, що відбувається у сім'ї, де немає дітей до 18 років.

Другій групі необхідно розробити алгоритм дій для фахівців **центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді** у разі, якщо до центру надійшла заява про насильство, що відбувається у сім'ї, де немає дітей до 18 років.

Третій групі необхідно розробити алгоритм дій для представників **правоохоронних органів**, у разі, якщо до них надійшла заява про насильство, що відбувається у сім'ї, де є діти до 18 років.

Четвертій групі необхідно розробити алгоритм дій для фахівців **служб у справах дітей**, у разі, якщо до служби надійшла заява про жорстоке поводження, що відбувається по відношенню до дітей у сім'ї.

П'ятій групі необхідно розробити алгоритм дій для фахівців **закладів освіти**, у разі, якщо до закладу надійшла заява про жорстоке поводження, що відбувається по відношенню до дітей у сім'ї.

Групи мають підготувати алгоритм дій, керуючись такою схемою (схема має бути зафіксована на аркуші фліпчарту або ж на слайді мультимедійної презентації):

- 1) у які терміни і кого вони мають повідомити про звернення;
- 2) які служби необхідно залучити до роботи з випадком;
- 3) які основні документи, необхідно оформити;
- 4) які дії насамперед необхідно здійснити.

Для роботи групи отримують аркуші фліпчарту, маркери. Час на виконання завдання: 30 хв.

Другий етап

Після того, як час на роботу вийшов, групи презентують свої напрацювання. Після цього тренер підбиває підсумки роботи.

Коментар тренера

Для ефективного виконання своєї діяльності спеціалістам важливо знати не лише свої функціональні обов'язки, а й орієнтуватись у функціях інших структур, дотичних до розв'язання проблем насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Запитання для обговорення

1. Навіщо ми виконували цю вправу?
2. Чи легко було створювати алгоритм дій для фахівців служб, до яких ви не належите? Навіщо взагалі це здійснювати?
3. Чи важливо чітко знати не лише алгоритм своїх дій як фахівця, але також і алгоритми дій структур, з якими відбувається взаємодія у ході розв'язання проблеми?
4. Чи легко було створювати алгоритм дій для фахівця служби, у якій працюєте Ви?

До уваги тренера!

Тренеру варто наголосити на законодавчій колізії, що полягає у визначенні різними підзаконними актами різних органів як координаційних у сферах діяльності з попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, що тісно поєднані на практиці та нероздільні фактично (детально викладено у відповідній частині Додатку 11). Це призводить до неузгодженості механізму взаємодії між цими органами, суперечливого тлумачення їхніх функцій та компетенції, що *негативно впливає* на стан реалізації законодавстві України з попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною.

Сесія VII (тривалість: 1 год. 30 хв.)

Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

1. Вправа «Визначення поняття»

Мета: створити спільне бачення поняття «профілактика», а також надати інформацію щодо її видів.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: додаток 12, аркуші фліпчарту, маркери, визначення «соціальна профілактика».

Хід вправи

Перший етап

Тренер просить групу висловити асоціації, що спадають на думку, коли ми чуємо термін «профілактика». Висловлювання учасників фіксують на аркуші фліпчарту.

Тренер підсумовує все сказане та просить когось з аудиторії спробувати сформулювати поняття «профілактика».

Тренер наголошує на тому, що поняття «профілактика» багатоаспектне. Є медична профілактика, профілактика технічного характеру, нас же, у контек-

сті цієї теми, цікавить поняття *соціальна профілактика*, та демонструє його заздалегідь приготоване визначення:

соціальна профілактика – вид соціальної роботи, що охоплює комплекс заходів економічного, політичного, правового, медичного, психолого-педагогічного характеру, спрямованих на попередження, обмеження та локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Другий етап

На наступному етапі тренер подає аудиторії за допомогою фліпчарту або ж мультимедійного проектора інформацію щодо видів та рівнів профілактики насильства в сім'ї, а також загальних завдань і принципів такої діяльності (Додаток 12).

По завершенні вправи тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. Яку діяльність можуть проводити відповідно до кожного з видів профілактики спеціалісти структур, представлених на тренінгу?
2. Чи дійсно профілактичну роботу ведуть з урахуванням видів профілактики?
3. Чи однаково ефективно профілактичну роботу ведуть на всіх профілактичних рівнях?
4. Що потребує удосконалення?

2. Вправа «Види профілактики»

Мета: проаналізувати профілактичну діяльність органів і служб відповідно до трьох видів, а також визначити можливості її удосконалення.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші фліпчарту, маркери, додаток 13.

Хід вправи

Перший етап

Тренер об'єднує учасників у три групи, кожна з яких працюватиме з окремим видом профілактики:

перша група – первинна профілактика;

друга група – вторинна профілактика;

третья група – третинна профілактика.

Групам необхідно проаналізувати діяльність структур, які представляють самі учасники, на цьому виді профілактики відповідно до трьох рівнів: *макрорівня* (комплексні профілактичні програми, кампанії у засобах масової інформації, масові заходи); *мікрорівня* (профілактику здійснюють у вигляді спеціальних програм, заходів та окремих дійств у межах закладів та організацій та за місцем проживання) та *індивідуального рівня* (роботу здійснюють спеціалісти й волонтери з окремими особами).

Аналіз має здійснюватись за такою схемою:

- **сильні боки** – тобто те, що є, що робиться і робиться успішно;
- **слабкі боки** – чого немає або що є недосконалим та потребує змін;
- **можливості для покращення роботи у цьому напрямку** – що необхідно зробити;

- **необхідні інструменти**, тобто, як це зробити (покращити діяльність), за допомогою чого.

На виконання цієї роботи групам дають 30 хвилин.

Другий етап

Групи презентують свої напрацювання. Тренер підбиває підсумки та просить учасників ознайомитись з текстом додатку 13, після чого – ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. Які думки та ідеї, що виникли під час виконання цієї вправи, були найцікавішими для вас?
2. Чи реально напрацювання усіх трьох груп застосувати на практиці? Від кого це залежить?

3. Робота з опитувальником. Самоперевірка (підбиття підсумків).

Мета: самоперевірка знань учасників у сфері законодавства з питань попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: додаток з тестом.

Хід вправи

Учасники отримують опитувальник, який вони заповнили на початку сесії, присвяченої законодавству, та разом з тренером перевіряють правильність відповідей.

Запитання для обговорення

1. Чи багато було помилок в опитувальниках?
2. Чи змінився рівень знань щодо законодавства після 2 сесій роботи?

Сесія VIII (тривалість: 1 год. 30 хв.)

Етичні норми діяльності соціального працівника у випадках насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

1. Обговорення у колі «Місце етичних норм у діяльності працівника соціальної сфери»

Мета: актуалізувати питання дотримання етичних норм фахівцями соціальної сфери, на основі дискусії виявити рівень поінформованості учасників щодо етичних норм та документів, які їх регламентують.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: додаток 14.

Хід вправи

Перший етап

Тренер зазначає мету сесії та ініціює обговорення у групі.

Запитання для обговорення

1. Навіщо необхідно дотримуватись етичних норм у професійній діяльності?

2. Що Вам відомо про етичні норми у діяльності соціального педагога та соціального працівника, спеціаліста, що працює у соціальній сфері?
3. Які документи в Україні регламентують етичні норми соціальної роботи?

Коментар тренера

Етика в соціальній роботі та соціально-педагогічній діяльності – одна з невіддільних складників щоденної діяльності, на практиці є сукупністю норм поведінки спеціалістів.

Знання теоретичних основ діяльності, її законодавчих передумов сприяє найпрофесійнішому розв'язанню проблем у будь-якій діяльності. У діяльності ж, що тісно пов'язана зі щоденною взаємодією з людьми, важливим є також глибоке знання норм і принципів професійної етики, обов'язкове і творче застосування їх щоденно. Саме це допомагає працівнику соціальної сфери ефективно здійснювати співпрацю з клієнтами, їхніми близькими, колегами, представниками суспільних, державних і недержавних організацій і закладів.

Необхідність етичної регламентації професійної поведінки і діяльності виникає тоді, коли залежно від специфіки діяльності від представників професії вимагається підвищена моральна відповідальність, яку регламентують додаткові, жорсткіші норми поведінки.

У нашій державі етичні норми діяльності фахівців соціальної сфери регламентує *Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України*.

Другий етап

Підбивши підсумки обговорення, що відбулось на попередньому етапі, тренер роздає учасникам текст *Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України (Додаток 14)*. Тренер просить учасників самостійно ознайомитись з текстом Етичного кодексу (7 хвилин.).

2. Вправа «Етичні принципи»

Мета: ознайомити учасників з етичними принципами та показати шляхи використання цієї інформації.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: додаток 15, додаток 16, аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер об'єднує учасників у 4 групи, кожна з яких отримує по декілька етичних принципів, що виділені у **«Міжнародній декларації про етичні принципи соціальної роботи»**, і заздалегідь приготовані тренером на картках (*Додаток 15*).

Групам необхідно детально ознайомитись з інформацією на картках та на аркуші фліпчарту зобразити кожен принцип графічно (у вигляді малюнка), а також розкрити значення кожного з принципів у роботі з попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Групи мають 15 хв. на цю роботу.

На наступному етапі групи презентують свої напрацювання. Тренер ініціює обговорення.

Другий етап

Учасники продовжують працювати у тих самих групах, отримують ситуації, які необхідно проаналізувати (Додаток 16), та надати відповіді на запитання, зазначені після ситуацій. Закликайте учасників, даючи відповіді на запитання, користуватись текстом *Етичного кодексу*. На цю роботу групи мають 15 хв.

По закінченні часу групи презентують ситуації, які вони аналізували, та самі напрацювання. Тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. На які роздуми вас наштовхнуло виконання цієї вправи?
2. Що може заважати фахівцеві дотримуватись етичних норм у своїй роботі?
3. Чи є чіткою межа між порушенням етичної норми та порушенням своїх функціональних обов'язків?

Сесія IX (тривалість: 2 години)

Запобігання професійному вигорянню фахівців соціальної сфери. Підбиття підсумків тренінгу

1. Вправа «Що таке професійне вигоряння і як йому запобігти»

Мета: визначити поняття «професійного вигоряння» для створення єдиного понятійного поля, а також розширити розуміння учасниками сутності та причин цього феномену.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: додаток 17, аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер об'єднує учасників у 3 групи та просить виконати таке завдання у групах:

- 1) визначити поняття «синдром професійного вигоряння»;
- 2) перерахувати індикатори професійного вигоряння, тобто показники, за допомогою яких можна визначити цей феномен.

Тренер на виконання цього завдання дає 15 хв.

Другий етап

На наступному етапі учасники презентують власні напрацювання. Тренер аналізує напрацювання груп та пропонує для порівняння усталене визначення цього феномену.

Коментар тренера

Професійне вигоряння визначають як синдром, що розвивається на фоні хронічного стресу та призводить до виснаження емоційно-енергетичних і особистісних ресурсів спеціаліста.

Феномен професійного вигоряння передовсім стосується фахівців, які безпосередньо працюють та спілкуються з людьми. Є багато теорій та визначень даного поняття, але всі вони наголошують на тому, що для фахівців, які працюють з людьми, неодмінно необхідно вміти розрізняти цей феномен та приділяти увагу його попередженню та подоланню.

Тренер за допомогою мультимедійної презентації подає інформаційне повідомлення, представлене у *Додатку 17*.

Запитання для обговорення

1. Які коментарі у вас виникають щодо поданого інформаційного повідомлення?
2. Що нового ви дізнались?
3. Як можна використати запропоновану інформацію?

2. Вправа «Обіцянка самому собі»

Мета: навчити учасників складати власний план дій у напрямку індивідуальної профілактики професійного вигоряння.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер пропонує учасникам самодіагностику за методикою «Тест на ступінь спустошення працівника» (*Додаток 18*).

Коментар тренера

У результаті довготривалої роботи в соціальній сфері у працівників часто виникає накопичення сумнівів, втомленості й спустошення. Але якщо поряд з цим йде процес помноження знань й вдосконалення навичок в ході професійного навчання, групових занять, то феномену «вигоряння» можна успішно запобігти.

Необхідно розуміти та вміти розпізнавати процес «спустошення», його можливі причини та наслідки, а також мати навички самостійного виходу з ситуацій стресу, щоб попередити необхідність звернення до фахівців по необхідну допомогу.

Фахівці, зокрема психолог М. Аргайл, наголошують на необхідності у вільний час займатись справами, які налаштовують на гарний настрій й сприяють повноцінному духовному, емоційному, фізичному відновленню.

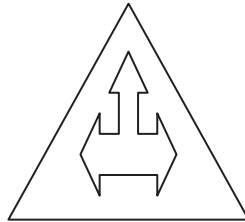
Другий етап

Тренер демонструє схему «Сфери професіоналізму людини» (див. нижче), яка складається з певних компонентів:

- 1) *особистісну* сферу складають характерологічні, вольові та психоемоційні особливості, якості особистості, а також до цієї сфери належить особисте життя людини, її уподобання (хобі), інтереси, духовний розвиток, стан здоров'я (фізичного, психологічного, емоційного);

- 2) *організаційну* сферу складають вміння та навички організації будь-якого процесу, самоорганізації; ці навички людина здобуває в процесі життєвого досвіду;
- 3) *професійну* сферу складають дві попередні сфери та знання людини, здобуті в процесі навчання.

1. Особистісна сфера

3. Професійна сфера

2. Організаційна сфера

Коментар тренера:

Сфери символічно пронумеровані, що може означати певний відлік розвитку сфер, при цьому всі три сфери тісно взаємопов'язані, так що, розвиваючи будь-яку з цих сфер, людина безпосередньо впливає на розвиток двох інших.

Необхідно наголосити на тому, що на всі зазначені сфери спеціаліст здатен впливати на будь-якому етапі їхнього розвитку, тим самим підвищувати свій особистісний рівень і рівень своєї компетентності та професіоналізму, що і є запорукою запобігання професійному вигорянню.

Також варто наголосити, що працівнику соціальної сфери важливо передусім розвивати ті якості та навички, які є необхідними у роботі з людьми.

Тренер просить учасників самостійно скласти власний план дій у напрямку профілактики професійного вигорання за такою схемою:

перший крок: зафіксуйте по три – чотири якості (вміння, навички тощо) або інші аспекти, які б ви хотіли удосконалити, розвинути у кожній з трьох сфер – особистісній, організаційній, професійній;

другий крок: зафіксуйте щодо кожної якості (вміння, навички тощо), аспекту, визначених вами, перелік заходів, які необхідно здійснити задля реалізації мети – тобто розвитку та удосконалення;

третій крок: підкресліть ті дії в кожному розділі, які ви можете виконати протягом наступного місяця;

четвертий крок: підкресліть іншим кольором ті пункти, які ви спробуєте виконати на наступному тижні.

Учасники, за бажанням, коментують напрацювання щодо власних планів.

Третій етап

Тренер підбиває підсумки вправи, використовуючи матеріали, представлені у *Додатку 19*. Вправи та пам'ятку, запропоновані у додатку, варто роздати всім учасникам.

До уваги тренера!

Тренер підбиває підсумки сесії коментарями щодо різноманітності способів та методів запобігання й усунення професійного вигорання працівників соціальної сфери, вказуючи на важливість вчасного подолання стресових ситуацій та гармонійного саморозвитку.

3. Підбиття підсумків тренінгу

Мета: досягти від учасників зворотного зв'язку щодо результатів тренінгу, підбити підсумки.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуш фліпчарту з намальованою на ньому торбиною та запитаннями в ній, що були напрацьовані під час першої сесії тренінгу.

Хід вправи

Тренер просить учасників підійти до торбини з запитаннями та знайти у ній своє запитання, зняти його і повернутися в коло, декілька хвилин подумати, чи отримано під час тренінгу відповідь на це запитання? Далі, по колу, учасники озвучують свої роздуми, а також можливі побажання для групи та тренерів.

Після обговорення у колі учасники, за потреби, заповнюють кінцеві анкети.

Коментар тренера

Звичайно, ми не мали змоги охопити всі запитання та дати на них вичерпні відповіді. Але на нас чекає продовження тренінгу у міжвідомчій команді фахівців, де ми зможемо порушити ці та багато інших запитань, продовжити розпочаті дискусії та розробити спільні плани дій у широкому колі фахівців.

ЧАСТИНА 2

Другу частину модуля варто використовувати після проведення навчальних програм, подібних до першої частини модуля, у всіх групах фахівців, залучених як учасники.

Мета тренінгу: розглянути можливості міжвідомчої взаємодії у системі профілактики насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, а також пропрацювати навички роботи з випадком у міждисциплінарній команді фахівців.

Завдання тренінгу:

- визначити роль міжвідомчої взаємодії у виявленні насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми;
- розглянути сутність та законодавче забезпечення міжвідомчої взаємодії у питаннях попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми;
- пропрацювати навички роботи з випадком та ефективною взаємодією у міжвідомчій команді фахівців;
- проаналізувати зміст та ефективність діяльності з попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми у регіоні;
- пропрацювати навички розробки спільних заходів у межах програм з попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Цільова аудиторія:

міжвідомча група фахівців, в яку, окрім спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей, відділів у справах сім'ї, молоді та спорту, долучаються освітяни, правоохоронці та медичні працівники.

Час проведення: 8,5 годин.

Сесія I (тривалість: 2 години) Вступ та актуалізація тематики

1. Презентація тренерів, мети та завдань тренінгу

Мета: представити учасникам тренерів, презентувати мету, завдання, структуру тренінгу.

Час проведення: 5 хв.

Необхідні матеріали: виписані на аркуші фліпчарту тема, мета, завдання тренінгу; програма тренінгу на аркушах А4 для кожного з виписаною структурою заняття, регламентом роботи.

Хід вправи

Тренери вітають учасників з початком заходу, представляють себе та звертають увагу групи на проект, у рамках якого проходить цей тренінг (або

ж напрям діяльності певної установи/організації тощо). Також представляють назву, мету та завдання тренінгу.

Звертають увагу учасників на програму та регламент роботи.

2. Вправа на знайомство

Мета: познайомити учасників, створити атмосферу невимушеності та налаштувати учасників на конструктивну взаємодію.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуш фліпчарту з запитаннями до вправи.

Хід вправи

Всі учасники та учасниці у колі самостійно представляються, даючи відповіді на такі запитання:

- ім'я;
- установа, посада;
- чому мене хвилює питання попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми?

До уваги тренера!

Запитання, на які мають відповідати учасники, доречно зафіксувати на слайді мультимедійної презентації або ж на аркуші фліпчарту.

Тренер резюмує все висловлене та акцентує увагу на тому, що у колі немає випадкових людей і кожен та кожна з присутніх як особисто, так і професійно, зацікавлені у розв'язанні проблеми насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Як робота у колі на семінарі, так і діяльність з питань попередження насильства у сім'ї може бути продуктивною лише за умови залученості всіх у взаємодію та орієнтації на результат.

3. Визначення очікування учасників

Мета: дати можливість учасникам визначитися з власними очікуваннями від тренінгу.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуш фліпчарту з намальованим на ньому пісковим годинником.

Хід вправи

Кожен учасник та учасниця тренінгу формулює очікування стосовно роботи у групі за участю різних фахівців, дотичних до розв'язання питання попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, записує його на стікері, озвучує та фіксує у визначеному тренером місці.

До уваги тренера!

Для того, щоб усі очікування учасників лежали у площині запропонованої програми тренінгу, тренер ще раз просить учасників звернути увагу на тему, мету тренінгу та на блоки програми, що допоможе їм визначитись з власними очікуваннями від роботи.

Тренеру необхідно заздалегідь підготувати аркуш фліпчарту з намальованим на ньому пісковим годинником, на якому учасники фіксуватимуть свої стікери з очікуваннями. Очікування, зафіксовані у верхній частині годинника,

символізуватимуть собою піщинки, які під час тренінгу мають «перетекти» до нижньої частини годинника та відповідно – перейти у певний результат роботи на тренінгу для кожного.

Доречно, щоб стікери, які використовуватимуть у цій вправі, були жовтого кольору та круглої форми, тобто асоціювались з піщинками.

4. Прийняття правил роботи групи

Мета: встановити спільні правила та норми поведінки для ефективної роботи тренінгової групи.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуш фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Шляхом мозкового штурму учасники пропонують правила та норми поведінки, які будуть прийнятними для ефективної роботи учасників групи. Запропоновані правила обговорюють у великій групі і, за умови згоди всіх учасників виконувати це правило, його вносять до переліку правил групи, обов'язкових для виконання всіма учасниками. По завершенні вправи тренер ставить три крапки, коментуючи, що перелік залишається відкритим для того, щоб додати правила, які не були внесені, але можуть стати у нагоді.

До уваги тренера!

Правила роботи можуть бути вже напрацьовані на попередніх етапах роботи тренінгу в кожній з груп фахівців окремо, якщо всі учасники проходили першу частину тренінгу. У такому разі можна обговорити правила, за якими працювали групи, та визначити, які з них були спільними і які варто використати для роботи міждисциплінарної групи. Зробіть наголос на тому, що таке прийняття правил також є елементом співпраці та конструктивної взаємодії.

У разі, якщо вище запропонований варіант є неможливим, правила напрацьовують як новий елемент тренінгового заняття.

5. Вправа «Повторення понять»

Мета: повторити основний понятійний апарат тренінгу, сформувати спільний понятійний простір для всіх учасників.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуш фліпчарту, маркери.

Хід вправи

(Вправа повторюється з першої частини тренінгу для спеціалістів соціальної сфери).

Перший етап

Учасники об'єднуються у малі групи та дають визначення поняттям «насильство», «насильство в сім'ї», «жорстоке поведіння з дітьми». Час на виконання – 15 хв.

Кожна група презентує свої визначення та кріпить на видному місці і так, щоб визначення кожного поняття були розміщені поруч (для можливості подальшого їхнього порівняння).

До уваги тренера!

Зазвичай у визначеннях понять усіх груп буде багато спільного, на що треба звернути увагу, та, порівнюючи визначення, варто підкреслювати однакові слова, що є в них. У наступній вправі це допоможе у визначенні умов, за яких дію вважають насильством.

Другий етап

Тренер презентує визначення всіх трьох понять, які він має заготувати заздалегідь на аркушах фліпчарту або ж на слайдах, які транслюватиме за допомогою мультимедійного проектора.

Насильство – це фізичний або психологічний вплив однієї людини на іншу, що порушує конституційне право людини на особисту недоторканість (у фізичному і духовному розумінні).¹⁰

Насильство – дії однієї або декількох осіб стосовно іншої людини, які **порушують громадянські її права та свободи** або призводять до фізичного, психологічного або морального страждання.¹¹

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.¹²

Жорстоке поводження з дитиною означає будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею.¹³

Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, які **порушують права та свободи** дитини, наносять шкоду її фізичному або психічному здоров'ю. Жорстоким поводженням з дитиною також є *бездіяльність* батьків (усиновителів), опікунів (піклувальників), інших осіб, які їх замінюють, якщо така бездіяльність перешкоджає оптимальному розвитку дитини, наносить шкоду її фізичному або психічному здоров'ю (зневажання основних потреб дитини, відсутність умов для нормальної життєдіяльності, турботи про її здоров'я та розвиток тощо).¹⁴

Коментар тренера

В усіх визначеннях (як наукових, так і законодавчих) зазначено, що насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дітьми:

-
- 10 Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської. – К.: УДЦССМ, 2000. – С. 133.
- 11 Соціальна педагогіка: мала енциклопедія/ За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
- 12 Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», м. Київ, 15 листопада 2001 року.
- 13 Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, що затверджений спільним наказом від 16.01.04 № 5/34/24/11.
- 14 За визначенням Грицевич О. В., що розроблене у межах аналізу нормативно-правової бази попередження жорстокого поводження з дітьми, у рамках проекту ВФЦ «Волонтер» за підтримки ЮНІСЕФ (2007 р.).

- є порушенням прав та свобод людини, гарантованих Конституцією України, тобто захист від насильства гарантує держава;
- може виявлятися у негативному фізичному, психологічному, сексуальному або ж економічному впливі, діях або ж бездіяльності (про бездіяльність йдеться у визначенні *жорстокого поведження з дітьми*);
- завдає моральної шкоди або шкоди фізичному чи психічному здоров'ю, перешкоджає оптимальному розвитку.

Окрім того, слід звернути увагу, що

є відома невизначеність у розумінні насильства та жорстокого поведження з дітьми. Наприклад, визначення насильства над дітьми, запропоноване ВООЗ у 1999 р., надто широке і багатослівне. По суті, в цьому визначенні зазначено все, що перешкоджає дитині повністю реалізувати свій життєвий і особистісний потенціал. Сюди належать і активні дії, які прямо загрожують дитині (наприклад, фізична і сексуальна агресія), і дії ігнорування і відмови дитині в задоволенні її основних потреб (наприклад, зневага до дитини, відмова годувати її тощо).

Водночас у низці міжнародних документів поняття «насильство над дітьми» належить до числа визначень, які не потребують спеціального тлумачення. Так, в частині 1 статті 19 Конвенції ООН про права дитини сказано, що країни-учасниці повинні вжити всіх необхідних заходів, в т.ч. і законодавчих, для захисту дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образ чи зловживання, жорстокого поведження та експлуатації. Однак при цьому не розкривається зміст понять «насильство», «жорстоке поведження», «образа» тощо.

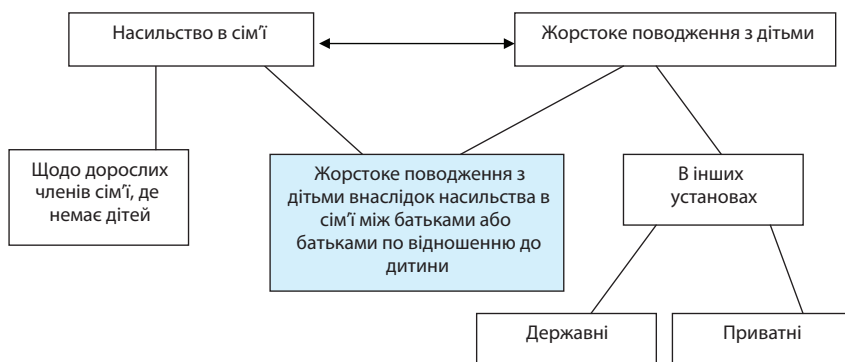
На законодавчому рівні в Україні дуже неповно подано визначення жорстокого поведження з дитиною (у *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення*) та, окрім того, воно доповнене поняттям *соціального насильства*, визначення сутності якого немає в жодному нормативно-правовому акті.

При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поведження з дитиною, визначене на рівні підзаконного нормативно-правового акта, а не на рівні закону, викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні, при розгляді справ у судах тощо.

Отже, певна плутанина у термінології, нерозмежованість термінів *насильство над дітьми* та *жорстоке поведження з дітьми* як на рівні законодавства, так і в теоретичних джерелах, ускладнює вивчення проблеми насильства над дитиною та істотно обмежує можливості надання їй соціальної та правової допомоги. Більшість науковців та практиків вищезазначені терміни розглядають як синоніми, але потребує закріплення взаємозв'язок між ними на законодавчому рівні. В англійській термінології для позначення цих явищ давно є таке поняття, як *child abuse and neglect (CAN)*.

Третій етап:

Тренер презентує учасникам схему на якій, представлено взаємозв'язок насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дитиною:

До уваги тренера!

Необхідно зазначити, що, обговорюючи питання жорстокого поводження з дітьми, ми передовсім будемо глибше зосереджуватись саме на жорсткому поводженні з дітьми, пов'язаному з насильством в сім'ї. Але безперечно, використовуючи під час роботи семінару нормативно-правові акти України, частково розглянемо і діяльність у випадках насильства над дітьми поза межами родини.

Ця вправа повторюється з Частини 1 тренінгу для спеціалістів соціальної сфери і є доцільною також (у незмінному вигляді) у цій частині, в групі учасників, де, окрім категорії спеціалістів соціальної сфери, присутні фахівці інших галузей, оскільки це дає можливість визначити спільний понятійний апарат і керуватися ним у подальшій спільній роботі.

Запитання для обговорення

1. Якщо у сім'ї, де є діти, батько чинить насильство по відношенню до матері (чи навпаки), чи можемо ми говорити про жорстоке поводження з дітьми у цій родині? У чому воно проявляється? Які наслідки може мати для дітей?
2. Які конкретні ситуації ви можете навести, коли дитина виступає непрямою жертвою насильства між дорослими батьками? Які проблеми виникають під час роботи з такими випадками між спеціалістами різних структур?

Сесія II (тривалість: 2 години)

Види та індикатори жорстокого поводження з дитиною

1. Вправа «Види насильства та індикатори вчинення насильства над дитиною у сім'ї»

Мета: обговорити з учасниками види жорстокого поводження з дітьми, зокрема в сім'ї, а також розглянути індикатори, за якими ці види насильства можна розпізнати.

Час проведення: 80 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 20, 4 картки з назвами видів насильства, аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер нагадує учасникам, що є 4 види насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною:

- фізичне насильство;
- психологічне насильство;
- сексуальне насильство;
- економічне насильство (або нехтування потребами дитини).

Учасники об'єднуються у 4 групи та дістають завдання протягом 10 хвилин описати один з видів насильства (розподіл може відбутися шляхом жеребкування, для чого тренеру знадобляться 4 картки з назвами видів насильства) за схемою:

- 1) визначення цього виду насильства;
- 2) дії, які можуть входити до цього виду насильства.

Другий етап

На наступному етапі групи лаконічно презентують свої напрацювання, після чого тренер просить учасників об'єднатись у попередні групи та роздає *Індикативні таблиці виявлення фізичного, сексуального, психологічного насильства над дітьми, а також нехтування потребами дітей (Додаток 20)*.

Учасники у групах продовжують працювати над тим видом насильства, який вони розглядали попередньо. Завдання груп: розглянути матеріал та підготувати його презентацію для інших груп (за допомогою схем, малюнків, таблиці тощо). Час на роботу у групах – 25 хвилин.

По закінченні часу учасники проводять презентації матеріалу, який вони опрацювали. Тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

1. Для яких категорій фахівців можуть бути корисними індикативні таблиці виявлення фізичного, сексуального, психологічного насильства над дітьми, а також нехтування потребами дітей?
2. За якими додатковими ознаками можна розпізнати насильство між чоловіком та дружиною у сім'ї? Як таке насильство впливає на дитину? Чи можна стверджувати, що це є однією з форм жорстокого поведіння з дітьми?
3. Яким чином отриману інформацію можна використовувати під час роботи з випадком?

2. Вправа «Методи збору інформації про жорстоке поведіння з дитиною»

Мета: визначити найінформативніші та найефективніші методи визначення індикаторів насильства над дитиною та збору інформації щодо фактів насильства.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 21 для всіх учасників.

Хід вправиПерший етап

Ведучий разом з учасниками шляхом мозкового штурму визначає можливі методи виявлення індикаторів насильства та збору інформації щодо факту насильства над дитиною. З ряду методів, які можуть бути названі учасниками групи та записані на аркуші фліпчарту, ведучий обирає такі найпоширеніші та найінформативніші методи:

- огляд та безпосереднє спостереження;
- перша бесіда з дитиною;
- опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів;
- дослідження історії життя дитини, документації, інших джерел інформації.

Другий етап

Ведучий об'єднує учасників у чотири групи, кожна з яких аналізуватиме особливості використання одного з чотирьох визначених методів збору інформації, особливо приділяючи увагу рекомендаціям для фахівця, що здійснює збір інформації. На виконання цього завдання група має 20 хвилин. По закінченні часу групи презентують свої напрацювання, у разі необхідності ведучий доповнює презентації груп інформацією, поданою у *Додатку 21*.

До уваги тренера!

По закінченні обговорення варто роздати матеріали *Додатку 21* всім учасникам для подальшого детального самостійного аналізу.

Запитання для обговорення

1. У чому полягають переваги збору інформації міждисциплінарною командою фахівців?
2. Яка роль кожного зі спеціалістів структур, представлених на тренінгу, у зборі інформації про підтвердження або спростування факту жорстокого поводження з дитиною?

Сесія III. (тривалість: 1 год. 30 хв.)**Взаємодія органів та служб у попередженні та подоланні насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Технологія ведення випадку****1. Інформаційне повідомлення «Проблеми міжвідомчої взаємодії у системі попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми»**

Мета: надати інформацію групі щодо специфіки та проблем міжвідомчої взаємодії у питаннях попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 22, аркуш фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Тренер дає групі інформаційне повідомлення (*Додаток 22*). Після виступу тренер ініціює обговорення у групі.

Запитання для обговорення

1. Чи дійсно проблеми, окреслені у інформаційному повідомленні, є на практиці?
2. Яким чином на місцях вищезазначені проблеми розв'язують?
3. У чому ви вбачаєте переваги роботи у мультидисциплінарних командах?

До уваги тренера!

Слід акцентувати увагу на тому, що надалі детальніше буде проаналізовано саме діяльність органів, функції яких окреслено у *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення для всіх учасників*.

2. Вправа «Алгоритм реагування на випадки жорстокого поведження з дітьми»

Мета: опрацювати підзаконний акт, спрямований на попередження жорстокого поведження з дітьми, та наочно продемонструвати учасникам особливості взаємодії органів та установ у розв'язанні проблеми жорстокого поведження з дітьми.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: текст Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення для всіх учасників.

Хід вправи

Перший етап

Тренер об'єднує учасників у 8 груп (по 2–3 особи у групі) та просить розглянути у цих групах *Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення* (від 16.01.2004 року N 5/34/24/11) так:

- усі групи розглядають: Розділ I, Розділ II, Розділ III (до функцій Служб у справах дітей);
- кожна з груп окремо розглядає: функції одного з органів, що описані у цьому підзаконному акті:

група перша – служби у справах дітей;

група друга – органи внутрішніх справ (МВС);

група третя – органи та заклади освіти;

група четверта – органи та заклади охорони здоров'я;

група п'ята – управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту;

група шоста – Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ);

група сьома – притулок для дітей/центр соціально-психологічної реабілітації (ЦСПР);

група восьма – телефон довіри.

Кожній з груп заздалегідь запропоновано певну кількість стікерів (4–5), на кожному з яких необхідно зафіксувати по одній функції конкретного органу, який розглядає група.

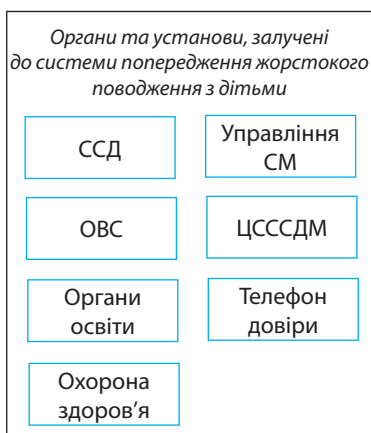
Якщо функцій дуже багато (наприклад, у ССД, МВС), учасники обирають найважливіші, основні ж інші функції можна прокоментувати усно.

Другий етап

Кожна група назагал презентує функції органу, діяльність якого вона вивчала, та кріпить стікери з виокремленими функціями на схему, підготовану заздалегідь тренером (*аркуш фліпчарту, на якому вписано всі органи, що зазначені у Порядку, та є місце для малювання стрілочок між ними, що символізуватимуть, по-перше, передання повідомлень від одного органу до іншого, по-друге, взаємодію (як показано на схемі).*

Отже, учасник, що презентує певний орган/установу, кріпить стікери з його функціями біля зазначеної на схемі назви цього органу/установи та за допомогою стрілочок показує взаємодію з іншими структурами. У результаті буде накреслено мережу взаємодії, що яскраво продемонструє тісний взаємозв'язок усіх структур у системі попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми.

На кінцевому етапі відбувається обговорення.

Запитання для обговорення

1. Чи діє ця схема на практиці?
2. Чи всі органи та установи, що представлені у підзаконному акті, на практиці регіонів, учасники з яких присутні на семінарі, входять у систему взаємодії з попередження жорстокого поводження з дітьми?
3. Чи є проблеми у взаємодії між органами і чому вони виникають?

До уваги тренера!

Відповідно до того, які категорії спеціалістів будуть присутні на семінарі, а також від основних завдань тренінгу, визначених організаторами, можна замість *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення для всіх учасників* вивчати *Інструкцію щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї* (затверджена спільним наказом № 3131/386 від 07.09.2009 року).

3. Вправа «Ведення випадку. Розгляд ситуацій»

Мета: виробити навички взаємодії з питань попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми на прикладі конкретних життєвих ситуацій.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 23, Додаток 24, аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправиПерший етап

Тренер об'єднує учасників у 4 групи так, щоб у кожному з них увійшли представники структур, заявлених у групі (органи та заклади освіти, ОВС, органи та заклади охорони здоров'я, ССД, управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту, ЦСССДМ). Тобто, необхідно мати мультидисциплінарні групи фахівців.

Кожній групі пропонується ситуація (*Додаток 23*), яку необхідно розв'язати, використавши *Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*, прописати алгоритм розв'язання ситуації за схемою:

- виділення проблеми або комплексу проблем у цій ситуації;
- встановлення можливих причин, що призвели до розвитку цієї ситуації;
- встановлення структури взаємодії головних дійових осіб з оточенням та внутрішнім середовищем (один з одним);
- моделювання та оптимізація ситуації (що і кому необхідно зробити для того, щоб ситуація покращилася; підготовка вірогідного майбутнього – якщо втручання не буде, підготовка бажаного майбутнього – якщо буде втручання відповідних органів та установ);
- визначення переліку фахівців (структур), які мають бути залучені до розв'язання ситуації; визначення функцій кожного з фахівців у цьому процесі;
- розробка конкретної програми дій щодо розв'язання ситуації для залучених служб та фахівців (на основі функціональних обов'язків, законів та підзаконних актів, що діють у цій сфері).

Тренер наголошує, що для ефективної роботи над розв'язанням ситуації, група повинна враховувати всі найдрібніші деталі ситуації. На роботу у групах тренер пропонує 30 хвилин.

Другий етап

По закінченні часу на роботу в групах, учасники презентують свої напрацювання. Після чого тренер подає групі інформаційне повідомлення «Технологія ведення випадку» (*Додаток 24*). Тренер ініціює обговорення.

Запитання до обговорення

1. Чи корисною була робота у групах? Які висновки на її підґрунті ви зробили?
2. За яким алгоритмом зазвичай відбувається розгляд подібних життєвих ситуацій на практиці?
3. Чи відповідає запропонована технологія ведення випадку практиці роботи з випадками насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми?

До уваги тренера!

Приклади ситуацій подано у відповідному додатку. Тренеру варто заздалегідь визначитись з можливими варіантами розв'язання таких ситуацій або ж підготувати інші подібні ситуації з власної практики. При підготовці ситуа-

цій варто врахувати, що всі вони мають відбивати різні джерела отримання інформації (усні, письмові, спостереження тощо) різними службами та їхніми фахівцями, а також різні види насильства та жорстокого поведіння з дітьми.

Сесія III (тривалість: 1,5 години) Візит у сім'ю

1. Рольова гра «Острів»¹⁵

Мета: продемонструвати учасникам важливість чітко налагодженої взаємодії між спеціалістами, що працюють з випадком, розглянути особливості здійснення візиту в сім'ю та бар'єри, що заважають продуктивній взаємодії.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: папір формату А4 (0,5 пачки), скотч, скріпки, маркери.

Хід вправи

Перший етап

Тренер пропонує учасникам розрахуватися на «перший – другий». Перші номери залишаються в аудиторії (вони гратимуть роль «аборигенів»), другі ж – виходять у коридор (вони гратимуть роль «рятівників»). Тренери розподіляються поміж групами для надання інструкції гри. Якщо у групі один тренер, то він дає інструкцію спочатку окремо одній групі, а потім – іншій.

Інструкція гри для «аборигенів»

«Ви – плем'я аборигенів. На цьому острові ви єдині людські істоти. Ви чули, що десь є й інші істоти, подібні до вас, але ніколи їх не бачили.

Ви ніколи не покидали острів, бо не вмієте робити човнів, не вмієте майструвати взагалі. І хоч острів ваш багатий на деревину (її імітують листочки формату А4), однак з неї ви вмієте робити лише полум'я.

На вашому острові є активний вулкан. Споконвіку він діяв та був невіддільною й звичною для вас частиною острова.

У вашого племені є вождь. Він ретельно слідкує за часом та кожні 2 хвилини запрошує усіх до поклоніння вулканові. Він вигукує слово «Барбамбія», і хоч би де був кожний абориген, хоч що б він робив, усе кидає та, піднімаючи руки до гори, біжить до вождя із криком «Кергуду». Після чого повертається до своєї роботи. І так кожні 2 хв. свого життя.

На вашому острові є священна річ – скотч, який знайшли на узбережжі після шторму. Одного разу до нього прилип один з аборигенів, тому відтоді, щоб такого більше не траплялося, до скотчу суворо заборонено торкатися, аж до загрози смертельного покарання.

Ваше життя сите, мирне, спокійне, безпечне.

Однак щойно щось прогуркотіло над островом і впало поруч із вашим поселенням. З цього залізного птаха вийшли якісь люди... Вони вмовлятимуть вас побудувати міст на сусідній острів, але вам необхідно пам'ятати:

1. Доти, доки всі чужинці не поклоняться вождякові разом із вами, ви не маєте права говорити з ними. Між собою так, але з ними – ні!

¹⁵ Гра описана Лях Т.Л., к. пед. н., головою методичної ради ВГЦ «Волонтер».

2. Ви не вмієте нічого робити – ні клеїти, ні різати, ні піднімати. Тому самостійно ви нічого не берете. Чекаєте доки чужинець вам усе пояснить і зробить разом з вами!
3. Якщо чужинець грубий з вами, ви маєте право відповісти йому також грубістю, або ж ігнорувати його!
4. Ви не можете торкатися руками скотчу ВЗАГАЛІ! Він для вас – страшна і священна річ!

Ресурси, які є на вашому острові:
папір формату А4 (0,5 пачки); скотч; скріпки; маркери. Отже, чекаємо на чужинців!»

Важливо!

Краще, щоб група сама обрала вожака та потренувалася з закликом-відповіддю «Барбамбія – Кергуду». У вожака має бути годинник для стеження за часом.

Інструкція гри для «рятівників»

«Ви – досвідчений рятівний загін. Справжні професіонали! Ви бували у найзапекліших місцях і врятували сотні – тисячі людей. Ось і сьогодні прилетіли на далекий острів аборигенів. Ваш рятівний загін дізнався від сейсмологів, що через 24 години вулкан знищить острів, а разом з ним зникне унікальне плем'я аборигенів.

Та сталося несподіване. Гелікоптер, на якому ви дісталися острова, невіправно зламався. Тому ви також стали заручниками на цьому острові.

Але вихід є, бо не були б ви тоді справжніми професіоналами! Поруч з цим островом є ще один, потрапивши на який ви і аборигени будете у цілковитій безпеці. Для цього вам необхідно разом збудувати міст, який би з'єднав 2 острови. У аборигенів є для цього ресурси, однак є одна умова: ви не можете торкатися будівельних матеріалів руками, тому це доведеться робити лише поверх руки аборигена.

Після будівництва моста, вам необхідно перевести аборигенів на інший острів.

На виконання цього завдання у вас є 20 хвилин».

Після інструкцій тренер з групою рятівників повертаються в аудиторію. Тренер показує рятівникам місце, де має бути побудовано міст, та розпочинає гру командою «Гра почалася!».

Після того, як міст буде збудовано (або ні...) – через 20 хв. тренер припиняє гру, дякує учасникам за зіграні ролі та участь і запрошує усіх повернутися до кола.

Другий етап

Наступні 15–20 хв. тренінгу присвячені обговоренню гри.

Запитання для обговорення

1. Які ваші враження від участі у цій грі?
2. Чи впоралися ви із завданням?

3. Як діяла кожна з груп?
4. Які етапи розв'язання проблеми ви пройшли під час виконання завдання?
5. Що заважало, а що допомагало у виконанні завдання?
6. Які паралелі можна провести між тим, що відбувалося під час гри, і між реальною ситуацією здійснення візиту в сім'ю групою фахівців?
7. Як зазвичай готуються фахівці до візиту в сім'ю у випадку виявлення (чи підозри щодо) жорстокого поводження з дітьми або ж насильства в сім'ї? Як поводять себе, спілкуючись з родиною?
8. Які висновки ви для себе зробили?

Третій етап

На наступному етапі учасники під керівництвом тренера формують перелік рекомендацій для спеціалістів щодо здійснення візиту у сім'ю або перший контакт з сім'єю, а тренер фіксує їх на аркуші фліпчарту та акцентує увагу на головних.

Перелік рекомендацій може бути таким¹⁶:

1. Представтеся та будьте при цьому якомога доброзичливішими, спокійними, впевненими у собі.
2. Поясніть причину візиту та зацентуйте увагу сім'ї на тому, чого вона може досягти від спілкування з вами.
3. Не зосереджуйте відразу ж особливу увагу на проблемах сім'ї, якщо наразі сім'я не готова про це говорити, або сприймає це вороже, агресивно. Пам'ятайте, якщо сім'я не готова до втручання, вона буде захищатися.
4. Запитайте, на думку самої сім'ї, якої допомоги вона потребує, і чи погоджується співпрацювати з вами. Пам'ятайте, що відмова сім'ї співпрацювати з вами не є остаточною, адже боязнь втручання, страх розголосу – це природні реакції сім'ї.
5. Не оцінюйте сім'ю раніше, ніж дізнаєтесь думку самої сім'ї з цього приводу.
6. Дізнайтеся, як сім'я дивиться на вашу співпрацю.
7. Обов'язково перевірте, як члени сім'ї зрозуміли вас і як сприйняли ваш візит.
8. Оцініть якість контакту з сім'єю та поміркуйте, що необхідно здійснити для покращення ефективності спілкування.

До уваги тренера!

1. Під час проведення рольової гри «Острів» тренеру необхідно уважно спостерігати за динамікою та шляхом досягнення групою мети. Надзвичайно важливо непомітно фіксувати спостереження – вони знадобляться вам під час аналізу процесу та формування висновків.

¹⁶ Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / Автори-упорядники: В. Г. Головатий, А. В. Калініна, О. А. Виноградова. За заг. ред. Т. Ф. Алексєенко. – К.: Християнський дитячий фонд, 2007. – 128 с.

2. Дуже часто ситуація, що виникає у грі, подібна до тієї, в якій спеціалісти вперше відвідують сім'ю з метою обстеження умов проживання членів родини або виявлення фактів насильства в сім'ї, зокрема над дітьми. Можна уявити на місці аборигенів членів самої сім'ї, а на місці рятівників – групу фахівців. Особливо варто проаналізувати такі моменти, що можуть виникнути:

- які особливості поведінки аборигенів, що живуть своїм життям на острові під час появи чужаків? Які паралелі з поведінкою родини можна провести?
- Чи зрозуміли аборигени, чому і навіщо їх хочуть рятувати, чи пояснили рятівники суть та мету візиту / чи завжди сім'я розуміє, що відбувається, якими є наміри фахівців, яка їхня основна мета?
- Чи діяли рятівники як одна команда? Чи мали відповідно одну або декілька стратегій / чи завжди фахівці, що працюють з випадком, безпосередньо відвідують родину, діють як команда? Мають одну або декілька стратегій?
- Чи дійсно рятівники намагалися зрозуміти особливості аборигенів, говорити з ними однією, доступною для них мовою / чи дійсно фахівці намагаються зрозуміти особливості родини та всіх її членів, говорити «однією мовою» з членами родини?
- Чи були якісь погрози з боку рятівників в бік аборигенів, лайливі слова, глузування, агресивні дії? Як реагували аборигени? / Чи може бути подібна ситуація під час здійснення візиту у сім'ю?
- Чому рятівники повинні були діяти лише руками аборигенів, а не могли самостійно побудувати міст? Як ви розумієте цю метафору у контексті нашої теми? Чи можемо ми розв'язати проблему замість нашого клієнта, робити вибір за нього?
- А якщо міст побудувати не вдалося і острів зірвався, загинули і аборигени, і рятівники? Що символізує така ситуація у контексті нашої тематики? Чи можлива подібна ситуація у реальному житті? Чи можна її уникнути? Як?

3. У процесі аналізу і підбиття підсумків гри дуже важливо не намагатися нав'язати учасникам свою думку. Тому, даючи свій зворотний зв'язок тренера, керуйтеся лише зафіксованими спостереженнями та фактами; пам'ятайте про почуття групи, використовуйте гумор, будьте толерантними та конструктивними. Просіть учасників робити висновки самостійно.

4. Також не варто прагнути до негайного розуміння учасниками всієї важливості здобутого ними досвіду у результаті гри, адже не випадково серед спеціалістів з приводу ефективності того або іншого методу часто можна почути фразу: «Результат через півроку».

2. Вправа «Типові помилки під час налагодження контакту з сім'єю»

Мета: розглянути можливі варіанти поведінки сім'ї під час візиту у сім'ю та типові помилки спеціалістів у налагодженні контакту.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 25, аркуші фліпчарту, маркери.

Хід виконання

Тренер об'єднує учасників у 7 малих груп та пропонує кожній групі для розгляду по одній картці (*Додаток 25*) з запропонованими на ній типовими помилками, яких можуть припускатися фахівці під час здійснення контакту з сім'єю.

Тренер просить групи розглянути помилки, описані у картці, та представити їх за допомогою плакатів з малюнками (або ж міні-сценок, якщо дозволяє час). На цю роботу групи мають 15 хвилин. По закінченні часу групи презентують свої напрацювання, після чого тренер ініціює обговорення.

Коментар тренера

Ми розглянули техніки налагодження контакту з сім'єю «від зворотного», тобто з розбору типових помилок, які допускають спеціалісти при роботі з сім'єю. Ці помилки досить прості в розумінні, але, на жаль, часті на практиці. При аналізі своєї практики ви зможете знайти інші помилки, відмінні від наведених.

Запитання для обговорення

1. Чи траплялись спеціалістам подібні помилки на практиці?
2. Які ще типові помилки поширені (про які не вказано у картках)?

До уваги тренера!

Звернуть увагу учасників, що під час розгляду матеріалу на картках варто чітко дотримуватись алгоритму, поданого на картці. Якщо є вказівка (*вказівки по тексту карток подано курсивом*) до обговорення питання, то спершу його дійсно слід обговорити у групі, а потім вже читати подальші коментарі. Для того, щоб робота у групах пройшла ефективно, допоможіть кожній з груп обрати модератора, що працюватиме з картокою, та координувати дискусію у своїй малій групі, дотримуючись усіх наявних вказівок.

Сесія IV (тривалість: 2 год. 30 хв.)**Проблеми та можливості проведення профілактичної діяльності в умовах міжвідомчої взаємодії****1. Вправа «Аналіз профілактичної діяльності у регіоні (місті, районі, області)»**

Мета: визначити напрямки діяльності з попередження та подолання насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (у межах первинної, вторинної та третинної профілактики), сформувані спільне розуміння дій у кожному з видів профілактики.

Час: 90 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 12, Додаток 26, аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправиПерший етап

Тренер нагадує групі визначення поняття профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми та подає інформаційне повідомлен-

ня «Сутність, види та принципи соціальної профілактики насильства та жорстокого поведіння з дітьми» (Додаток 12).

Тренер просить учасників визначити, хто є цільовою групою кожного з видів профілактики та які види діяльності можна реалізовувати у межах кожного з видів (у первинній, вторинній, третинній профілактиці). Відповіді учасників тренер фіксує на аркуші фліпчарту.

До уваги тренера!

З метою ефективного проведення дискусії скористайтесь *Додатком 26* як орієнтиром. Окрім того, по завершенні дискусії з групою запропонуйте учасникам переглянути Додаток 26. Матеріал у додатку допоможе групі у виконанні наступного завдання.

Другий етап

Тренер об'єднує учасників у 3 малі групи так, щоб у кожному увійшли представники різних структур. Кожна з трьох груп працюватиме над своїм видом профілактики: первинною, вторинною, третинною.

Завдання груп полягає в аналізі ефективності здійснення у регіоні певного виду профілактики за схемою:

- що здійснюється у рамках конкретного виду профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми (спільний аналіз роботи всіх структур: управління СМС, ССД, ЦСССДМ, МВС, ОЗ, освіти)?
- Що не здійснюється у рамках конкретного виду профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми?
- Чому не здійснюються ті чи інші функції, дії?
- Якою є бажана ситуація щодо попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми у регіоні?
- Що необхідно зробити кожній службі для того, щоб досягнути бажаного результату?

На виконання цього завдання групи мають 45 хвилин.

На наступному етапі групи презентують результати своєї діяльності.

Відбувається обговорення.

Запитання для обговорення

1. Які думки та відчуття виникали під час роботи над завданням у групі?
2. За яких умов дії, що виокремлено з метою покращення системи попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми, можуть бути виконані?
3. Якою ви вбачаєте свою власну роль у досягненні описаного вашою групою бажаного результату діяльності у напрямку попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми у регіоні?

2. Вправа «Розробка спільного заходу»

Мета: виробити навички розроблення спільних заходів у межах взаємодії з питань попередження насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми.

Час: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Бажано продовжити роботу у вже сформованих у попередній вправі малих групах.

Кожна група визначає у межах того виду профілактики, який вона аналізувала, захід, що є актуальним та сприятиме підвищенню ефективності профілактичної діяльності, та розробляє його за схемою:

- 1) назва заходу;
- 2) мета заходу;
- 3) цільова група, на яку розрахований захід;
- 4) організації, у партнерстві з якими буде здійснено захід;
- 5) план проведення заходу;
- 6) очікувані результати: короткострокові та довгострокові.

На виконання цього завдання групи мають 30 хвилин.

На наступному етапі групи презентують результати своєї діяльності, тоді як інші учасники пропонують конструктивні пропозиції щодо удосконалення презентованої концепції заходу. Відбувається обговорення.

Коментар тренера

Профілактичний захід – це спеціально організована взаємодія виконавців профілактичної роботи (фахівців або волонтерів) і представників цільової групи, спрямована на попередження соціальної проблеми чи подолання окремих її чинників.

Профілактична програма – спеціально розроблений **комплекс (система) заходів**, спрямованих на попередження конкретної соціальної проблеми (або декількох пов'язаних між собою проблем).

Ми розробляли концепцію профілактичного заходу, оскільки наша діяльність обмежена часом, відведеним на виконання цієї вправи. Однак варто пам'ятати, що окремі профілактичні заходи є неефективними, якщо відбуваються поза межами комплексної профілактичної програми. Важливо, щоб програма була розроблена на рівні регіону та охоплювала цикл заходів, спрямованих на первинну, вторинну та третинну профілактику.

Запитання для обговорення

1. Які труднощі можуть виникати у ході підготовки та впровадження міжвідомчих заходів?
2. Чи здійснюються вони на практиці?
3. Яким чином необхідно здійснювати моніторинг та оцінку реалізованих заходів?

Сесія V (тривалість: 30 хв.)

Підбиття підсумків

Підбиття підсумків тренінгу

Мета: досягти від учасників зворотного зв'язку щодо результатів тренінгу, підбити підсумки.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуш фліпчарту з намальованим на ньому пісковим годинником (напрацьований під час сесії 1).

Хід вправи

Тренер просить учасників підійти до фліпчарту, на якому розташовано аркуш з намальованим пісковим годинником та зафіксованими очікуваннями учасників тренінгу.

Тренер нагадує учасникам, що очікування були напрацьовані під час першої сесії тренінгу, зафіксовані на стікерах та розміщені у верхній частині малюнка, символізуючи піщинки, які за час тренінгу мали «перетікти» у нижню частину піскового годинника – з очікувань перетворитися на певний результат.

Тренер просить учасників знайти своє очікування, зняти його і повернутися у коло, декілька хвилин подумати, чи було це очікування реалізоване під час тренінгу, якого результату врешті досягнуто. Далі, по колу та по черзі, учасники озвучують свої висновки щодо реалізації очікування, особистих результатів тренінгу, а також можливі роздуми, побажання для групи та тренерів. Також кожен учасник та учасниця, озвучивши свої думки, мають підійти до фліпчарту та:

- у разі, якщо очікування реалізовано, прикріпити свій стікер у нижній частині годинника;
- у разі, якщо учасник вважає, що очікування не реалізовано, піщинка залишається, де й була – у верхній частині годинника.

Тренер підбиває підсумки роботи та дякує групі за плідну співпрацю.

Наприкінці, за потреби, учасники заповнюють кінцеві анкети, а тренер може розповісти історію для натхнення, наведену нижче.

Старий сивий дідусь ходив берегом моря після величезної бурі. Навкруги поблискували на сонці та били хвостами маленькі рибки, що під час шторму були винесені на берег хвилию та приречені на загибель. Дідусь міркував про сенс життя та чимчикував узбережжям. Раптом він помітив у даліні маленьку червону крапку, що якимось хаотично рухалась уздовж берегової лінії. Він вирішив підійти ближче та згодом зміг розгледіти маленьку дівчинку у червоній сукенці, що збирала рибок з піску, відносила їх до води та викидала у море.

Він підійшов ще ближче, посміхнувся до дівчинки і сказав:

- *Дитино, що ти робиш? Ти ж не зможеш врятувати всіх, їх тут мільйони!*

Дівчинка черговий раз викинула у воду рибку, що плескала хвостом у її руках, так само усміхнулась і сказала:

- *Але ось ця рибка, дідусю, житиме! ...*

Висновки нехай учасники тренінгу зробиють самостійно.

Сім'я як первинний інститут соціалізації людини. Особливості соціалізації людини у різних типах сімей

Відповідно до чинного законодавства, **сім'я** є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані суспільним побутом, мають взаємні права й обов'язки. Сімейний кодекс України визначає, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Сім'я є прикладом унікального поєднання різнопланових збалансованих характеристик. Саме завдяки здатності до врегулювання вона є найгнучкішим елементом соціальної структури, здатним швидко реагувати на внутрішні та зовнішні впливи. Сім'я реагує на будь-які зміни. У ситуації зuboжіння у сім'ї знижується здатність задовольняти потреби своїх членів; у випадку розвитку – з'являються споживацькі тенденції. Щоб оцінити, наскільки сім'я здатна на здорове реагування в ситуації змін, потрібно проаналізувати реалізацію її функцій.

Функції сім'ї – відображення системи взаємодії особи, сім'ї та суспільства і тих сфер, які пов'язані безпосередньо з задоволенням відповідних потреб її членів.

Є класифікація функцій сім'ї:

- *економічна* – планування сімейного бюджету, організація споживчої діяльності з ведення домашнього господарства;
- *господарська* (організація побуту сім'ї, турбота про дім) – підтримка порядку та чистоти, дотримання санітарно-гігієнічних норм;
- *репродуктивна* – продовження людського роду через народження дітей; планування сім'ї;
- *соціалізаційна* – передання дорослими членам сім'ї соціального досвіду дітям, цілеспрямований вплив на дітей з метою формування у них ціннісних орієнтацій, життєвих уподобань; організація внутрішньосімейного спілкування; опанування соціальними вміннями і навичками; освіта, професійне самовизначення;
- *рекреативна* – організація вільного часу та відпочинку, розвиток інтересів і потреб членів сім'ї;
- *терапевтична* – створення сприятливого сімейного мікроклімату, психологічна підтримка членів сім'ї в різних життєвих ситуаціях, створення доброзичливого емоційного клімату в сім'ї з метою відновлення фізичних і психічних сил членів родини, витрачених у різних стресових ситуаціях.

Сім'я, яка належно виконує свої функції, називається функціональною, або ж здоровою. Її основними ознаками є:

- згуртованість;
- відкритість для встановлення нових стосунків;
- інтимність;
- оптимізм і турбота;

- здатність самостійно розв'язувати завдання свого розвитку;
- ідентичність;
- готовність до зміни ролей;
- залучення всіх членів до прийняття сімейних рішень тощо.

Сім'я виступає провідним інститутом соціалізації особистості¹⁷. Її основні соціалізаційні функції: забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда; формування статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, розвитку здібностей і потенційних можливостей; формування ціннісних орієнтацій особистості; опанування основними соціальними нормами.

Одне з призначень сім'ї збігається і з призначенням окремої особистості: виявити в кожному з членів родини й у собі самому те найкраще, що є в кожній окремої людини, а також розвиток цих якостей на максимальному рівні.

Розуміння сутності поняття «сім'я» як провідного інституту соціалізації дозволяє визначити особливості соціалізації людини у різних типах сімей. Вони залежать передусім від способу життя сім'ї, а також від рівня соціальної суб'єктності самої сім'ї.

У науковій літературі виділяють безліч типів сімей. Відповідно до соціально-педагогічного підходу, сім'ї класифікують за *структурою* (повна, неповна); *матеріальною забезпеченістю* (з дуже високим матеріальним статком; із високим матеріальним статком, із середнім матеріальним статком, із низьким матеріальним статком чи малозабезпечена; сім'я, що перебуває за межею бідності); *за місцем проживання* (міська, сільська); *за сімейним станом* (дистанційна, позашлюбна, молода, зріла); *за кількістю дітей* (бездітна, малодітна, багатодітна); *за якістю сімейних взаємин* (благополучна/ неблагополучна сім'я, сім'я, що опинилась у складних життєвих обставинах, конфліктна, аморальна, маргінальна сім'я; функціональна/дисфункційна тощо).

У контексті нашої тематики найцікавішими для нас є типологія на основі якості сімейних взаємин.

Розглянемо типологію сімейних взаємин, визначену вітчизняною дослідницею Р. М. Капраловою.

Перший тип – в сім'ї гармонійні стосунки, з високою соціальною спрямованістю. Сімейні стосунки відповідають принципам нашого суспільства, відповідають цілям і завданням його в галузі виховання (повага до особистості, любов й дружба, взаємне піклування тощо). У вихованні дітей наявні суспільно-політична мотивація, цілеспрямованість, системність, розуміння конкретних завдань й змісту впливів на дитину. Всі члени родини по відношенню один до одного проявляють високу здатність співпереживання.

Другий тип – в сім'ї врегульовані компромісні стосунки з високою соціальною спрямованістю. Їх характеризує наявність необхідних умов для формування правильного соціального досвіду особистості, її суспільно значуща спрямованість. Стосунки регулюються, але атмосфера їх іноді буває несприятливою для окремих членів родини. Недостатність терпіння, витримки, тактовності у вихованні дітей в одного з батьків «вирівнюється» поступливістю, м'якістю іншого. Це викликає деякий контраст у стосунках з дітьми, у вимогах

17 Соціалізація – засвоєння індивідом норм, цінностей, настанов конкретного суспільства. Загалом сутність соціалізації полягає у тому, що в її процесі людина формується як член того суспільства, до якого вона належить.

до них. У цих сім'ях зазвичай перспективи визначені, але у розв'язанні повсякденних завдань помітні коливання, стихійність, які в кінцевому результаті зникають.

Третій тип – стосунки не стійкі, але в цілому позитивні, з високою соціальною спрямованістю. Ця група сімей проміжна між позитивними й негативними сімейними стосунками (відмічаються конфлікти, які носять епізодичний характер). У безконфліктні періоди в цих сім'ях – взаємоповага, довіра, атмосфера, близька до життя сімей першого й другого типів.

Четвертий тип – у сім'ї врегульовані стосунки, але з низькою соціальною спрямованістю. Цьому типу стосунків характерні споживацькі мотиви у вчинках і діях, подвійність норм ставлення до людей (теплі стосунки між членами власної сім'ї, розрахункові – до інших). У дітей в таких сім'ях формується споживацька мірка ціннісних орієнтацій.

П'ятий тип – стосунки ззовні врегульовані, благонадійні, але внутрішньо несприятливі, при низькій соціальній спрямованості членів родини. Видимість благополучних стосунків підтримується іноді за згодою й переконаннями самого подружжя через «необхідність збереження родини для дітей», а іноді – власними порядками вдома, побоями, погрозами. Батьки відсторонюються від виховання, підривають авторитет один одного сварками й особистими звинуваченнями. Основне піклування щодо дітей й їхнє виховання лягає на плечі дружини-матері.

Шостий тип – в сім'ї різко конфліктні стосунки при низькій або суперечливій соціальній спрямованості. Негаразди викликані частими конфліктами, психологічною несумісністю, алкогольною залежністю одного з подружжя, навіть – обох. В сім'ї – неповага один до одного, недовіра, грубість, образи. Така атмосфера є несприятливою для виховання дітей. В такій сім'ї подружжя невірніважене, імпульсивне, занадто критичне один до одного, хтось намагається домінувати, воно відрізняється замкнутістю, відчуженістю, підозрою, недовірою до людей, до власного чоловіка або дружини, члени подружжя зазвичай скуті у вираженні власних почуттів, переживань, думок, планів.

Для всіх дітей, які виховуються в сім'ях різних типів, однаково важливіми є довіра до батьків, почуття захищеності в сім'ї, впевненість у батьківській любові. Звичайно, такі потреби дитини по-різному можуть бути реалізовані у представлених вище типах сімей.

Тоді, як у сім'ях **третього – четвертого** типу є певні передумови виникнення проблеми у соціалізації дитини, **у п'ятому – шостому** типах одночасно основні потреби дитини задовольняються не повністю, адже втрачені зв'язки між окремими членами сім'ї, нема необхідної емоційної близькості та теплоти у стосунках.

Сім'ї, у яких відбувається насильство, а також жорстоке поводження з дітьми, найчастіше належать саме до **п'ятого – шостого** типів. Діти у таких сім'ях засмучені, розчаровані, невпевнені у собі, невірніважені, схильні до тривожності та страхів, часто думають, що саме вони є причиною проблем у сім'ї. Діти з таких сімей самі можуть бути схильні до агресії та насильства, адже часто сприймають таку поведінку за норму. Слід зазначити, що стресові фактори, зокрема зростання у ситуації насильства, позначається на інтелектуальному, емоційному, фізичному, духовному розвитку дитини. Звісно,

діти з таких сімей гірше навчаються, не мають чітких планів на майбутнє, не здатні адекватно виявляти свої дійсні почуття, і що є найнебезпечнішим для суспільства та особистості – можуть переносити насильницьку поведінку у свої майбутні сім'ї. Все це поглиблює стресовий стан дитини, позначається на її фізичному здоров'ї (заїкання, енурез, енкопрез, порушення сну тощо), може призвести до девіантної та афективної поведінки (експериментування з психоактивними речовинами з подальшим формуванням залежності).

Причинами вищеописаних проблем (зокрема насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми) у родинах можуть бути різного типу складні життєві обставини, сутність яких і визначає напрямки і зміст роботи з сім'єю.

Використана література:

1. Загвязинський В. І., Зайцев М. П., Кудашев Г. Н., Селиванова О. А., Строков Ю. П. Основы социальной педагогики: Учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей/ Под ред. П. И. Пидкасистого. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 160 с.
2. Социальная дезадаптация: нарушения поведения детей и подростков. – М., 1996.
3. Социология семьи: Учебник/ Под ред. проф. Антонова А. И. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 640 с.(Классический университетский учебник).
4. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Марченко та ін.; за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2003. – 233 с.
5. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посібник. – К., 2002. – 132 с.
6. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М., 2000.

Наукові підходи до проблеми насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми¹⁸

У науковій літературі виокремлюють три основні підходи до проблеми насильства в сім'ї: соціокультурний, індивідуально-психологічний та системний сімейний.

Соціокультурний підхід

Патріархальна теорія насильства. Dobach R.E. і Dobach R.P. запропонували цю теорію, щоб пояснити насильство над жінками у сім'ї. Патріархальна теорія розглядає суспільство як таке, в якому домінують чоловіки, а жінки перебувають в підлеглому становищі, і чоловіки поводяться з ними, як зі своєю власністю.

Цю теорію визнають представниці феміністичного руху, які вважають, що соціальні та економічні норми життя безпосередньо чи опосередковано підтримують патріархальний устрій суспільства і що домінування чоловіків є поясненням історично зумовлених патернів насильства над жінками протягом віків.

Walker L. вказує, що ця ситуація по відношенню до жінки часто є нормою не тільки в сім'ях, де чиниться насильство, а й у суспільстві в цілому. Дослідження показують, що жінки, яких б'ють чоловіки, виростають у сім'ях, де батько притримувався сталих та традиційних поглядів на статеві ролі. Якщо «любляча» мати б'є сина, він сприймає насильство по відношенню до близької людини нормальним. Враховуючи це, важливим є той факт, щоб діти мали адекватні моделі рольової поведінки.

Деякі дослідники пояснюють гендерні відмінності в проявах агресії генетичним фактором, але більшість даних підтверджують гіпотезу інтерпретації соціальної ролі. Згідно з цією теорією, гендерні відмінності в агресії породжуються переважно протилежністю гендерних ролей, уявленнями про те, якою в межах певної культури повинна бути поведінка представників різних статей. У більшості народів вважається, що жінки, на відміну від чоловіків, є більш суспільними створіннями і для них повинні бути характерні такі риси, як дружелюбність, піклування про інших, емоційна експресивність. Від чоловіків, навпаки, очікується демонстрація сили, незалежності, впевненості в собі.

Adams D.C. і McCormick A. зауважують, що використання жорстокості як методу розв'язання проблем і залагодження суперечок є результатом трьох взаємопов'язаних чинників:

- 1) установка соціалізації хлопчиків на агресивність і домінування в соціальних відносинах;
- 2) підсилення цих факторів батьками, вчителями, такими соціальними силами, як преса, телебачення, фільми і вдавання до жорстокості в поліції та армії;
- 3) соціальними нормами патріархального суспільства, які проголошують, що чоловіки – це домінуюча стать, вільна проявляти свою владу в сімейному житті, соціальних стосунках та інституціях, що керують нашим життям.

¹⁸ За матеріалами, розробленими Онишком Ю. В., кандидатом медичних наук, доцентом Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика.

Аналіз соціокультурних факторів як причин агресії проти жінок значною мірою свідчить на користь припущення про те, що мас-медіа можуть сприяти виникненню культурного клімату, який вважає агресію проти жінок досить прийнятною. Дані досліджень доводять, що зображення насильства проти жінок в мас-медіа насправді сприяє прояву реального насильства проти реальних жінок.

Що ж до соціальних норм патріархального суспільства, то ще зовсім недавно чоловік сприймався як відповідальний за поведінку жінки і вважалось, що він має право на різні засоби її контролю. До нинішнього часу зберігається переконання, що якість сімейних стосунків в цілому залежить від жінки, вона повинна забезпечувати емоційний комфорт всієї сім'ї. Зважаючи на цю відповідальність, жінка продовжує залишатись у шлюбі і відчуває провину за те, що він не складається. Чоловік може вдаватись до засобів тиску, що підтримують почуття провини, залежності, безнадійності. Зазвичай у жінки формується ціла система неадаптивних думок та вірувань, що підтримують подружню дисгармонію навіть у випадку, коли їхнє продовження стає небезпечним для життя. Типовими стратегіями міркування жінок є: бажання турбуватись про чоловіка («Лише я можу врятувати його»), намагання бути терплячою до образ («Я хочу бути терплячою та доброю жінкою»), зменшення інтенсивності образ («Насправді він ображає мене не так вже й часто»), зняття відповідальності з чоловіка за образу: («Він не хотів ображати мене, а лише втратив контроль над собою»), заперечення або відкидання можливості припинити ці стосунки («Я нікому не потрібна і самотність для мене нестерпна»). А у випадку поширеної економічної залежності жінки у шлюбі, на яку може накладатися її низька самооцінка, зміни в житті здаються таким жінкам надто важкими і просто неможливими.

Ресурсна теорія. Вона базується на твердженні, що той, хто контролює ресурси, такі як гроші, власність чи престиж, займає домінуючу позицію у стосунках. Ресурсна теорія стверджує, що використання насильства у взаємовідносинах залежить від ресурсів, які контролює один з членів подружжя. Через те, що чоловіки обіймають вище оплачувані та престижніші посади, вони мають більше влади в стосунках з жінками. Деякі авторитетні науковці стверджують, що чим більше ресурсів перебуває під контролем чоловіка, тим більше сили та влади він виявляє. Але ця теорія не може пояснити той факт, що чоловіки, які не володіють такими ресурсами, як високооплачувана робота чи статус, вдаються до насильства як до способу контролю своїх дружин значно частіше.

Теорія неконтрольованої агресії. Відомий науковець Bandura A. вважає, що у людей є нейропсихологічна база для проявів агресії, але вони не діють агресивно без певної стимуляції. Цей процес підпорядковується когнітивному контролю. Індивіди можуть збільшувати (акумулювати) або зменшувати (пригнічувати) свій гнів когнітивними засобами. Агресія збільшується, коли людина сприймає дії інших як намір образити її, як загрозу її почуттю власної гідності або як причину її власного збудження, що викликає відразу. Насильники можуть мати схильність розглядати поведінку своїх партнерів як загрозу їхньому почуттю гідності. Bandura A. також вважає, що індивід може не тільки подовжувати, а навіть, регенерувати власну злість, що вже

вщухла, внаслідок провокативних роздумів. Це узгоджується з повідомленнями насильників, які кажуть, що їм було важко «відпустити» образу, завдану партнером.

На досить високих рівнях збудження когнітивний контроль поведінки послаблюється. Можливо, це те, на що вказують чоловіки-образники, коли описують, як вони «втрачають контроль» під час насильницьких інцидентів. У чоловіків-агресорів, які спостерігали насильство в сім'ях своїх батьків, така поведінка набуває істотної сили звички і вони вдаються до неї під час сильного збудження. Специфічна насильницька поведінка може бути винесеною не тільки з батьківської сім'ї, а й посилена досвідом вже дорослого життя, в якому агресія набуває бажаного ефекту покарання партнера (що сприймається як такий, що діє неправильно, не так, як хочеться образнику) і як вимоги діяти відповідним чином.

Отже, виходячи з цієї теорії, динаміку подружнього насильства можна описати за таким сценарієм:

- агресор суб'єктивно провокується (він сприймає чи тлумачить певні аспекти поведінки партнера як щось загрозливе для себе чи для почуття власної гідності);
- втягується в розмову сам з собою, що поступово переростає у почуття несправедливості та злості (наприклад, «її ще досі не має вдома, вона добре знає, коли я приходжу додому і їй просто наплювати на це»);
- агресор реагує на підбурливі думки когнітивним накопиченням злості, що надалі «підливає оливи у вогонь» його емоційної реакції. Наявність нарцисичних чи акцентуєваних рис особистості посилюють реакцію на завдану образу до ірраціональних пропорцій;
- збудження доходить точки, коли поведінку важко контролювати і особа імпульсивно вдається до агресії.

Інші дослідження в рамках теорії науціннн також допомагають зрозуміти роль жертви у домашньому насильстві. Наприклад, агресивні тенденції, можливо, стимулюються і посилюються, коли жертва піддається і є пасивною. Якщо жінку привчили не демонструвати свій біль, чоловік починає використовувати насильство як постійну стратегію у взаєминах.

Ряд науковців повідомляють про наявність **агресії жінки до чоловіка** у нещодавно укладених шлюбах. Питання, хто ж насправді є жертвою жорстокості між чоловіком і дружиною стало дискусійним після публікації 1988 року статті Steinmetz S. «Синдром побитого чоловіка». Цю статтю критикували за спробу довести, що жорстокість жінок стосовно своїх чоловіків є досить поширеним і серйозним явищем і заслуговує на те, щоб отримати новий термін «биття чоловіка».

Для науковців та психотерапевтів продуктивнішим є комплексний аналіз сімейних стосунків, динаміки сім'ї,

*Як зазначає Walker L.:
«Відносини «насильник – жертва»
їдуть своїм власним шляхом
і їх важко зупинити».*

Представник феміністського погляду на проблему подружнього насильства Walker L. зазначає: «Можливо, коли ми більше дізнаємось про тих, хто б'є, нам потрібно буде розглядати їх як жертв. Зазвичай ті, кого я знала, вчиняли свої злочини, відчуваючи тяжкі душевні муки».

причин вибору ролі образника і жертви. Подальші дослідження показали, що в сім'ї зазвичай не має сталих позицій жертви чи образника.

Звісно, що насильство з боку жінок не таке поширене явище, його застосовують зазвичай з метою самозахисту. Варто мати на увазі, що чоловік може переживати образу. Дослідження сімейної комунікації показують, що жінка може мати досить велику владу над чоловіком та маніпулювати ним, підтримуючи залежність від себе.

Жінка фізично слабша, але її комунікативні навички зазвичай досконаліші, що дає певні переваги над чоловіком. Dешнер J. зазначає: «Більшість чоловіків-насильників здаються менш «підготовленими» до словесної війни, ніж їхні дружини, тому вони зазнають поразок в численних словесних конфронтаціях. Окрім того, вони стають жертвами почуття самотності, оскільки їхні партнери-жертви можуть відштовхувати їх емоційно. Насильники особливо вразливі щодо найбільш хворобливого і болючого з людських почуттів – ревності».

Lion J. зазначає: «Необхідно клінічно дослідити шлюби, щоб встановити, що деякі дружини, можливо, мають могутню силу над своїми чоловіками і маніпулюють ними, експлуатують їх <.....>. Жінки зазвичай фізично слабші; і биття між чоловіками та жінками в прямому розуміння цього слова набуває дещо інших форм, оскільки чоловіки можуть бити своїх дружин і фізично, й емоційно, а жінки – лише емоційно».

Позиція жертви та образника не така вже чітка у подружній взаємодії. Вірджінія Сатір описала не дві, а три ролі у класичній подружній грі: «жертва – переслідувач – рятівник». До того ж, граючи у цю гру, члени сім'ї можуть змінювати свої позиції. Навіть при здійсненні фізичного насильства чоловік може почувати себе як жертва неконтрольованих емоцій. Позиція переслідувача в цій ситуації може комбінуватись з позицією жертви сімейної образи, що не в змозі постояти за себе через нестачу вербальних засобів. Мета такого фокусу уваги не в тому, щоб перекласти відповідальність за жорстокість на жінку чи зменшити відповідальність образника за скоєне, а в тому, щоб правильно зрозуміти механізми, об'єктивно оцінити їх і визначити стратегію допомоги. Такий підхід показує кожного партнера як у ролі жертви, так і в ролі насильника і спрямований на те, щоб у результаті отримати співпрацю обох сторін, що скоріше приведе до зникнення насильства.

Системний підхід

Значний внесок у розуміння подружнього насильства зробили представники **системного підходу** в сімейній психотерапії. В рамках системного підходу сім'ю розглядають як системний феномен, з погляду функціонування її як цілісного організму, в якому всі її члени залучені в єдине коло взаємодії і поведінка одного неминуче впливає на поведінку іншого. Важливим моментом цього підходу є акцент на групових процесах сім'ї.

Фундаментальним поняттям системного підходу є поняття гомеостазу. Під ним розуміють намагання системи підтримувати свою сталість і рівновагу та відновлювати їх у разі порушення. В. Сатір вказує, що всі дії членів

Системний підхід, розглядаючи будь-яку подружню проблему, фокусується на описанні патернів взаємовідносин, на комунікативних стратегіях в подружній діаді.

сім'ї направлені на досягнення рівноваги у стосунках. Вона проявляється в стереотипній, передбачуваній системі комунікації; при порушенні гомеостазу члени сім'ї намагаються її відновити. З позиції системного підходу, подружнє насильство є швидше продуктом всієї сімейної системи, ніж результатом індивідуальної патології. Отже, системний сімейний погляд зміщує фокус з обговорення ізольованих, індивідуальних поведінкових реакцій на розгляд особливостей взаємодії, впливу індивідуальної поведінки на інших учасників процесу комунікації і на контекст цієї поведінки.

Представники італійської школи в сімейній психотерапії вважають, що *порушення комунікативного процесу в сім'ї* призводить до появи симптоматичної поведінки, однією з форм якої може виступати подружнє насильство. Зазвичай в сім'ї є стереотипна послідовність транзакцій, яка підтримує проблему.

Про важливість ефективної комунікації для регуляції міжособистісних відносин подружжя свідчить той факт, що різні її параметри є характеристиками, які найбільшою мірою диференціюють успішні та неуспішні сім'ї. Попри значний вплив шлюбних конфліктів у виникненні подружнього насильства, треба зазначити, що далеко не завжди вони призводять до нього. Дослідники вважають, що саме конкретні розбіжності, через які виникають конфлікти, і вміння оперувати ними, розв'язувати їх шляхом переговорів і компромісів можуть відділити образливі відносини від ненасильницьких.

Отже, ряд дослідників визнає важливість збільшення комунікативного потенціалу пар як один з шляхів зменшення насильницької поведінки.

Іншими важливими для розуміння подружнього насильства параметрами сімейної поведінки є *згуртованість та гнучкість*. Під згуртованістю розуміють емоційні зв'язки, які члени сім'ї мають один з одним. Під пристосованістю розуміють здатність сімейної системи змінювати свою структуру влади, рольові взаємовідносини і правила функціонування залежно від зміни навколишніх умов.

Одні дослідники (Weitzman J., Dreen K.) вважають, що пари, які схильні до насильства, відзначаються ригідністю взаємовідносин і поведінки. Для них також характерний високий рівень хаотичності у взаєминах. Інші дослідники, наприклад Lehr R., вважають, що насильницькі пари є роз'єднаними та відчуженими.

Також велику роль відіграє *перший насильницький інцидент* у можливості виникнення наступних випадків насильства та образ. Згідно з системним поглядом, це залежить від реакції жертви. Якщо цілі насильника (експресивні чи інструментальні) були досягнуті, він дістав позитивну реакцію, то можливість майбутнього насильства одразу зростає. Позитивною реакцією в цьому випадку може бути пробачення. Відсутність будь-якої реакції – також є позитивною реакцією на насильство. Якщо жінка «здається», приймає удари, її поведінка дає позитивну реакцію для насильника і з часом стає установленим зразком поведінки.

Позитивний чи негативний результат у спробах жінки припинити образи *з допомогою інших людей, служб* тощо відіграє роль у стабілізації насильства.

Системна теорія прогнозує, що поведінка, яка дістає позитивну реакцію, зростає з тенденцією до укорінення як частина системи. Тому кожен акт насильства за умови, коли його пробачають або ж просто нема негативної реакції, опору – це привід для подальших конфліктів.

Коли після певної ескалації насильства нейтралізаційні дії з боку жінки вже не спрацьовують, то тільки на цьому етапі вона починає звертатись по допомогу до інших (наприклад, родичів, друзів, міліції, соціальних служб). Якщо ці дії матимуть успіх, процес ескалації можна буде змінити. В іншому випадку насильницькі патерни будуть посилюватись. Тож є нагальна необхідність ознайомлювати працівників міліції, соціальних служб та інших спеціалістів, які за родом своєї діяльності контактують з жертвами насильства в сім'ї, з особливостями роботи з ними.

Звертаючись по допомогу до інших, жінка починає усвідомлювати наявність нових можливостей і джерел інформації, в результаті чого починає розвиватись конфлікт між сімейною системою, в якій вона живе і новою системою, яка утворюється навколо жінки. Але, як свідчать результати досліджень, кінцевий результат залежить не тільки від дії спеціалістів і завдань програм психологічної та психотерапевтичної підтримки, але й від завдань, які ставить перед собою така жінка. Адже повернення до насильницьких стосунків в деяких випадках є не що інше, як покора насильству. Якщо сімейна система сама по собі не змінилась, ніяка робота з агресором проведена не була (передусім мається на увазі не покарання, а психологічна, терапевтична допомога та корекційна робота), то повернення в неї несе позитивну реакцію засвоєним зразкам поведінки.

Спеціалістам-практикам варто пам'ятати: після однієї невдалої спроби звернення по допомогу до відповідних служб (міліція, ЦСССДМ тощо), жінка більше не стане звертатись, навіть коли насильство знову почне зростати.

Результати опитування жінок, які колись перебували у притулку для жертв насильства в сім'ї свідчать:

58% повертались до свого чоловіка на деякий час, а потім залишили його; ніколи не повертались до своїх образників;
42% примирились, одружились (якщо відносини ще не буди зареєстровані) або жили з чоловіком на час проведення інтерв'ю.

Окрім того з усіх опитаних жінок:

56% повідомили про те, що в період між тим, коли вони залишили притулок і часом проведення інтерв'ю, в них трапився щонайменше один інцидент насильства. Жінки, які повернулись до чоловіків і ніколи їх більше не залишали, повідомляли про **вищий %-ний рівень насильства**, ніж ті, що повернулись до своїх чоловіків лише на деякий час.

Індивідуально-психологічний підхід

Психопатологічна теорія. Вона ґрунтується на поглядах, що певні індивіди страждають від психічних хвороб, розладів особистості чи інших дисфункцій, які приводять їх до агресивних дій в сім'ї, або до віктимної поведінки. Цю теорію вперше запропонували психіатри. Хоча вона досить популярна, дослідникам не вдалось виділити якийсь окремий психічний розлад, характерний як для кривдника, так і для жертви. Окрім того, спроби виділити особистісні риси тих, хто втягнений у сімейне насильство, і порівняти ці характеристики з даними про ненасильників були суперечливими і тому їх важко застосувати на практиці.

Загалом дослідникам не вдалося виділити якогось специфічного профілю. Але слід зазначити, що багато осіб, які страждають від психічних хвороб, не поводяться агресивно. Проблема психопатологічної моделі полягає в тому, що вона не може пояснити, які саме особистісні риси пов'язані з насиль-

ством в сім'ї. На додаток до цього, фокусуючи увагу на психічному розладі як причині насильства, теорія ігнорує той факт, що багато образників є психічно здоровими.

Дослідження, сфокусовані на виявленні психопатологічних рис жінок-жертв, не такі чисельні, а результати – суперечливі або неконкретні. Загалом відзначають залежність чи взаємозалежність, посттравматичні стресопохідні розлади, низьку самооцінку. Walker L. повідомляє про специфічний синдром побитої жінки.

Теорія циклічності насильства або міжпоколінного передання насильства.

В той час, як одні науковці намагаються встановити, чи можуть насильницькі патерни поведінки бути успадкованими з батьківської сім'ї як результат спостереження чи переживання насильства в дитинстві, інші науковці пояснюють злочинну поведінку, покликаючись на поняття циклічності насильства. Теорія циклічності насильства стверджує, що насильницька поведінка є засвоєною в межах сім'ї і передається від одного покоління до іншого.

Діти, які є свідками образливої поведінки між батьками чи жертвами насильства з боку батьків у дитинстві, виростають і взаємодіють зі своїм партнером чи дитиною такими ж способами. В результаті проживання в дитинстві в такій сім'ї розвивається схильність до насильства у власній сім'ї. Отже, як стверджує ця теорія, ми маємо безперервний ланцюг насильства.

Дослідження «циклічності насильства» в сім'ї виявили, що спостереження дітьми образливої поведінки між батьками призводить до збільшення агресивної поведінки при спілкуванні з однолітками.

Люди, які в батьківській сім'ї відчули на собі образу з боку батьків у дитинстві, відносно частіше проявляють агресію до своїх близьких. Багато досліджень були спеціально присвячені перевірці теорії циклічності насильства.

Деякі науковці зазначають, що насильство батьків над своїми дітьми є частішим та обширнішим у молодшому віці дитини і поступово зменшується до окремих інцидентів у підлітковому. Інші вказують на те, що у молодшому віці дітей частіше ображають матері, а у підлітковому – батьки (що, зокрема, пов'язано з домінуванням фізичної сили).

Eneland B. і Jacobvitz D. встановили 70% випадків міжпоколінного передання насильства для тих матерів, які потерпіли від жорстокого насильства у своєму дитинстві. Carpell G. та Heiner R. (1990) встановили, що жінки, які були свідками чи пережили в дитинстві насильство, імовірно будуть використовувати агресивну дисципліну до своїх дітей. Науковці дійшли висновку, що діти, які вихову-

Ряд дослідників вказують, що у кривдників (як чоловіків, так і жінок) можуть спостерігатись такі розлади:

- дефіцит розпізнавання та розрізнення почуттів, особливо негативних, таких як сум, образа, страх;
- порушення статевої ідентичності (особливо у жінок);
- межові розлади особистості;
- посттравматичні стресопохідні розлади;
- антисоціальні особистісні розлади;
- дисфоричні симптоми;
- депресивні розлади;
- розлади контролю імпульсів;
- маніакальні-депресивні розлади та органічні синдроми.

Steele B. встановив, що батьки, які проходили психотерапію з приводу жорстокого поводження з своїми дітьми, в дитинстві переживали сильні, тривалі нападки від своїх батьків.

вались в насильницькій сім'ї, засвоюють чи успадковують вразливість до насильства. Дослідники допускають, що це міжпоколінне передання вразливості до насильства є причиною того, що як чоловіки, так і жінки провокують насильство, приймають його як норму і обирають агресивні патерни поведінки.

Роль жорстоких покарань у становленні агресивної поведінки в дорослому віці обумовлюється тим, що:

- а) батьки, які жорстоко карають свою дитину, стають для неї прикладом агресивності, дитина дізнається, що фізична агресія – це засіб впливу на людей та контролю над ними і в подальшому використовуватиме її у стосунках з іншими;
- б) діти, яких занадто часто карають, намагатимуться уникати батьків і чинити їм опір. Це завжатиме їм засвоювати інші навички, які б допомогли їм соціалізуватись;
- в) якщо покарання занадто збуджує та засмучує дитину, вона може забути причину, за що її карали і в результаті залишається тільки гнів та розчарування.

А. Бандура вважає, що покарання змушують тільки ховати зовнішні прояви небажаної поведінки, але не ліквідовують її.

На користь концепції соціального навчіння свідчить і те, що справжня різниця між неагресивними та агресивними дітьми не в тому, що останні в ситуації міжособистісного конфлікту віддають перевагу силовим методам його розв'язання, а в тому, що вони позбавлені альтернативи, оскільки в їхньому поведінковому репертуарі нема сценаріїв конструктивного розв'язання конфліктної ситуації.

За даними Walker L., чоловіки-агресори мали суворих та агресивних батьків. Їхні матері в дитинстві вимагали від них суворої дисципліни та водночас вдавались і до істотних поступок у своїх вимогах. Таким чином, мати намагалась запобігти покаранням з боку домінантного та грубого батька. Мати контролювала емоції хлопчика, а батько показував взірець агресивної поведінки. З дитинства вони звикли, що мати забезпечує спокій, регламентуючи дії та почуття, і навіть у зрілому віці вони підсвідомо розраховують на захист з боку материнської фігури, якою може стати дружина. Коли їх опановують якісь неприємні почуття, особливо страх, вони розраховують, що жінка надасть внутрішній комфорт, як часто в дитинстві робила це мати. Діти, з якими брутально поводитись в дитинстві, виростаючи, мають дуже велику потребу в увазі, у впевненості й захищеності, тому їхні очікування у близьких стосунках занадто високі та нереальні. Коли такі чоловіки не знаходять у жінки захисту та підтримки, на яку вони розраховують, то починають гніватись, адже в дитинстві вони більше звикли бачити прояви гніву, ніж страху.

Дослідження Wofford M. та Elliot D. також показують, що образа хлопчика з боку матері є передумовою використання насильства у дорослому житті. Насильство з боку батька не справляє такого сильного впливу на подальшу поведінку хлопчика. Ображена матір'ю дитина відчуває безвладність у дорослих стосунках. Але це почуття чоловік не може прийняти в собі. В близьких стосунках з жінкою він переживає тривогу та недовіру і тому використовує захисний механізм формування реакції: свідомо виявляє перебільшену силу та владу. Так він намагається контролювати свої переживання.

Отже, більшість даних досліджень сімейного насильства узгоджується з твердженням, що агресія та жорстокість може бути засвоєна в батьківській сім'ї.

Віктимна поведінка, за багатьма дослідженнями, також формується ще в дитинстві. Так, батьки жінок-жертв мали надто консервативні настанови щодо статевих ролей і вони ще дівчатками звикли бути пасивними і підкорюватись чоловіку.

За численними даними часте вживання алкоголю є ще одним ризик-фактором подружнього насильства. Алкогольне насильство визначають як загальну рису випадків домашнього насильства. Значна більшість медиків переконані, що алкоголь грає важливу роль в насильницькій поведінці, але сам механізм його дії залишається неясним. Barling F. повідомляє, що алкогольне насильство значною мірою асоціюється з фізичною агресією як у чоловіків, так і жінок. Також він встановив, що ті, хто п'є та має залежність, вдаються до жорстокіших фізичних нападів, ніж ті, хто п'є помірно.

Б. Кріслоу дійшов висновку, що дія алкогольного отруєння на подружнє насильство швидше викликається психологічно і соціокультурно, ніж продиктована фізіологічно. Алкоголь – відомий розгальмовувач або звільнювач усіх видів скутої поведінки: як допустимої (запрошення на танець, призначення побачення), так і недопустимої (насильницький напад).

Отже, розглянуто три основні підходи до проблеми подружнього насильства: соціокультурний, індивідуально-психологічний та системний сімейний.

Соціокультурний підхід фокусується на аналізі соціальних структур, культурних норм і цінностей суспільства як чинників насильства у сім'ї. Серед факторів, що впливають на прояв насильства щодо жінок в рамках цього підходу виділяють: існування культури насильства в сучасному суспільстві, патріархальність суспільства, тоталітарні настанови членів сім'ї, стереотипи щодо ролі чоловіка і жінки в суспільстві. Головні фактори генералізації насильства по відношенню до жінки – гендерний дисбаланс в розподілі влади та стійкість стереотипів. Реструктуризацію та зміну статеворольових стереотипів розглядають як фактор, що може зменшити рівень насильства.

Системний сімейний підхід розглядає подружнє насильство як продукт всієї сімейної системи, а не результат індивідуальної патології. Він фокусується на дослідженні процесів сімейної комунікації та стратегій образливої поведінки. В рамках цього підходу аналізують психологічні механізми розгортання образливих стосунків. Визначено поведінкові стратегії жінки, що закріплюють та збільшують насильство, а саме: слідування традиційним настановам щодо своєї ролі в сім'ї, незвертання уваги на прояви жорстокості до шлюбу чи в інших сферах життєдіяльності, прощання насильства або nereагування на насильство, повернення до насильницьких стосунків.

Індивідуально-психологічний підхід фокусується на дослідженні особистісних рис образника і жертви. В результаті досліджень не виявлено певного психопатологічного профілю, і образник, і жертва характеризуються спільними особистісними рисами, а саме: низькою самооцінкою, неасертивністю та схожим досвідом переживання образ з боку батьків у дитинстві. Досвід спостереження або відчуття на собі насильства в дитинстві деструктивно впливає на особистість і є ризик-фактором для розвитку образливих сто-

сунків у власній сім'ї. Спостереження і переживання насильства в дитинстві по-різному впливають на вибір ролі агресора чи жертви і залежать від статі дитини.

Все вищезазначене повинно лягти в основу роботи з сім'єю, надання їй соціально-педагогічної, психологічної, психотерапевтичної допомоги, спрямованої на попередження насильства в сім'ї, подолання його наслідків, навчання стратегіям конструктивного конфлікту, основам ґендерної психології.

Види насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

Законодавчий аспект

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст. 1) виділяє чотири види насильства в сім'ї: *фізичне, сексуальне, психологічне та економічне*.

Фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності;

Сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеvu недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї;

Психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю;

Економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Щодо видів жорстокого поводження з дітьми, то слід зазначити, що вони лише перераховані у *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення без розкриття їхньої сутності*:

- фізичне насильство;
- психологічне насильство;
- сексуальне насильство;
- економічне насильство;
- соціальне насильство (визначення сутності якого не має в жодному нормативно-правовому акті).

Соціально-психологічний аспект

Фізичне насильство – завдання дитині батьками чи особами, що їх замінюють, вихователями чи іншими особами фізичних травм, різних тілесних ушкоджень, що погіршують здоров'я дитини, порушують її розвиток і позбавляють життя. Ці дії можуть здійснюватися у формі побиття, катування, штовхань, ударів, ляпасів, припікання гарячими предметами, рідинами, запаленими сигаретами, у вигляді укусів і з використанням усіляких предметів як знаряддя бузвірства.

До фізичного насильства належить також залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, пропонування їй отруйних засобів чи медичних препаратів, що викликають одурманення (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем), а також спроби удушення чи втоплення дитини.

У деяких родин як дисциплінарну міру використовують різні види фізичного покарання – від потиличників і ляпанців до пороття ременем. Необхідно усвідомлювати, що фізичне насильство – це фізичний напад (катування), воно майже завжди супроводжується словесними образами і психічною травмою.

Психологічне насильство – постійна чи періодична словесна образа дитини, погрози з боку батьків, опікунів, учителів, вихователів, приниження її людської гідності, обвинувачення її в тому, у чому вона не винна, демонстрація нелюбові, ворожості до дитини. До цього виду насильства належать також постійна неправда, обман дитини (у результаті чого вона втрачає довіру до дорослого), а також ситуації, коли вимоги до дитини не відповідні її віковим можливостям.

Сексуальне насильство – використання дитини (хлопчика чи дівчинки) дорослою людиною чи іншою дитиною для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди. Сексуальне насильство охоплює статеві зносини (коїтус), оральний і анальний секс, взаємну мастурбацію, інші маніпуляції зі статевими органами. До сексуального розбещення належать також залучення дитини до комерційного сексу та порнобізнесу, оголення перед дитиною статевих органів і сідниць, підглядання за нею, коли вона цього не підозрює: під час роздягання, відправлення природних потреб.

Економічне насильство (або нехтування інтересами і потребами дитини) – нема належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, освіті, розвитку, медичній допомозі з боку батьків чи осіб, що їх замінюють, у силу об'єктивних причин (бідність, психічні хвороби, недосвідченість) і без таких. Типовим прикладом зневажливого ставлення до дітей є залишення їх без догляду, що часто призводить до нещасних випадків, отруєнь та інших небезпечних для життя і здоров'я дитини наслідків.

Зазвичай жертва страждає одночасно від декількох видів насильства. Так, інцест (сексуальне насильство) неминуче супроводжується руйнуванням сімейних стосунків та довіри в сім'ї, маніпулятивними стосунками, а часто й залякуванням з боку кривдника, що кваліфікується як психологічне насильство. Складовою частиною практично всіх видів насильства є фізичне (побиття) або психологічне (загрози вбити або покалічити).

Одним із проявів жорстокого поведіння з дітьми є також **нелюбов до дитини**, а у зв'язку з цим – незабезпечення належним чином її потреб в емоційному контакті, психологічному комфорті, що так необхідні для повноцінного розвитку дитини. Через брак любові до дитини батьки нерідко свідомо або підсвідомо чинять над нею психологічне насильство. Будучи емоційно відкинутими ще до народження, такі діти народжуються раніше терміну в два рази частіше порівняно з дітьми від бажаної вагітності, у немовлячому віці вони частіше мають низьку масу тіла, частіше хворіють у перші місяці життя, гірше розвиваються, що впливає на їхнє подальше зростання.

Ознаки, що можуть допомогти виявити жорстоке поводження з дітьми

(за О. Кочемировською, А. Ходоренко;
модифікація Ю. Онишка, І. Дубініної)

Вид насильства	Ознаки
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> – зсув суглобів (вивихи), переломи кісток; – гематоми, подряпини, садна; – синці на тих частинах тіла, де вони не можуть з'являтися через власну необережну поведінку дитини (наприклад, на щоках, вустах, під очима, на вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо); – рвані рани і переломи на обличчі, травматичні видалення зубів; – ретинальні крововиливи (у сітківку ока), відшарування сітківки і переломи орбіти; – забиті місця на тілі, сідницях або голові, які мають особливу форму предмета (наприклад, пряжки ременя, лозини, складеного вдвічі шнура); – рани і синці на різних етапах загоєння та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або синці та рани незрозумілого походження; – сліди укусів людиною; – незвичні опіки (цигаркою або розжареним предметом, так зване «тавро»).
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> – знання та використання термінології та жаргону сексуалізованої тематики, зазвичай не властивих дітям відповідного віку; – висипи та/або кровотечі в ділянці паху, геніталій, анального отвору; – інфекції, що передаються статевим шляхом; – інфекції ротової порожнини неявної етіології; – ознаки вагінального або анального проникнення стороннього предмета; – синці на внутрішньому боці стегон, на грудях і сідницях; сліди людських укусів; – вагітність; – вчинення сексуальних злочинів; – сексуальні домагання до інших дітей, підлітків, дорослих; – нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка; – дитяча або підліткова проституція; – уникнення контактів з ровесниками; – брак догляду за собою; – синдром «брудного тіла»: постійне перебування у ванній, під душем, що має настирливий характер; – страх перед чоловіками; – страх перед конкретними людьми; – запобіжні заходи, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, ременів, одночасно надягнені декілька пар штанців).

Вид насильства	Ознаки
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> - замкненість; - невизначені страхи, тривожність, демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; небажання йти додому; - страх перед фізичним контактом; - або, навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка; - неврівноважена поведінка; - агресивність, приступи люти, схильність до руйнації, нищення та насильства; - надто висока зрілість та відповідальність порівняно зі звичайними для цього віку («маленький дорослий»); - уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися із значно молодшими дітьми (регресивна поведінка); - самі однолітки уникають спілкування з дитиною; - занижка самооцінка; - тривожність; - почуття провини; - швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги; - уповільнене мовлення, нездатність вчитися, нестача знань, загально-відомих дітям відповідного віку (наприклад, невміння читати, писати та рахувати); - схильність до мандрів, волочіння; - депресивні розлади; - спроби самогубства або самопошкодження; - вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин; - наявність стресоподібних розладів психіки, психосоматичних хвороб; - насильство стосовно слабших, тварин, інших живих істот.
Економічне насильство, занедбання дитини	<ul style="list-style-type: none"> - дитина постійно голодує через брак їжі; - дитина надмірно повнішає через неправильне харчування; - дитина завжди запізнюється до школи; - дитина завжди пропускає школу; - дитина носить брудний одяг, що має неприємний запах; - дитина вбрана не по погоді, не по сезону; - дитина виглядає втомленою і хворою; - дитина виглядає занедбаною; - у дитини неліковані зуби; - брак необхідного медичного лікування (дитину не водять до лікаря, є ряд запущених хронічних захворювань); - нігті у дитини не стрижені і брудні; - у дитини постійні інфекції, спричинені браком гігієни; - за дитиною не стежать і її часто залишають напризволяще; - дитину наражають на небезпеку; - у дитини немає іграшок, книжок, розваг тощо; - вдома холодно, безлад і антисанітарія; - у дитини немає постільної білизни або постільна білизна пошматована і в плямах; - є інформація про трудову діяльність дитини (особливо молодшого віку); - дитина жебрує, втікає з дому.

«Цикл насильства»

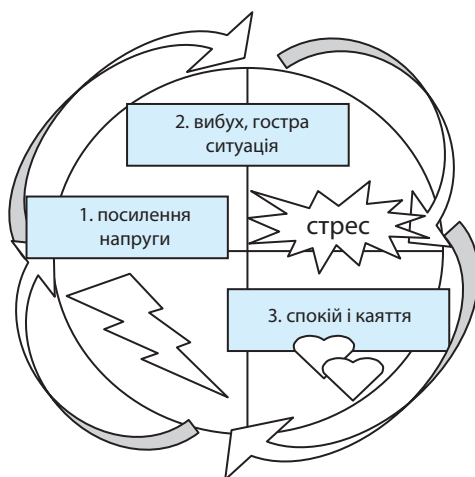
Леонора Волкер 1988 року в результаті своїх досліджень насильства у сім'ї описала цикл насильства і її клінічний опис вплинув на розуміння спеціалістами того, як можна розірвати коло насильства. Вона запропонувала термін «цикл насильства». Це поняття не спрямоване пояснити причини подружнього насильства, а пояснює його динаміку. Вона описала три фази подружнього насильства: 1) фаза посилення напруги; 2) фаза вибуху чи гострого биття; 3) фаза спокою і каяття. Основні характеристики цих фаз такі.

Фаза збільшення напруги. Характеризується збільшенням напруженості у взаєминах. У цей час агресор може вдаватись до незначних погроз, інших вербальних агресивних дій. Жертва намагається «справитись» з цим, погоджуючись з докорами кривдника, більше підкоряється його вимогам, намагаючись не стояти йому на заваді. Або, навпаки, завдає кривднику вербальних контрударів. Жертва може вдаватись до раціоналізації того, що вона, можливо, і справді помиляється. Вона починає сприймати чужу логіку (логіку образника) як свою власну. Люди, які перебували в образливих відносинах тривалий період, добре знають, що незначні образи з часом розростаються. Жертва може намагатись віддалитись від образника в спробі уникнути конфлікту, але напруга у відносинах продовжує розростатись до вибуху агресії або ж биття в приступі люті.

Фаза вибуху чи гострого биття. У другій фазі аверсивні дії дуже швидко накопичуються і викликають ланцюгову реакцію, що веде до вибуху. На цьому етапі насильство може бути виражене в різних формах: від поштовху чи ляпасу до побиття та завдання тяжких травм. Швидке зростання аверсивних дій викликають у жертви, на думку Patterson G., стан «затуманливого ефекту», який погіршує ефективну реакцію жертви. Спочатку жертва може відбиватись, але згодом вона засвоює, що пасивність – найкращий спосіб припинити насильство. Інтенсивна насильницька поведінка є тим фактором, який відрізняє другу фазу від незначних чи періодичних образ під час першої. Після закінчення першого серйозного нападу обидві сторони можуть відчувати шок, приголомшення, вдаються до заперечення того, що сталось. Наприклад, жертва може намагатись мінімізувати свої ушкодження.

Далі настає **фаза каяття**. Напруга зменшується і повертається спокій. Ця фаза характеризується каяттям образника. Він може розуміти, що зайшов надто далеко, виправдовує свій вчинок («не стримався», «був важкий день», «стомився на роботі» тощо), просить вибачення, обіцяє, що це більше ніколи не повториться і запевняє свою жертву, що любить її. Особа, що страждає від насильства, хотітиме прийняти обіцянки нападника, що він може змінитись, а його поведінка, сповнена каяття та самобичування, є стимулом для неї вибачити і залишитись в цих відносинах. Період примирення створює у жертви ілюзію, що можливі позитивні зміни у їхньому житті. Характеризуючи третій цикл, Волкер стверджує, що насильники виявляють більше активності у фазі

зростання напруження і у фазі різкого насильницького інциденту, ніж у фазі каяття, де головну роль бере на себе жертва. Штіль після бурі фіксує ситуацію, закріплює підлеглу позицію жертви, тому що підкорення відбувається у своїй «м'якій» формі.

Соціально-психологічні та поведінкові особливості агресора та жертви**Соціально-психологічні особливості жертв насильства**

У межах соціологічного опитування «Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання»¹⁹, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, експертам-психологам запропонували, виходячи з досвіду практичної роботи з потерпілими від сімейного насильства, визначити найтиповіші індивідуально-психологічні риси тих, хто зазнає насильства в сім'ї.

Для **жінок-жертв сімейного насильства** характерні, на думку більшості експертів, пасивно-споглядальна позиція, почуття страху, тривожність, терплячість, що доходить до жертвовності, ригідність установок. Walker L. повідомляє про специфічний синдром «побитої жінки», який формується ще з досвіду насильства, пережитого у дитинстві.

Майже одностайно експерти визначають наявність низької самооцінки, невпевненості в собі, залежності від чоловіка, неврівноваженості, яка може виявлятися у підвищеній емоційності, вразливості або неадекватних реакціях, агресивності. До того ж розвинені невротичні механізми психологічного захисту – схильність до стереотипної поведінки, регресу в стані підвищеної збудливості – не дають цим жінкам змогу в ситуації конфлікту діяти конструктивно, адже для цього необхідно щонайменше вийти за межі ситуації, побачити її під іншим кутом зору і змінити власні стереотипи поведінки.

Як підкреслюють експерти, часто жінки, які потерпають від сімейного насильства, мають виражені акцентуації характеру – депресивну, тривожну, демонстративну. Акцентуації характеру є варіантом психічної норми, проте вони свідчать про наявність у людини яскраво виражених рис характеру, що пов'язані з типом її реагування, основними потребами, захисними механізмами.

Так, наприклад, для людей з депресивною акцентуацією характерний постійний або такий, що виникає періодично, депресивний стан, що характеризується зниженим настроєм, низькою активністю, відчуттям втоми, схильністю до самозвинувачень, песимістичними очікуваннями щодо майбутнього, навіть суїцидальними думками. Для тривожних жінок характерне, зокрема, відчуття невмотивованої тривоги, невпевненість, а також гіпервідповідальність за дитину, намагання все передбачити і запобігти всім можливим негараздам. Тривожні та депресивні жінки дуже емоційно чутливі, схильні до глибоких переживань, на відміну від істеричних, які здатні до бурхливих емоційних сплесків, що насправді є досить поверховими і часто мають демонстративний характер. Проте саме такі сплески зазвичай провокують чоловіків застосовувати насильство щодо жінок.

Таким чином, жінки з вказаними рисами справді є досить вразливими щодо сімейного насильства: через свою залежність і пасивність, нездатність постояти за себе (тривожні та депресивні жінки) або неврівноваженість, емоційні сплески (істеричні, демонстративні жінки) вони є потенційними жертвами насильства насамперед з боку власних чоловіків.

¹⁹ Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхів запобігання (матеріали за результатами соціологічного опитування). – К.:ДІПСМ, 2004. – 144 с.

Також експерти зазначають, що спостерігали в жінок-жертв сімейного насильства низький рівень самоусвідомлення: вони погано усвідомлюють себе як людину, втратили власне «Я», не орієнтуються у власних потребах та бажаннях, мають виражений мазохістський компонент, який базується, вочевидь, на негативному досвіді власного дитинства. Дійсно, постійне насильство має наслідком особистісні зміни. «Жертва любить свого ката, повне самознищення», – констатує один з експертів.

Окремі експерти вказують на такі особливості жінок-жертв сімейного насильства: часто невисокий освітній та культурний рівень, амбівалентність, порушення статевої ролі ідентифікації. Амбівалентність характеризує почуттєву сферу людини. Вона виявляється в суперечливості емоційних ставлень людини до певного об'єкта. Так, це можуть бути стійкі почуття до членів сім'ї водночас із протилежними за модальністю ситуативними емоціями (наприклад, любов, повага і одночасно образа; або ж зневага і водночас жалість). Амбівалентність почуттів може виявлятися як непослідовність, суперечливість поведінки людини, вагання та сумніви в ситуації вибору. Можна зробити припущення, що саме непослідовність поведінки, постійні вагання є тими факторами, що провокують насильство стосовно таких жінок.

Щодо порушення статевої ролі ідентифікації як чинника сімейного насильства по відношенню до жінок, то тут можна припустити, що жінки, чия поведінка суперечить загальноприйнятим нормам, уявленням про поведінку дружини, матері, частіше потерпають від сімейного насильства, ніж ті, які поводяться відповідно до цих уявлень.

Визначаючи індивідуально-психологічні особливості **чоловіків-жертв сімейного насильства**, дехто з експертів-психологів зауважує, що ці риси багато в чому збігаються з рисами, якими характеризуються жертви-жінки. Серед них: занижена самооцінка, тривожність, невротизм, залежність, невпевненість у собі, внутрішня агресивність, втрата «Я», втрата орієнтирів, а також несформованість моральних цінностей, брак ціннісних орієнтацій на духовний розвиток, низька повага до себе та інших. Окремий випадок, на думку експертів, становить алкоголізм чоловіка, коли жінка, не маючи інших засобів впливу, вдається до психологічного та економічного тиску, а то й до фізичної сили.

Деякі експерти називають низькі адаптаційні можливості чоловіків-жертв, ригідність, що виявляються у невмінні пристосуватися до обставин, у безпорадності, схильності до стереотипної поведінки.

Чоловіки, що зазнають насильства в сім'ї, з досвіду експертів, часто мають сексуальні проблеми або визначаються неадекватною статевою ролі ідентифікацією, схиленою «Я»-концепцією (тобто неадекватними уявленнями про себе); в таких сім'ях спостерігається переплутаність соціальних ролей, що виявляється передусім у домінуванні жінки, повній підлеглості і безпорадності чоловіка, в якого низький рівень потреб та бажань, несформоване почуття власної гідності.

У дітей, котрі найчастіше зазнають насильства в сім'ї, експерти-психологи відзначають такі особливості, які можна розмежувати на вроджені або біологічно обумовлені та набуті – сформовані вихованням або соціальною ситуацією розвитку, насамперед впливом сім'ї.

Як біологічні фактори можна відокремити певний тип нервової системи, співвідношення процесів збудження та гальмування. Зазвичай це діти з підвищеною збудливістю, гіперактивністю, гіпертимною акцентуацією характеру, що змушує незрілих батьків, які не мають достатніх навичок батьківської компетенції, але при тому мають певні соціально-психологічні особливості, застосовувати насильство щодо дитини. Також частіше, ніж інші, зазнають насильства діти з фізичними чи психічними вадами, каліцтвами, іноді – недостатніми розумовими здібностями (через те, що, на думку батьків, дитина не виправдала їхніх очікувань, через безсилля та відчай, а також через певні соціально-психологічні особливості батьків тощо).

Усі інші перераховані експертами риси, можна віднести швидше до набутих, зумовлених ставленням батьків до дитини, насамперед емоційним прийняттям або неприйняттям, виховними підходами батьків (у яких відбиваються сімейні цінності, можуть переважати авторитарні чи демократичні тенденції) та загальним характером сімейної взаємодії (розподілом сімейних ролей, способами комунікації, способами поведінки у конфліктних ситуаціях).

Соціально-психологічні особливості осіб, які чинять насильство

Ряд дослідників вказують, що у кривдників (як чоловіків, так і жінок) можуть спостерігатись такі особливості:

- дефіцит розпізнавання та розрізнення почуттів, особливо негативних, таких як сум, образа, страх;
- порушення статевої ідентичності (особливо у жінок);
- межові розлади особистості;
- посттравматичні стресоподібні розлади;
- антисоціальні особистісні розлади;
- дисфоричні симптоми;
- депресивні розлади;
- садизм, деспотизм, жорстокість;
- підвищений рівень агресії;
- загострені епілептоїдні риси особистості;
- різного роду комплекси, низька самооцінка, що агресор прагне компенсувати за рахунок знуцання над іншими або ж відчуття свого верховенства над кимсь.

Для осіб, що чинять насильство в сім'ї по відношенню до дітей, також характерні всі вище перераховані риси. Окрім того, за свідченнями експертів, часто такі батьки не мають між собою теплих емоційних стосунків. Зазвичай хтось із них зловживає алкоголем, зчиняє сварки в родині. Дитина може бути об'єктом маніпуляцій у сім'ї для повернення бажаного ладу (на зразок: «не кинеш пити – заберу дитину та забороню бачитися»).

Такі риси, як вважають психологи, зумовлені власним досвідом дитинства. Очевидно, в дитинстві ці люди самі потерпали від насильства з боку своїх батьків, а згодом запозичили такі методи виховання, які вони швидше за все вважають прийнятними та ефективними. Таким чином, у багатьох випадках батьки навіть не усвідомлюють, що вони не виховують, а чинять насильство стосовно дітей.

Також особи, що чинять насильство, можуть робити це внаслідок алкоголізму або наркоманії, що призводять до деградації особистості, психічних захворювань, впевненості у власній безкарності, необізнаності у законодавстві, що захищає членів родини від насильства.

Цікавими є результати комплексного дослідження на дисертаційному рівні проблеми криміногенного сімейно-побутового конфлікту «Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень» (автор: Головін Б. К., кафедра кримінології та кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого).

У роботі зазначається, що серед агресорів більшість складають чоловіки віком 30–50 років із середнім освітнім рівнем, що певною мірою зумовлено кризовими періодами їхнього особистого й сімейного життя. У них спостерігається накопичення негативного життєвого досвіду, ослаблення соціальних зв'язків, дезадаптація. Взаємини з членами сім'ї будувалися на авторитарних засадах і носили деструктивний характер. У більшості випадків вони ведуть інертно-паразитичний спосіб життя, не працюють, при цьому агресивно реагують на будь-які спроби членів сім'ї змінити подібний життєвий уклад, що створює підґрунтя для постійних конфліктів з родиною. Ці особи відрізняються емоційною нестійкістю, імпульсивністю вчинків, домінуванням насильницьких стереотипів поведінки в конфліктних ситуаціях, з них близько 1/3 мали психічні аномалії в межах осудності або попередні судимості.

Виходячи з характеру та спрямованості дозлочинної конфліктної поведінки, автор розробив типологію злочинців у сімейно-побутових конфліктах.

Алкоголізовано-імпульсивний тип (35 %) відрізняється тривалим зловживанням спиртними напоями у колі деморалізованих осіб, де культивується насильницька субкультура і будь-які конфлікти розв'язують силовим шляхом. З часом це призводить до появи або ускладнення різного роду психічних аномалій, стереотипізації силових акцій, внаслідок чого породжується імпульсивна спрямованість насильницької поведінки при розв'язанні конфліктних ситуацій.

Розпачливо-рішучий тип (15 %) в силу певних психологічних особливостей у свої поведінці більше керується почуттями, інтуїцією, нерідко амбіціями. Це переважно жінки 14–29 років, у більшості випадків заміжні. Вирішальну роль у переростанні стану розпачу винних у стійку рішучість до вчинення тяжкого злочину відіграє віктимна поведінка потерпілих, які в одних випадках тривалий час знущалися над майбутніми злочинцями, а в інших – вели аморально-дезадаптивний спосіб життя.

Для деспотично-тиранічного типу злочинців (40 %) властиві такі емоційно-вольові риси, як грубість, сварливість, ревнивість, жорстокість, уїдливість, садизм, злопам'ятність тощо. Характерною особливістю таких осіб є задоволення власних потреб за рахунок зневажання волі і прав потерпілих (членів сім'ї), що досягається шляхом їхнього пригноблення і мордування.

Характерною особливістю *деградовано-нестійкого типу злочинців* (10 %) є психічна й фізична деградація, алкоголізація, втрата суспільно корисних зв'язків, зниження життєвої активності, а також аморалізм, соціальна відчуженість, антисанітарія, спілкування здебільшого із собі подібними особами, ворожо-неприятне ставлення до інших людей.

Типологія поведінки жертв та основні положення віктимології²⁰

Частина 1

Типологія поведінки жертв

Як показують соціально-кримінологічні дослідження, як у створенні сприятливої насильству ситуації, так і в динаміці здійснення самого акту насильства досить часто сама жертва відіграє значну роль.

Отримані в результаті досліджень дані дозволили зробити висновок про те, що поведінка жертви насильства складається з трьох фаз;

- поведінки в період до скоєння насильства;
- поведінки в момент здійснення насильства;
- поведінки після скоєння насильства.

Поведінка в період до скоєння насильства

- Неучасть у створенні ситуації насильства («чисті жертви»);
- активна участь у створенні ситуації насильства;
- свідомо провокація.

Неучасть у створенні ситуації насильства або «чисті жертви» (початок). У психології є концепція «набутої (навченої) безпорадності», запропонована американським ученим Мартіном Селигманом. Початок цієї концепції поклали його досліди над тваринами.

Так, Селигман припустив, що тварина, котра тривалий час зазнає неухильного покарання, навчається марності своїх зусиль, у неї виробляється набута (навчена) безпорадність. На думку науковця, це відбувається тому, що тварина визнає повну незалежність між своєю поведінкою, спрямованою на порятунок, і наслідками цієї поведінки – хоч що б робилося, усе виявляється безрезультатним.

Розвинута потреба в пошуку забезпечує відповідну їй поведінку всупереч усім невдачам і розчаруванням, всупереч навіть негативному прогнозу. Але, якщо невдачі суб'єктивно переживаються болісніше, ніж стан відмови від спроб, то пошук може припинитися. Таким чином, набута (навчена) безпорадність – це варіант відмовлення від пошуку.

Що стосується набуття безпорадності у людини, подальші дослідження внесли ряд уточнень у розуміння процесу виникнення набутої безпорадності. Зокрема, з'ясувалося, що результат навчання залежить не тільки від того, що людина переконується у своїй нездатності вплинути на ситуацію, розв'язати конкретне завдання, але і від чекань, що сформувалися в минулому досвіді. Дуже багато чого визначається тим, чи вважає людина це завдання взагалі нерозв'язним, чи думає, що це не під силу тільки їй. Набута безпорадність розвивається тільки в останньому випадку. Людина може визнати, що завдання має розв'язок, але він доступний лише тим особам, що мають спеціальну підготовку. Така внутрішня позиція, як показують прове-

²⁰ За матеріалами, розробленими Онишком Ю. В., кандидатом медичних наук, доцентом Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика.

дені дослідження, не приводить до набуття безпорадності. Це набуття відбувається тоді, коли людина знає, що поставлене перед нею завдання можуть розв'язати такі ж, як вона.

Виразність набутої безпорадності і ступінь її поширення (генералізації) на різні види діяльності у певний момент і в майбутньому визначається поєднанням психологічних настанов. Найважчі наслідки пов'язані з настановами, за яких причину безпорадності людина приписує своїм особистісним якостям, що сприймаються як незмінні і такі, що впливають на усі форми життєдіяльності. Саме таке поєднання установок швидше за все приводить до відмови від пошуку при перших же невдачах.

Таким чином, набуття безпорадності відбувається за наявності таких факторів:

- людина не має попереднього досвіду розв'язання складних завдань;
- у неї сформовано недостатній рівень потреби в пошуку;
- людина вважає, що з таким завданням справиться будь-хто, рівний їй (за фізичними, психологічними й іншими даними), але не вона сама.

Набута безпорадність приводить до того, що людина, потрапивши в ситуацію жертви, практично нічого не робить для зміни становища, що сформувалось.

Людина, у якої спостерігається навчена безпорадність, у повсякденному житті поводить трохи інакше інших. Ця відмінність виявляється в тім, що вона вважає: «Я все одно не зможу, так навіщо ж робити?», і при виявленні небезпеки для себе не завжди шукає вихід, щоб врятуватися від небезпеки. У цієї людини спостерігається комплекс невдахи, що і перешкоджає мобілізації всіх її ресурсів для зміни як конкретної ситуації, так і стану справ у цілому.

Саме такі люди і стають частіше жертвами. Але в цьому випадку не можна стверджувати, що жертва – це лише людина, у якої спостерігається набута безпорадність, тому що наявність зазначеного фактора не є обов'язковим для того, щоб людина стала жертвою.

Концепція «набутої безпорадності» дозволяє зрозуміти *процес віктимізації* тих, хто потерпає від насильства (набуття ролі жертви).

Частина 2

Типологія поведінки жертв

Як показують соціально-кримінологічні дослідження, як у створенні сприятливої насильству ситуації, так і в динаміці здійснення самого акту насильства досить часто сама жертва відіграє значну роль.

Отримані в результаті досліджень дані дозволили зробити висновок про те, що поведінка жертви насильства складається з трьох фаз;

- поведінки в період до скоєння насильства;
- поведінки в момент здійснення насильства;
- поведінки після скоєння насильства.

Поведінка в період до скоєння насильства

- Неучасть у створенні ситуації насильства або «чисті жертви»;
- активна участь у створенні ситуації насильства;
- свідомо провокація.

Неучасть у створенні ситуації насильства або «чисті жертви» (продовження).

Якщо особистість хоча б один раз повірить, що не може контролювати те, що відбувається з нею, то пізніше їй буде надзвичайно важко знову повірити у свою можливість впливати на ситуацію, навіть якщо вона одержує позитивні результати від власних пізніших спроб повернення контролю над ситуацією. Це твердження є істотним для розуміння причин, чому люди, котрі страждають від насильства, не намагаються звільнитися від відносин, у яких агресор знущується з них. Якщо, наприклад, жінка один раз повірить у свою безпорадність, усе її сприйняття ситуації наповнюється цим переконанням, у результаті жінка стає безпомічною і пасивною. Обмірковуючи свої справи з почуттям неконтролювання їх і можливості впливати на них, жінки і насправді позбавляють себе можливості такого контролю. З отриманих анамнестических даних жінок, що постраждали від насильства, про інциденти насильства щодо них, інколи складається враження, що у певних ситуаціях вони могли б бути менш безпорадними, ніж як це відбувається насправді. Але варто пам'ятати, що їхня поведінка визначається негативним сприйняттям власних можливостей, здатності змінити що-небудь, а не реальною ситуацією. Як наслідок зазначеного, їхні пізнавальні здібності щодо можливості досягнення успіху у виході із ситуації і виконання відповідних дій, також змінюються. Жертва зневірюється у можливості змінити ситуацію за допомогою власних активних дій, незалежно від того, чи можливо це в дійсності, чи ні. Потім настає генералізація почуття безпорадності – ті, що страждають від насильства, зовсім зневіряються у будь-якій можливості знайти правильну модель поведінки, а не тільки поведінки в одній, конкретній ситуації, у якій перебувають. Вони не можуть зрозуміти, що з факту безпорадності щодо одного акту насильства зовсім не випливає тотальна безпорадність щодо агресора; що з факту неможливості втечі від однієї ситуації насильства не випливає неможливість втечі з патологічного родинного зв'язку взагалі. Почуття неможливості втечі від одного нападу поширюється у таких осіб на почуття неможливості втечі від агресора взагалі.

Почуття безпорадності має негативний і деструктивний вплив на здатність особистості розв'язувати проблеми. Перебуваючи на цьому шляху, жертви насильства стають наче «сліпими» щодо можливостей своїх подальших дій. Люди, які відчувають свою безпорадність, щиро вірять, що не мають ніякої можливості впливати на ймовірність успіху чи поразки в справах, що є для них важливими. Вони переконані в тому, що насильство і є їхньою життєвою дорогою, водночас вважають, що вони ніяк не можуть вплинути на ситуацію.

Цікавий, на наш погляд, підхід до пояснення причин невдач людей за пропонували американські психологи М. Джеймс і Д. Джонгвард.

Відповідно до теорії Джеймса – Джонгварда, усіх людей умовно розбито на два табору – тих, хто виграють і тих, хто програють. Недостатні чуйність, турбота, погане виховання, конфлікти в родині, тривалі неприємності, брутальність, надмірне фізичне навантаження є деякими з тих факторів, що сприяють формуванню «тих, хто програють». **Ті, хто програють** часто живуть або мріями, або спогадами. Ті, хто живе спогадами, перебувають у «старих добрих часах», ностальгують за минулим, шкодують себе. Вони можуть журитися про те, що б відбулося, **якби тільки**: «я одружився із ким-небудь іншим...»; «я мав іншу роботу...»; «я була красивою...»; «я народився багатим...»; «мав кращих батьків...»

Люди, що живуть у майбутньому, можуть мріяти про яке-небудь чудо, після якого вони зможуть «зажити щасливо». Замість того, щоб жити своїм власним життям, **ті, хто програють**, чекають чарівного порятунку: «коли я закінчу школу...»; «коли виростуть діти...»; «коли я розбагатію...»; «коли я займу місце начальника...»

Ті, що програють, часто живуть зі страхом майбутніх нещасть: «що, коли я втрачу роботу...»; «що, коли я збожеволію...»; «що, коли що-небудь упаде на мене...»; «що, коли я зламаю ногу...».

Таким чином, люди, надмірно занурені у свої сумніви, мрії, котрі не бачать реальності, упускають потенційні можливості поліпшити своє становище. Ці люди бачать себе ніби у кривому дзеркалі, недооцінюють свої можливості, переоцінюють силу зовнішнього впливу на них.

Американський психотерапевт Дж. Рейнуотер розробив трохи інший досить раціональний підхід до пояснення причин поведінки людини, що призводять особу до стану жертви. Так, Дж. Рейнуотер вважає, що кожна людина у своєму житті займається **самопрограмуванням**. Від того, як він програмує самого себе, залежить його подальша поведінка в тій чи іншій ситуації. Якщо людина протягом усього життя втлумачувала самій собі, що вона невдаха, що всі можливі й неможливі нещастя відбудуться саме з нею, то вона з найбільшим ступенем ймовірності може стати жертвою. Іншими словами, людина свідомо підвищує свою **віктимність**.

Адже **віктимність** – це ймовірна здатність людини за певних умов стати жертвою. Якщо ми говоримо про високу віктимність якоїсь людини, то це означає, що для неї ймовірність стати жертвою дуже висока через низку причин, які розглянуті вище. **Віктимна поведінка** – це поведінка особи, в результаті якої вона стає жертвою образника. Найчастіше така поведінка **є невідомою**, у ній відбиваються певні характерологічні риси потенційної жертви, з яких образник робить висновок щодо можливості застосування насильства для досягнення своєї мети.

Частина 3

Типологія поведінки жертв

Як показують соціально-кримінологічні дослідження, як у створенні сприятливої насильству ситуації, так і в динаміці здійснення самого акту насильства досить часто сама жертва відіграє значну роль.

Отримані в результаті досліджень дані дозволили зробити висновок про те, що поведінка жертви насильства складається з трьох фаз;

- поведінки в період до скоєння насильства;
- поведінки в момент здійснення насильства;
- поведінки після скоєння насильства.

Поведінка в період до скоєння насильства

- Неучасть у створенні ситуації насильства («чисті жертви»);
- активна участь у створенні ситуації насильства;
- свідомо провокація.

Активна участь у створенні ситуації насильства. Взаємозв'язок і взаємозумовленість особи й негативної поведінки жертви насильства і динаміку психологічного механізму їхнього розвитку можна певною мірою простежити на прикладі прояву деяких морально-психологічних рис у частини потерпілих від убивств, заподіяння тілесних ушкоджень і зґвалтувань, здійснення яких провокувала поведінка жертв. Домінантним за стійкістю і значущістю в структурі морально-психологічного образу жертв були такі якості, як агресивність, деспотизм стосовно близьких, нелагідність, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, нерозбірливість у виборі знайомих тощо.

Цю групу складають жертви насильства з рисами збудливого, істероїдного, нестійкого типів характеру. Їхніми загальними рисами є збудливість, вразливість, розгальмування, слабкий вольовий контроль поведінки. Нерідко їм властиві асоціальність, педагогічна занедбаність, перекручене уявлення про морально-етичні норми, раннє залучення до вживання спиртних напоїв, вживання наркотиків, ранній початок статевого життя. Ці жертви втягуються в ситуацію насильства через власну активно-провокаційну поведінку: агресивність, некритичність до своїх вчинків, зовнішні звинувачувальні реакції, надмірну самовпевненість, завищену самооцінку, переоцінку власних можливостей під впливом імпульсивних спонукань, низьку здатність до стриманості з орієнтацією на «негайно», психологічний тиск на партнера, невизнання провини на емоційному рівні.

Слабкість сформованості вольового контролю поведінки, прогностичних здібностей не дозволяє їм вчасно усвідомити справжню небезпеку ситуації і вживати необхідних заходів для її виправлення, а коли стан стає критичним, воля таких жертв, здатність опиратися виявляються зломленими активними і грубими діями нападника.

Свідомо провокація. У період до скоєння насильства поведінка жертви може бути різного ступеня усвідомленості; вона може не брати до уваги якісь деталі ситуації, що створилася, чи ставитися до них з підвищеною увагою. Це дає змогу припустити, що жертва, яка цілком усвідомлює свою поведінку,

при цьому звертаючи увагу на всі незначні факти, може свідомо провокувати скоєння акту насильства проти неї. Така усвідомлено-провокаційна поведінка може бути пояснена тим, що жертва прагне здобути яку-небудь вигоду для себе надалі (рентна настанова, шантажна поведінка).

Таке поведіння жертви насильства фактично є злочинним і, за глибокого аналізу, може трактуватися як злочин, цим переводячи жертву в розряд злочинця.

Виявлення такої форми поведінки можливе з застосуванням психологічних досліджень, спрямованих на встановлення ступеня усвідомленості дій постраждалої сторони.

Частина 4

Типологія поведінки жертв

Як показують соціально-кримінологічні дослідження, як у створенні сприятливої насильству ситуації, так і в динаміці здійснення самого акту насильства досить часто сама жертва відіграє значну роль.

Отримані в результаті досліджень дані дозволили зробити висновок про те, що поведінка жертви насильства складається з трьох фаз;

- поведінки в період до скоєння насильства;
- поведінки в момент здійснення насильства;
- поведінки після скоєння насильства.

Поведінка в момент здійснення акту насильства (початок).

Жертва, потрапляючи в екстремальну ситуацію здійснення проти неї злочину, намагається задовольнити виниклу в неї потребу уникнути цієї ситуації або звести до мінімуму можливі негативні наслідки. У такий момент у жертви виникає кілька варіантів поведінки для задоволення зазначеної потреби. Вибір варіантів поведінки відбувається з урахуванням як попереднього власного, так і знання чужого життєвого досвіду.

Якщо в людини переважають процеси гальмування, то, потрапляючи в екстремальні умови здійснення проти неї акту насильства, вона поводить себе в перший момент пасивно, не починаючи практично ніяких активних дій. І навпаки, людина, у якої переважають процеси збудження, починає «метатися», пробувати негайно різні варіанти виходу з ситуації, що склалася. Час перебування в такому стані залежить від швидкості зміни нервових процесів цієї людини.

Чим вища для жертви значущість можливої втрати, тим вищий загальний рівень її емоційної напруги. В міру розвитку ситуації і неможливості для жертви уникнути насильства рівень емоційної напруги підвищується. Якщо ж постраждала сторона не впевнена у своїх силах протистояти насильнику, її емоції ще більше підсилюються. Передбачуваний негативний результат подій, що розвиваються, ще більше підсилює збудженість жертви. У цьому випадку, як показують результати досліджень, поведінка жертви переходила в неконтрольовану з її боку фазу й обумовлювалася тими стереотипами, що були сформовані раніше.

Проведені дослідження дали можливість виділити **основні форми поведінки жертви в момент здійснення проти неї акту насильства** за принципом активності поведінки:

- відсутність оборони;
- пасивна оборона;
- оптимально активна оборона;
- агресивна оборона;
- аутоагресивна оборона.

Відсутність оборони. При цій формі поведінки в жертви найчастіше виникає загальмованість психомоторних реакцій, що приводить до відсутності будь-яких дій, спрямованих на протидію нападнику.

Причини виникнення загальмованості можуть бути різними: тип вищої нервової діяльності жертви, страх зазнати значних пошкоджень, каліцтва, можливість смерті, несподіване попадання у незнайомі обставини тощо. Ця форма поведінки може також спостерігатися в осіб, котрі навмисно провокують насильство проти себе з метою здобуття надалі якого-небудь зиску.

Пасивна оборона. У початковий період нападу виявляється певна короткочасна млява протидія. Якщо агресія з боку нападника продовжується, то жертва припиняє оборонні дії.

Оптимально активна оборона. Для захисту жертва використовує різні види і форми впливу на насильника, як вербальні, так і невербальні. У деяких випадках такі дії достатні для призупинення насильства. Після зняття загрози насильства чи після здійснення злочину будь-які дії з боку жертви припиняються. Така форма поведінки жертви, коли опір чиниться до якогось моменту, є найпоширенішою. У цій формі поведінки особливим також є те, що жертва не прагне завдати навмисно будь-якої фізичної шкоди нападнику, а тільки протидіє йому: якщо нападник намагається схопити – то відведення рук агресора в бік; якщо насильник захопив руку – то звільнення від захвату; якщо намагається завдати удару – то для захисту підставляє руки тощо.

Частина 5

Типологія поведінки жертв

Як показують соціально-кримінологічні дослідження, як у створенні сприятливої насильству ситуації, так і в динаміці здійснення самого акту насильства досить часто сама жертва відіграє значну роль.

Отримані в результаті досліджень дані дозволили зробити висновок про те, що поведінка жертви насильства складається з трьох фаз;

- поведінки в період до скоєння насильства;
- поведінки в момент здійснення насильства;
- поведінки після скоєння насильства.

Поведінка в момент здійснення акту насильства (продовження).

Проведені дослідження дали можливість виділити **основні форми поведінки жертви в момент здійснення проти неї акту насильства** за принципом активності поведінки:

- відсутність оборони;
- пасивна оборона;
- оптимально активна оборона;
- агресивна оборона;
- аутоагресивна оборона.

Агресивна оборона. З метою захисту жертва поводить себе агресивно протягом усього злочину. При такій формі поведінки агресивні дії з боку жертви можуть перевищувати необхідні, що може привести до каліцтва або фізичного знищення нападника. Припинення насильства не завжди приводить до припинення агресивних дій з боку жертви.

Аутоагресивна оборона. Жертва направляє свою агресію проти самої себе. У процесі нападу в жертви виникає важкий психічний стан, що може привести до суїциду.

У результаті проведених досліджень не було встановлено будь-якої достовірної залежності між формою оборони і припиненням насильства, тобто кожна з форм оборони може привести до припинення насильства в початковій фазі здійснення нападу, або до посилення агресії нападника.

Цей факт ще не дає можливості надати які-небудь конкретні рекомендації щодо поведінки жертви в момент здійснення злочину. Однак ступінь віктимності потенційної жертви можна знизити. Для цього необхідно підвищувати рівень загальної захищеності, використовуючи інформаційний складник останньої, тобто більше знати про насильство в сім'ї, про можливі форми здійснення актів насильства, про можливості протидії та впливу на винуватця тощо.

Як показав психологічний аналіз кримінальних справ злочинів на побутовому ґрунті, аналіз інформації, отриманої при проведенні досліджень, істотну роль у визначенні форм поведінки жертви в момент здійснення насильства грає соціальне середовище, у якій відбувалося формування стереотипів поведінкового реагування постраждалої. Тобто формування захисних реакцій у випадку небезпеки і морально-етичних цінностей відбувалося під

дією того соціального оточення, у якому жертва перебувала в момент формування її як особистості.

Поведінка після здійснення насильства.

Відразу безпосередньо після здійснення акту насильства у жертви може спостерігатися шоковий зрив. Протягом декількох хвилин людина відчуває такі симптоми шоку, як тремтіння, мороз, нудоту, холодний піт тощо. Це не ознаки слабості, а реакція на шок, що виникає після завершення кульмінаційного моменту ситуації. У жертви може спостерігатися утруднення в розумінні реальності того, що тільки-но відбулося. Для неї може бути важко сконцентруватися і згадати деталі.

Можливо, протягом декількох годин, а може, і днів, у жертви буде відзначатися підвищений вміст у крові адреналіну, а стан – напружений, роздратований. Жертва може страждати на безсоння через підвищений вміст адреналіну. Дуже важливо пам'ятати, що в цей період жертва вкрай чутлива до реакції оточення на те, що відбувається. Критика тільки збільшить травму, у той час як підтримка сприятиме заспокоєнню. Жертва може почувати себе емоційно обділеною і ніби онімілою, і лише зрідка в неї може з'являтися відчуття тривоги. У неї виникає почуття, що вона діє «на автопілоті», не усвідомлюючи своєї поведінки. Виникає низка наслідків насильства медичного характеру: гостра реакція на стрес, посттравматичні стресові розлади, тривожно-фобічні розлади, депресивні розлади, розлади адаптації, розлади поведінки тощо.

Складники захищеності жертви²¹

Розглядаючи жертву як частину суспільних відносин, можна відзначити, що є певний рівень **захищеності** постраждалої сторони, що має конкретне соціально-середовищне наповнення. Жертва має деякі психічні, фізичні можливості для свого захисту. Суспільство ж прагне всіма законними способами захистити своїх громадян від злочинних зазіхань. Таким чином, **захищеність** особистості (взаємодійної сторони) можна розділити на два види.

Перший складник – соціальна захищеність. Кожне суспільство намагається організувати захист своїх громадян як від злочинних зазіхань, так і від будь-яких природних катаклізмів чи інших чинників, що завдають шкоди. Для цієї мети створюються правові інститути, органи нагляду за виконанням і примусу виконання законодавчих актів, спеціалізовані органи екстреної допомоги тощо. Також для виконання громадянами встановлених правових норм суспільство виробляє і прищеплює їм різні моральні норми. Тобто в цей вид захисту входять усі соціальні надбання, спрямовані на підвищення захищеності як кожного члена суспільства, так і всього суспільства в цілому.

Другий складник – психофізіологічна захищеність. У кожної людини є вроджені механізми пристосування до впливу зовнішніх чинників. Сюди належать фізичні можливості, властивості вищої нервової діяльності.

Можна представити оцінку ступеня захищеності особи, що складається з двох взаємозалежних характеристик: соціальної і психофізіологічної.

Індивід не може однаковою мірою мати всі види захисту, що і формує відповідні дії на забезпечення нормального стану в певному середовищі. Один індивід буде вдаватись до соціальних методів захисту, тому що психофізіологічний вид захищеності в нього дуже низький. Інший же, навпаки, позбавлений соціальних форм захисту, необізнаний у формах захисту (особливо це стосується дітей), або не вірить у їхню дієвість, і буде сподіватися тільки на свої психофізіологічні можливості. Збільшуючи свої фізичні можливості, така людина швидше за все буде схильна застосовувати зброю.

Таким чином, **інформація**, знання жертвою своїх можливостей, можливостей оточення дозволяє потенційній жертві адекватно будувати свою захисну діяльність. Незнання особливостей сформованої ситуації може призвести до того, що потенційна жертва перейде в розряд реальних.

Третій складник – інформаційна захищеність.

Цей вид захищеності у відповідному середовищі забезпечує максимальну безпеку через поінформованість.

Наприклад, незнання яких-небудь норм, властивих (прийнятих) певному соціальному прошарку, групі, може привести до того, що людина стає жертвою своєї необізнаності. Незнання і невиконання правил поведінки на дипломатичному прийомі, чи, навпаки, правил підліткової «тусні» швидше за

21 За матеріалами, що розробив Онишко Ю. В., кандидат медичних наук, доцент Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика.

все приведе до того, що людина «упаде» в очах навколишніх і буде, у кінцевому рахунку, відкинута.

Той же найнижчий рівень інформованості може привести і до серйозніших наслідків, тобто імовірність стати жертвою злочину різко зростає.

Отже, потенційній жертві необхідно постійно збільшувати обсяг інформації про навколишній світ, норми, що в ньому діють, тощо. Недостатня інформованість завжди веде до зниження загального рівня захищеності.

При здійсненні злочину проти особистості агресор завжди оцінює ступінь небезпеки для нього з боку жертви (за винятком випадків фізіологічного афекту). Але іноді злочинець не має достатньої інформації про рівень захищеності жертви, і в цьому випадку він осноується тільки на добре йому відомих власних можливостях.

Психологія поведінки жертв злочинів за різних рівнів захищеності має свої особливості. Наприклад, жертва, що має мінімальну соціальну захищеність у дозлочинний час та у момент здійснення злочину, буде насамперед максимальнo використовувати свої психофізіологічні можливості для захисту, найчастіше створюючи оману високої захищеності шляхом обману нападника. Жертва злочину в цьому випадку буде фізично пручатися, використовувати психологічний вплив на злочинця через погрози, домовленості, прохання тощо.

Жертва, що має максимальну соціальну захищеність, будуватиме свою реакцію на злочинне посягання не на власних природних можливостях, а з використанням посади, своїх зв'язків у суспільстві, впливовості, погроз звернутись до відповідних соціальних інституцій, що можуть її захистити тощо. Вона буде в основному погрожувати своїми реальними можливостями, фізично пручатися в'яло, усвідомлюючи, що справедливе покарання неминуче.

Кожний з компонентів, що складають захищеність, має різний ступінь ефективності, як у момент здійснення злочину, так і в дозлочинний час.

Використання такого уявлення уможлиблює дання визначення поняттю захищеності.

Захищеність – це сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають безпеку суб'єкта в певному середовищі.

Також, слід пам'ятати, що **діяльність людини в екстремальних умовах визначається прагненням якнайшвидшого виходу з ситуації, що створилася.** У цьому випадку індивід намагається якнайшвидше нормалізувати ситуацію, не чекаючи яких-небудь соціальних способів захисту. Тобто психофізіологічний параметр є визначальним у цей момент.

Це означає, що в період емоційного впливу, незалежно від можливості вибору варіантів захисту, процес захисту визначається в основному тільки психофізіологічними можливостями індивіда.

При взаємодії жертви і кривдника завжди є яка-небудь цінність, що представляє інтерес для обох сторін. Жертва не хоче віддати, а злочинець хоче одержати (це може бути не лише певний матеріальний предмет, а й право на володіння ситуацією, право домінування, право на свободу або можливість її обмежувати для когось тощо). У результаті «втрати – придбання» значущої

цінності відбувається перехід обох сторін взаємодії в різні ступені емоційної напруги. Отже, відбувається ввімкнення в діяльність кожної зі сторін конкурентних механізмів. Розвивається конфлікт між жертвою злочинного зазіхання і злочинцем.

Варіанти поведінки жертви різні – поступитися, змиритися з утратою відбираної цінності; боротися до кінця, поки є можливість і сили; відстоювати свої інтереси, а потім відступити тощо. Це відповідає загальному психофізіологічному механізму реакції на стресовий фактор: «Втікай – замри – нападай».

Результат поведінки жертви може бути різним. Але одним з варіантів може бути такий, коли жертва виявляється сильнішою за агресора. У цьому випадку жертва застосовує до злочинця також насильницькі форми впливу в момент захисту, і в результаті злочинець може перейти в розряд жертви, а сторона, що обороняється – у розряд агресора.

Відповідно до принципів **теорії самоорганізації**, людина як біологічний індивід і як соціальне утворення є системою, що самоорганізується.

Відповідно до основних положень цієї теорії, будь-яка система (зокрема й людина) постійно прагне до стану рівноваги, урівноваженості з навколишнім середовищем. Під середовищем розуміється як гомеостаз людини, так і її соціальні зв'язки.

Для того щоб досягти цього стану, система повинна визначити:

– те, що необхідно їй робити:

перебираючи варіанти «необхідного», людина визначає, що для неї найбільш важливе, значуще в цей момент, що певною мірою відбиває наявну в людини ієрархію потреб;

– як це робити:

здатність вибрати варіанти досягнення наміченої мети, тобто, як це робити, при цьому розглядаються поведінкові варіанти «підкоряти чи підкорятися». У процесі життєдіяльності людина розглядає можливості задоволення потреб. Можливість їхнього задоволення має вербальний опис цієї дихотомії «можу – не можу» і викликає в людини впевненість чи непевність у результативності своїх дій;

– коли і скільки (як довго) це робити:

здатність устанавлювати момент, коли «це» робити і скільки (як довго), для того щоб досягти ступеня задоволеності. Кінцевий результат може бути досягнутий у повному обсязі, частково чи не досягнутий зовсім. Це викликає в людини різні ступені задоволеності ним.

КОНТРОЛЬ АГРЕСІЇ: корекційні програми для кривдників²²

Працюючи з проблемою домашнього насильства, фахівці нарешті дійшли висновку, що односторонню допомогу жертвам, можна підсилити, якщо організувати соціально-реабілітаційні або корекційні програми для кривдників.

З 01.01.2009 р. набули чинності зміни, внесені в Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»: систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї було доповнено обов'язком проходження корекційних програм кривдниками. Корекційні програми визначено як «програми, спрямована на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї» (ст. 1 Закону). Вказані зміни набули чинності, проте не було прийнято відповідних підзаконних актів, які б визначили зміст корекційних програм.

Відповідно до *Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї* (затверджена спільним наказом № 3131/386 від 07.09.2009 року):

- управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту за направленням органів внутрішніх справ організують та забезпечують проходження особами, які вчинили насильство в сім'ї, реабілітаційних заходів (корекційних програм);
- корекційні програми проводять спеціалісти, які пройшли відповідне навчання щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, на базі відповідних кризових центрів;
- організують навчання фахівців, які проводять корекційні програми з особами, які вчиняють насильство в сім'ї, а також забезпечують їх методичними рекомендаціями щодо впровадження та реалізації цих програм управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту;
- до проведення корекційних програм з особами, які вчиняють насильство в сім'ї, можуть залучатися суб'єкти, що надають соціальні послуги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Також у Інструкції зазначено, що у разі неявки особи, яка отримала направлення для проходження реабілітаційних заходів (корекційних програм), або ухилення від їхнього проходження без поважних причин управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту контролюють надання протягом трьох робочих днів спеціалістами, які здійснюють реабілітаційні заходи (корекційні програми), письмового повідомлення про непроходження корекційної програми до органу внутрішніх справ, який видав направлення.

З вищезазначеного очевидно, що організація проходження кривдниками корекційних програм в умовах українських реалій неминує стикнеться як з небажанням кривдників брати участь у роботі програм, так і з браком

22 За матеріалами, що розробив Онишко Ю. В., кандидат медичних наук, доцент Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика.

юридичних механізмів, які примушують їх пройти курс такої реабілітації, а окрім того – з відсутністю спеціально підготованих фахівців для впровадження корекційних програм.

На сьогодні на етапі до реального запровадження повноцінних та ефективних корекційних програм можливим бачиться індивідуальне консультування кривдників вже на першому етапі, коли насильство було виявлене у родині.

Пристаючи до консультування, треба знати, що кривдники використовують в основному одну й ту ж смислову схему, намагаючись виправдати свою поведінку й відвести провину від себе. Передусім це, звичайно, заперечення того, що сталося («Я нічого такого їй не зробив»). Також кривдники намагаються мінімізувати факт домашнього насильства, що стався, применшити його значення («Це був лише ляпас») або ж його ефект («Вона впала не від мого удару, а тому, що втратила рівновагу»). Звичайною тактикою є й спроби звинуватити потерпілу сторону («Вона завжди лізе на рожен»), списати провину на обставини («Моє життя дуже тяжке») й «пом'якшувальні» покликання на алкогольний або наркотичний стан («Я просто випив занадто багато»). Одним з найважливіших умов роботи з винуватцями домашнього насильства є розпізнавання цих тактик ухиляння від відповідальності й припинення подібних спроб перевести розмову на іншу тему. Поведінку потерпілої сторони при роботі з кривдником не обговорюють! Це є особливо важливою частиною процесу консультування, на яку слід звертати увагу. Необхідно дотримуватися такої тактики розмови, при якій у центрі бесіди – лише поведінка чоловіка і її наслідки, але не дії потерпілої.

Для того, щоб кривдник краще зрозумів й усвідомив той вчинок, який він скоїв, як факт насильства, при розмові з кривдником необхідно сконцентрувати розмову на тому, що сталося. Зазвичай агресори намагаються згадати про факт насильства побіжно, не зупиняючись на ньому. В цьому випадку необхідно знову і знову спрямовувати бесіду, часто ставлячи прямі запитання на кшталт:

- Як саме ви обізвали її?
- Якою рукою ви вдарили її?
- Чи було щось у вас у руці, коли ви вдарили її?
- Ви штовхнули її?
- Скільки разів ви вдарили її?

Після того, коли кривдник усвідомив свої дії як факт домашнього насильства, необхідно обговорити з ним запитання, які стосуються цього факту (фактів), котрі можуть бути приблизно такого змісту:

- Чи зростала ваша злість у процесі ситуації?
- Які були в цій ситуації ваші очікування від партнера?
- Чого ви хотіли досягти в результаті (для себе, для партнера)?
- Чи підстьобували ви свою злість якимись внутрішніми висловами, фразами тощо?
- Чи був якийсь зв'язок між цим підстьобуванням і зростанням агресії?
- Що зазвичай може вас заспокоїти?

Мета цього етапу розмови – дати кривднику можливість знайти й усвідомити, які механізми приводять у дію його агресію. Це допоможе йому помічати в майбутньому її наближення і попереджувати негативну розрядку.

Найважливішим інструментом, який допоміг би чоловіку запобігти повторним актам агресивної поведінки, є так званий «тайм-аут» або «перерва». Мета перерви – ізоляція кривдника від жертви його агресії, роздуми над вказаними вище питаннями, заспокоєння і, таким чином, запобігання черговому епізоду насильства. Кривдник може вийти на вулицю, в інше приміщення тощо, або ж він може звернутися по допомогу на телефон довіри. Важливо обговорити з чоловіком, в якому стані він потребує перерви і яким чином він повідомить жінці про те, що бере «тайм-аут».

На сьогодні в українській практиці роботи з агресорами набір прийомів, котрі можна застосувати, досить обмежений, нема рекомендацій з практики розробки та реалізації корекційних програм, консультативної роботи з агресорами, однак, сподіваємось, що з часом ситуація поступово покращиться.

Також варто зазначити, що навіть за кордоном є досить мало досліджень, дані з яких допомогли б точно встановити ефективність корекційних програм для домашніх агресорів, якими у 95% випадків є чоловіки. Однак оцінка результативності цих програм у США продемонструвала, що загалом у чоловіків, які пройшли через курс реабілітації, рецидиви насильницької поведінки значно знижуються і становлять від 5 до 15 відсотків.

Кривдники можуть бути класифіковані за двома основними типами: чоловіки, чиє роздратування поступово й досить повільно зростає до насильницького акту, й ті, хто спалахує практично миттєво. Цю різницю в типології кривдника особливо важливо знати жінкам, які збираються залишити свого чоловіка або партнера, при виробленні плану безпеки.

Другий тип кривдників – ті, хто спалахує практично миттєво – видається найнебезпечнішим. Також виявилось, що кривдники з «швидшим» темпераментом склали 20% від досліджуваних чоловіків. Тоді як 33% чоловіків з «повільним» темпераментом діагностовано як антисоціальні типи, які мають в історії свого життя численні імпульсивні кримінальні випадки, епізоди з дитячих років, пов'язані з обманом, крадіжками, підпалами й проявом жорстокості стосовно тварин, то серед «швидких» кривдників цей діагноз мають 90% чоловіків. Другою основною відмінністю між цими двома типами кривдників є те, що 78% «швидких» чоловіків виростили в атмосфері домашнього насильства, тоді як серед «повільних» чоловіків ця цифра становить 51%. Вивчення кривдників також показало, що приблизно 25% чоловіків, агресивних стосовно своїх близьких, мають серйозні психологічні та частково – психіатричні проблеми. У дослідженнях, проведених у місцях позбавлення волі, виявлено, що 83% осіб, що скоїли насильницькі злочини, були жертвами або свідками насильства в дитинстві.

У світовій практиці є три основних підходи до проблеми соціальної реабілітації кривдників:

- освітні або психоосвітні програми;
- парна терапія (подружжя або партнерів);
- психотерапевтична індивідуальна терапія.

Ці підходи базуються на переважному у західній критичній думці погляді на комплекс проблем, пов'язаних з насильством у сім'ї.

**Опитувальник
з питань попередження насильства у сім'ї
та жорстокого поводження з дітьми**

1. Уповноваженим органом з питань попередження насильства у сім'ї є:

.....

2. Функцію захисту дітей від жорстокого поводження покладено на (вказати відповідний орган виконавчої влади) ...:

.....

3. Перерахуйте закони та підзаконні акти, що є у сфері попередження насильства у сім'ї та захисту дітей від жорстокого поводження:

.....

.....

.....

4. Вкажіть закон України, що регулює захист громадян України від насильства у сім'ї:

.....

5. До реалізації заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження та попередження цього явища залучено такі установи та організації:

1.

.....

.....

2.

.....

.....

3.

.....

.....

4.

.....

.....

5.

.....

.....

6.

.....

.....

7.

.....

.....

8.

.....

.....

6. Розкрийте зміст таких понять:

Первинна профілактика насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми –

.....

Вторинна профілактика насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми –

.....

Третинна профілактика насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми –

.....

Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні²³

Основу національного законодавства України з попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею становить Конституція України від 28 червня 1996 р., передусім статті 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52. Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Це положення Конституції конкретизується в Цивільному кодексі України, який зазначає, що фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 289 ЦК України).

Ст. 52 Конституції України, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що *будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом*. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняє держава.

Окрім загальних актів законодавства, які звертають увагу на захист дітей від різних форм насильства, в Україні поступово формується система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорстокого поводження з дітьми.

Закон України «Про охорону дитинства» виступає ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Цим законом закріплюється на національному рівні саме поняття **«дитина»**, якою вважається **«особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває повноліття раніше»** (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Це визначення цілком відповідає поняттю «дитина», викладеному в Конвенції ООН про права дитини.

Попередженню насильства над дітьми в сім'ї або за її межами присвячена окрема стаття Закону України «Про охорону дитинства» – ст. 10 «Право на захист від усіх форм насильства». Згідно з ст. 10 Закону *кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.*

Держава здійснює захист дитини від:

²³ Матеріали підготувала Христова Ганна, канд. юр. наук, доцент кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, зокрема сексуальних зловживань, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;
- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення в азартні ігри тощо.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, переданні інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3 ст. 10 Закону).

Ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства», крім матеріального права, передбачаються процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею. Відповідно до ч. ч. 4–6 ст. 10 Закону дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється. Процедuru розгляду скарг дітей на порушення їхніх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами встановлює законодавство.

Таким спеціальним підзаконним нормативно-правовим актом, який передбачає процедуру розгляду скарг дітей на жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами виступає **Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення**, затверджений наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698.

Цей документ є **єдиним**, в якому подано визначення поняття «**жорстоке поводження з дитиною**», яке означає «**будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею**» (п. 1.4. Порядку). При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поводження з дитиною визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акта, а не на рівні закону, що викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні.

Вказаний правовий акт визначає порядок подання та реєстрація звернень та повідомлень (Розділ 2 Порядку), а також порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (Розділ 3 Порядку).

Разом з загальними питаннями розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення Порядок докладно визначає повноваження *відповідних органів та служб, залучених до розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення*, до яких належать:

- служби у справах дітей, які виступають *координатором* заходів щодо захисту дітей від жорстокого поведження з ними або реальної загрози його вчинення;
- органи внутрішніх справ;
- органи та заклади освіти;
- органи та заклади охорони здоров'я;
- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- всеукраїнська дитяча лінія (8–800–500–21–80) та система телефонів довіри.

Предметом особливої уваги з боку суспільства та держави в останній час стала **проблема попередження насильства над дітьми в сім'ї** як одного з край поширених та найнебезпечніших проявів жорстокого поведження з дитиною. В умовах трансформації всіх сфер суспільного життя в Україні родина виступає «найчутливішим» соціальним інститутом, який виконує роль своєрідного ретранслятора соціальних норм, звичаїв, традицій. Саме тому внутрішньородинні стосунки, а також ставлення в родині до дітей визначають значну кількість параметрів «суспільного здоров'я», демонструють готовність суспільства до прогресивних перетворень. Розуміючи, що протидія насильству над дітьми в сім'ї виступає передумовою стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії та поваги до прав людини, а також виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, Україна спрямувала свої зусилля на формування законодавства щодо попередження сімейного насильства в цілому та над дітьми зокрема.

Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства по відношенню до дітей з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Цивільному та Сімейному кодексах України. Так, в ч. 3 ст. 289 Цивільного кодексу України вказується, що *фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається*. Аналогічне положення міститься в ст. 150 Сімейного кодексу України «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини», в якій прямо визначено, що *забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини* (ч.6 ст. 150 СК України); *фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини* (ч. 7 ст. 150 СК України).

Основу законодавства України у сфері запобігання сімейному насильству, разом з Конституцією України, становить **Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»** від 15 листопада 2001 р. № 2789-III зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству

в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. № 599-VI. Цей Закон на момент його ухвалення був першим у країнах Центральної і Східної Європи та СНД спеціальним законодавчим актом у сфері протидії сімейному насильству. Вищеназваний Закон визначає правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його попередження.

Детальніше процедурні моменти застосування законодавства з попередження насильства в сім'ї врегульовано на підзаконному рівні, зокрема:

- Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
- наказом Міністерства молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї» від 7 вересня 2009 р. № 3131/386;
- наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38;
- наказом Міністерства молоді та спорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Держдепартаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р. № 1983/388/452/221/556/596/106.

Слід підкреслити, що законодавство України щодо попередження насильства в сім'ї спрямоване на захист всіх членів родини від його різних форм та проявів, проте його норми в повному обсязі підлягають застосуванню у випадках вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини. У той же час законодавство України у сфері запобігання сімейному насильству містить низку *колізій, суперечностей та неузгодженостей*, які значно ускладнюють його реалізацію та помітно послаблюють ефективність його запобіжного впливу.

Законодавчі колізії у сфері попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

1. Форми насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною за законодавством України

1.1. За спрямованістю дій Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст. 1) виділяє чотири види насильства: *фізичне, сексуальне, психологічне та економічне*, розкриваючи зміст кожного із зазначених видів насильства.

1.2. Передбачений Законом перелік форм насильства в сім'ї не відповідає формам насильства в сім'ї, які вказані в ст. 173–2 «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми» Кодексу України про адміністративні правопорушення. КУпАП допо-

внесено статтю 173–2 згідно з Законом України від 15 травня 2003 р. № 759-IV, яка є чинною на сьогодні в редакції Закону України від 25 вересня 2008 р. № 599-VI.

Ч. 1 цієї статті передбачено адміністративну відповідальність за *«вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погроз, образ чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї»*.

Отже, *сексуальне насильство* як форму насильства в сім'ї, не внесено до складу ст. 173–2 КУпАП, що не узгоджується зі змістом Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

З формулюванням ч. 1 ст. 173–2 КУпАП пов'язана ще одна проблема. В цій статті передбачено адміністративну відповідальність за *«застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень»*. Таке формулювання не відповідає визначенню фізичного насильства в сім'ї, що міститься в Законі, а також повному тексту ст. 173–2 КУпАП, в якій вказано на те, що внаслідок вчинення насильства в сім'ї *«могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого»*. Така неузгодженість нерідко приводить до того, що суди повертають справи щодо вчинення фізичного насильства в сім'ї до органів внутрішніх справ на підставі того, що жертві насильства в сім'ї *було завдано фізичного болю (!)*. Безперечно, такий підхід суперечить як букві, так і духу законодавства України про попередження сімейного насильства.

1.3. Перелік форм насильства по відношенню до дитини розширюється в понятті *жорстокого поведіння з дитиною*, визначеному, як зазначалося, в Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення. Вище вказувалося, що згідно з цим Порядком, жорстоке поведіння з дитиною означає будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею. Отже, визначений Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» перелік форм насильства в сім'ї, у тому числі по відношенню до дітей, доповнено поняттям *соціального насильства*, до того ж саме поняття *соціального насильства* в Порядку не визначено.

2. Коло осіб, на які поширюється дія законодавства України про попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною

Ефективне застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» тривалий час потребувало з'ясування **кола осіб, на яких розповсюджується його дія**. Закон називає суб'єктами вчинення насильства в сім'ї членів сім'ї. Визначення цього поняття в контексті дії названого Закону ви-

ступало предметом багатьох дискусій, край яким покладено ухваленням змін до цього Закону, які, серед іншого, доповнили його визначенням поняття «члени сім'ї». Отже, згідно з законом, членами сім'ї вважаються особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Таке визначення кореспондує поняттю сім'ї, що міститься в ст. 3 Сімейного кодексу України. Згідно з Сімейним кодексом, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Виходячи із наведених дефініцій, можна зробити висновок, що до членів сім'ї належать, зокрема: а) подружжя; б) батьки (мати, батько) й дитина (діти); в) брати й сестри; г) дід (баба) й онук (онука); ґ) усиновителі (усиновитель) й усиновлений (удочерена); д) вітчим (мачуха) й пасинок (падчерка). Членами сім'ї також виступають фактичне подружжя, піклувальник і опікуваний, фактичні вихователі й вихованці у випадках, коли ці особи спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки морального та матеріального характеру. До членів сім'ї можуть прирівнюватися й інші спільноти, якщо вони утворені на підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам.

Що стосується колишнього подружжя, якщо вони розлучені, але проживають в одному помешканні, то при вчиненні будь-якого акту насильства по відношенню один до одного на них не поширюється законодавство про попередження насильства в сім'ї. Проте вчинення актів насильства з боку розлучених батька чи матері по відношенню до їхньої спільної дитини (дітей) або всиновлених дітей іншого члена колишнього подружжя, слід кваліфікувати як діяння, що становлять насильство в сім'ї.

На відміну від насильства в сім'ї суб'єктами жорстокого поводження з дітьми можуть виступати як члени сім'ї, так й інші особи: вчителі, викладачі, вихователі, тренери, лікарі тощо, що прямо впливає з визначення жорстокого поводження з дітьми.

3. Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї та адміністративна відповідальність за його вчинення

Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» з урахуванням внесених до нього змін передбачено низку спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї (Розділ III Закону). Такими заходами є:

- офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- узяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство;
- захисний припис;
- обов'язок пройти корекційну програму.

Слід особливо звернути увагу на запроваджений Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» в результаті запозичення ефективного світового досвіду протидії сімейному насильству інститут *захисного припису*. Він є запобіжним заходом і не є ані видом покарання, ані іншим засобом юридичної відповідальності. Згідно з ст. 13 Закону захисним приписом особі, стосовно якої він винесений, може бути заборонено:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;
- розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;
- відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;
- вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

Зазначені обмеження встановлюють на термін до 90 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

Захисний припис може бути винесений до *осудної* особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку та вчинила насильство в сім'ї, але лише після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї. Захисний припис виносить дільничний інспектор міліції або працівник кримінальної служби у справах дітей **за погодженням** з начальником відповідного органу внутрішніх справ і **прокурором**. Захисний припис не підлягає погодженню у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

Систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, передбачену Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», було доповнено обов'язком проходження корекційних програм Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. Корекційні програми були визначені як «програми, спрямовані на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї» (ст. 1 Закону). Вказані зміни набули чинності з 1 січня 2009 р., проте по сьогодні ці програми так і не було запроваджено у чинну систему попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми, також не було прийнято відповідні підзаконні акти, як б визначили процедуру впровадження корекційних програм та їхній зміст.

Як позитивний наслідок внесення вказаних законодавчих змін слід розглядати вилучення з Закону такого спеціального заходу попередження насильства в сім'ї як *офіційне попередження про неприпустимість віктимної поведінки*, а також положень, які стосувалися наслідків його винесення. Незважаючи на позитивний потенціал віктимологічної профілактики в інших країнах світу, на практиці впровадження інституту віктимної поведінки у законодавство України лише посилило усталені гендерні стереотипи щодо наявності певного ступеня провини самої жертви у разі вчинення над нею сімейного насильства. Крім того, що інститут віктимної поведінки потенційної жертви насильства не сприйняла українська громада, він містив чималу кіль-

кість колізій у своєму законодавчому врегулюванні та суперечностей щодо застосування, які були усуненні внаслідок вилучення його з законодавчого простору.

В процесі застосування передбачених законодавством спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї були виявлені деякі **суперечності**, а саме:

Ч. 1 статті 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачено, що захисний припис виносять особі «після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї». Таке положення викликає низку неузгодженостей. По-перше, в Законі не визначено *термін*, на який виносять офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, що ускладнює можливість винесення захисного припису.

По-друге, законодавство містить суперечність у правовому регулюванні порядку винесення захисного припису в разі вчинення насильства в сім'ї у формі злочину. Ч. 1 ст. 10 Закону передбачено, що «члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, виносяться офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, за умови *відсутності* в його діях ознак злочину». Виходить, що згідно з Законом *захисний припис у разі вчинення насильства в сім'ї в формі злочину може бути винесений тільки у тому випадку, якщо до цього особа, що вчинила злочин, скоїла насильство в сім'ї у формі іншого правопорушення та їй було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї*. Такий підхід суперечить духу Закону, який передбачає винесення захисного припису в разі вчинення злочину незалежно від наявності офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї.

Такий висновок підтверджується тим, що законодавець передбачив *спрощений порядок* винесення захисного припису в разі вчинення злочину: за загальним правилом захисний припис виносить дільничний інспектор міліції або працівник кримінальної служби у справах дітей *за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором*. Проте захисний припис *не підлягає погодженню* у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину (ч. 2 ст. 13 Закону). Але з останнім положенням пов'язана інша колізія, яка знов-таки блокує винесення захисного припису в разі наявності в діях особи, що вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, а саме: як зазначалося, термін обмежень, передбачених захисним приписом, відраховують з «дня погодження захисного припису з прокурором» (ч. 5 ст. 13 Закону). При цьому законодавець не визначив, з якого моменту будуть встановлюватися обмеження, передбачені захисним приписом, у тому випадку, коли він не підлягає погодженню.

Близька до описаної ситуація склалася і стосовно запроваджених корекційних програм: виходячи з системного аналізу ст. 10 Закону, *у разі вчинення насильства в сім'ї в формі злочину винна особа буде зобов'язана пройти корекційні програми тільки у тому випадку, якщо до цього вона скоїла насильство в сім'ї у формі іншого правопорушення та їй було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї*. Такий підхід очевидно не відповідає *цілям* запровадження корекційних програм, які ма-

ють передусім сприяти зміненню антисоціальних моделей поведінки осіб, які вчинюють насильство в сім'ї в соціально небезпечних формах та становлять найбільшу загрозу для своєї родини.

Слід також наголосити на колізії між застосуванням *спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї*, що передбачені Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», та *заходів адміністративної відповідальності*, визначених вже згаданою ст. 173–2 КУпАП, що настають за *вчинення насильства в сім'ї*, невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, або непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї. Проблема полягає в тому, що законодавчо не визначено черговість вживання спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї та накладання адміністративних стягнень за ці ж самі діяння.

На практиці це призводить до ситуації, коли у разі вчинення насильства в сім'ї дільничні інспектори міліції або співробітники кримінальної міліції у справах дітей виносять офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та складають протокол за 173–2 КУпАП з подальшим направленням матеріалів до суду. У разі повторного вчинення насильства в сім'ї алгоритм дій повторюють, а винесенням захисного припису взагалі нехтують, що призводить до знецінення профілактичного потенціалу цього визнаного в усіх провідних країнах світу запобіжного заходу.

Застосування до кривдника в усіх випадках вчинення насильства в сім'ї, які не містять складу злочину, ст. 173–2 КУпАП утримує жертв насильства в сім'ї від звернення із заявою про таке насильство, оскільки найчастіше вживаним на практиці адміністративним стягненням в таких випадках виступає *штраф*. Від таких заходів протидії сімейному насильству страждає передусім сама жертва насильства в сім'ї, яка має зазвичай спільний із насильником сімейний бюджет.

Цей випадок є характерним прикладом виділеного на науковому рівні різновиду юридичної колізії – колізії між правом та правосвідомістю. З метою її подолання всі органи та установи, що вживають заходів з попередження насильства в сім'ї, жертви насильства в сім'ї та інші зацікавлені особи дійшли одностайного *висновку* про категоричну неприпустимість встановлення штрафу як виду адміністративного стягнення за вчинення насильства в сім'ї та необхідність застосування інших видів адміністративних стягнень, передбачених альтернативною санкцією ст. 173–2 КУпАП.

Слід також звернути увагу на неправомірність поширеної практики, коли дільничні інспектори міліції або співробітники кримінальної міліції у справах дітей розглядають заяви про насильство в сім'ї як заяви про злочини, хоча насильство в сім'ї далеко не завжди є злочином. Це призводить до того, що необхідних заходів з попередження і припинення насильства в сім'ї спеціально уповноважені орган не вживають, а жертви насильства отримують відповідь про відмову в порушенні кримінальної справи через відсутність складу злочину. Такі дії є істотним порушенням законодавства України про попередження насильства в сім'ї.

4. Перелік органів та установ, які вживають заходів у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

До основних нормативно-правових актів України у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, які *визначають перелік органів та установ, які вживають заходів у цій сфері*, належать:

- Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р.;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
- наказ Мінсім'ямолодьспорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї» від 7 вересня 2009 р. № 3131/386;
- наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11;
- наказ Мінсім'ямолодьспорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Держдепартаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р. № 1983/388/452/221/556/596/106

Вказані нормативно-правові акти України у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми ***по-різному визначають перелік таких органів та установ, що вимагає їхньої узгодженості та застосування їхніх положень в системній єдності.***

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» до органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, відносить:

- спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї (таким органом визнано Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, його управління та відділи на місцях);
- відповідні підрозділи органів внутрішніх справ, до яких віднесено службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію у справах дітей;
- органи опіки і піклування;
- спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства, до яких належать:

- кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або є реальна загроза його вчинення (далі – кризові центри);
- центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Інші вказані вище нормативно-правові акти, вказані вище, до цього переліку органів додають:

- службу у справах дітей;
- центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді;
- органи охорони здоров'я;
- органи освіти та установи кримінально-виконавчої системи (в частині попередження жорстокого поведіння з дітьми)

Зазначені вище нормативно-правові акти координаційними органами визначають різні структури:

I. Спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї (таким органом визнано Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, його управління та відділи на місцях) визнано координаційним органом з питань попередження насильства в сім'ї згідно з:

- Законом України «Про попередження насильства в сім'ї»;
- Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р.;
- наказом Мінсім'ямолодьспорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управління (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї» від 7 вересня 2009 р. № 3131/386;

II. Служба у справах дітей визначено координаційним органом в сфері попередження жорстокого поведіння з дітьми згідно з наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р.

III. Центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді визначено координаційним органом із здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, згідно з наказом Мінсім'ямолодьспорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Держдепартаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р.

Це призводить до неузгодженості механізму взаємодії між цими органами, суперечливого тлумачення їхніх функцій та компетенції, що *негативно впливає* на стан реалізації законодавства України з попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною.

Таким чином, сучасний стан законодавства України про попередження насильства в сім'ї, у тому числі над дітьми, вимагає його ґрунтовного пере-

гляду та якнайшвидшого усунення наявних в ньому суперечностей законодавчим шляхом, що є необхідною передумовою забезпечення його ефективності. Реформування законодавства України щодо запобігання сімейному насильству вимагає не внесення до нього окремих, поодиноких змін, а розробки та ухвалення нової редакції Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», яка дозволить усунути колізійність законодавства в цій сфері правового регулювання та сприятиме впровадженню реального механізму протидії цьому небезпечному соціальному явищу.

Сутність, види та принципи соціальної профілактики насильства та жорстокого поводження з дітьми

Соціальна профілактика – вид соціальної роботи, що охоплює комплекс заходів економічного, політичного, правового, медичного, психолого-педагогічного характеру, спрямованих на попередження, обмеження та локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Як доводить багаторічна практика організацій, що працюють з проблемами попередження та подолання насильства, цей феномен має виражений циклічний характер: практично кожен акт насильства має свою передісторію, і практично завжди насильницькі дії мають тенденцію до повторення. Тому завдання профілактики – первинної, вторинної і третинної – нерозривно пов'язані між собою.

Первинна профілактика насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми спрямована на все суспільство, є найбільш масовою та неспецифічною. Її завданнями є формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури ґендерної толерантності та чуйності, неприйняття насильницької моделі поведінки по відношенню до жінок, дітей та насильницьких стосунків в сім'ї. Інструментом первинної профілактики можуть бути превентивні програми різного рівня.

Вторинна профілактика спрямована на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику щодо виникнення насильства або жорстокого поводження, та на відвернення причин та умов, які сприяють скоєнню насильства конкретними особами.

Третинна профілактика означає міри втручання у тих ситуаціях, коли насильство та жорстоке поводження вже здійснено і діяльність спрямована на недопущення рецидиву, реабілітацію жертви та роботу з агресором.

Соціальна профілактика всіх видів може здійснюватися на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, закладу, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень).

Профілактична робота на *макрорівні* здійснюється у вигляді комплексних національних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів, скоординованої діяльності у межах закладів та організацій на найвищому державному рівні.

На *мікрорівні* профілактика здійснюється у вигляді спеціальних регіональних програм, заходів та окремих дійств у межах закладів та організацій та за місцем проживання.

Індивідуальний рівень профілактики – це робота, що здійснюють спеціалісти й волонтери з окремими особами.

Можна виділити такі загальні завдання соціальної профілактики:

- дослідження причин та факторів проблеми;
- встановлення ресурсів, необхідних для подолання проблеми, або виявлення наявних;
- запобігання негативному впливу середовища;

- розширення можливостей для задоволення потреб, подолання проблеми, повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів);
- подолання особистісних факторів, котрі здійснюють вплив на виникнення та загострення проблем або заважають їхньому розв'язанню;
- підвищення особистісних ресурсів, здатностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольняти потреби;
- організація взаємодії суб'єктів у подоланні проблеми, організація діяльності, що спрямована на попередження та подолання проблем.

Успіх профілактичної роботи у більшості випадків залежить від дотримання **основних принципів** соціальної профілактики:

- 1) забезпечення права людини на незалежний вибір своєї поведінки, обмеженого подібним правом інших людей, відмова від спроб маніпулювати людиною;
- 2) екологічність, безпечність профілактичних дій для представників цільових груп та їхніх виконавців;
- 3) відповідність профілактичних заходів потребами та інтересам представників цільових груп, їхнім віковим та соціокультурним особливостям;
- 4) запобіжний характер профілактики;
- 5) системність заходів;
- 6) міжвідомча співпраця у здійсненні заходів та профілактичних програм.

Шляхи удосконалення системи попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

У системі профілактики, яку реалізують на сьогодні державні та громадські організації, є ряд недоліків. Українські експерти у сфері попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми здійснили спробу проаналізувати профілактичну діяльність та розробити завдання на найближчі 7 років щодо покращення первинної, вторинної та третинної профілактики насильства та жорстокого поводження з дітьми.

Під час Форуму у рамках Національної кампанії «СТОП насильству», що відбувся у жовтні 2008 року, розроблено **Національну платформу дій з протидії насильству стосовно жінок, дітей та насильству в сім'ї**, на основі якої планується розробка Національного плану дій до 2015 року. Зокрема, у Платформі було велику увагу приділено первинній, вторинній та третинній профілактиці насильства.

• Превентивні програми

Превентивні програми – це комплекс інформаційно-роз'яснювальних та інших запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення насильства, формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури гендерної толерантності та чуйності, неприйняття насильницької моделі поведінки по відношенню до жінок, дітей та насильницьких стосунків в сім'ї, які вживають органи держави, місцевого самоврядування, громадські організації та інші суспільні інститути.

Заходи, що мають здійснюватися:

- 1) здійснювати аналіз наявних освітніх та просвітницьких програм, розробляти та впроваджувати нові з метою змінення соціальних і культурних моделей поведінки чоловіків і жінок, викорінення упереджень, звичаїв та інших практик, базованих на ідеях меншовартості або зверхності однієї чи іншої статі або на стереотипних уявленнях про ролі жінок і чоловіків;
- 2) розробляти превентивні шкільні програми для обов'язкового впровадження їх в позакласне виховання;
- 3) організовувати та проводити громадські акції на національному та місцевому рівнях, спрямовані на формування ненасильницького світогляду молоді, культури гендерної толерантності та чуйності, культури миру, зокрема до акції «16 днів без насильства»;
- 4) підтримувати організації різного спрямування та національні громади в їхній активній діяльності у сфері протидії гендерному насильству, його окремим проявам та негативному впливу насильства на дорослих та дітей;
- 5) ліквідувати та скорочувати кількість зон підвищеного ризику (погано освітлені або погано контрольовані зони); розташовувати зупинки громадського транспорту (автобус, метро, вокзали) в безпечних зонах; поліпшувати патрулювання вулиць;

- б) створювати і запроваджувати постійні навчальні програми для всіх категорій фахівців, (міліціонерів, лікарів, учителів, соціальних працівників, психологів, суддів, працівників прокуратури, голів сільських рад, працівників управлінь та відділів в справах сім'ї та молоді), які працюють з особами, що зазнали насильства та особами, які вчиняють насильство.

- **Припинення насильства**

Припинення насильства – це система різноманітних заходів одноразового чи тривалого характеру, що мають за мету скорочення кількості проявів насильства, запобігання вчиненню насильства конкретними особами або зупинення насильницьких дій, які вже розпочались. Такі заходи охоплюють завчасне виявлення осіб, схильних до насильства, та сімей, де є реальна загроза його вчинення, відвернення причин та умов, які сприяють скоєнню насильства конкретними особами, забезпечення захисту та безпеки жінок та дітей від насильницьких посягань, а також оперативні заходи, спрямовані на фізичне переривання початого насильства, коли життю і здоров'ю постраждалого загрожує реальна небезпека.

Заходи, що мають здійснюватися:

- 1) розробити та впроваджувати методику раннього виявлення дітей, які потерпають від насильства в сім'ї та поза сім'єю;
- 2) забезпечувати раннє виявлення сімей, в яких відбувається насильство або є загроза його вчинення, та організувати соціальний супровід таких сімей;
- 3) запровадити зміни в законодавстві України, що дозволятимуть у тих випадках, коли особі загрожує небезпека, призупинити право користування спільним житлом для особи, яка вчиняє насильство, та інші заходи, передбачені Модельним законом ООН про попередження домашнього насильства.

- **Робота з особами, які зазнали насильства**

Робота з особами, які зазнали насильства – це фізична, психологічна та юридична підтримка таких осіб, зокрема можливість тимчасового перебування в притулку, проходження ними курсу медико-соціальної реабілітації, убезпечення осіб, які зазнали насильства, зниження рівня їхньої віктимності, зменшення негативного впливу зазнаних насильницьких дій на нормальний розвиток жінок та дітей.

Заходи, що мають здійснюватися:

- 1) забезпечити створення та ефективне функціонування спеціальних установ для жертв насильства в сім'ї;
- 2) організувати прийом жертв і надання їм відповідної допомоги, а також збір доказів, необхідних для ініціювання судового розгляду справи; при цьому слід уникати повторного травмування жертв;
- 3) розробити, затвердити і впровадити мінімальні стандарти послуг для осіб, які зазнали насильства;
- 4) запроваджувати сучасні методики реабілітації дорослих та дітей, які потерпають від насильства.

• **Робота з особами, які вчинили насильство**

Робота з особами, які вчинили насильство – це комплекс заходів щодо притягнення винних у вчиненні насильства до юридичної відповідальності, їхньої соціальної реабілітації, профілактичного обліку, підготовки до повернення у сім'ю, контролю за поведінкою осіб, які визнані винними у його скоєнні.

Заходи, що мають здійснюватися:

- 1) розробити та запровадити програми соціальної реабілітації для осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, з урахуванням їхньої статі, віку та інших особистісних характеристик;
- 2) запровадити обов'язкове проходження програм соціальної реабілітації для осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, до заходів передбачених захисним приписом, а також до заходів адміністративного впливу за вчинення правопорушень у сфері насильства в сім'ї;
- 3) внести до навчальних програм та курсів перепідготовки усіх закладів, що готують медичних, педагогічних, соціальних працівників, соціальних педагогів, психологів, юристів, правоохоронців, курси з питань роботи з особами, які вчиняють насильство.

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України

*Затверджений наказом Міністерства
України у справах сім'ї, молоді та спорту
від 09.09.2005 р. №1965*

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України – це документ, який націлює на здійснення соціальної роботи в багатьох функціональних сферах з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також і задоволення людських потреб.

В Етичному кодексі спеціалістів із соціальної роботи України визначено положення, які є для фахівців принциповими орієнтирами з питань професійної діяльності, виконання службових обов'язків, організації взаємодії з клієнтами. У документі визначено шляхи розв'язання моральних проблем та прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях.

В основу Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України покладений вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах Міжнародної федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шрі-Ланка) 6–8 липня 1994 р.

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України містить:

- етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи (перелік базових етичних ідей і традицій, що стають підґрунтям для прийняття етичного рішення в соціальній роботі);
- норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи (основа професійної діяльності).

1. Етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи

1.1. Повага до гідності кожної людини. Кожна людина є неповторною та унікальною, що необхідно враховувати соціальним працівникам, не допускаючи жодного прояву зневаги до особистості. Кожна людина має право на самореалізацію, яка не призводить до порушення подібних прав інших людей. Соціальна робота є несумісною з прямим чи опосередкованим примусом клієнтів до будь-яких дій, навіть на користь клієнта або його близького соціального оточення.

1.2. Пріоритетність інтересів клієнтів. Спеціалісти із соціальної роботи спрямовують усі свої зусилля, знання та навички на допомогу окремим громадянам, сім'ям, групам, спільнотам та громадам для їх удосконалення, а також з метою розв'язання конфліктів та подолання їх наслідків.

1.3. Толерантність. Спеціалісти із соціальної роботи є толерантними до різних емоційних проявів клієнтів, мають належний рівень професійної підготовки, за будь-яких обставин зберігають рівновагу, терпимість. Спеціалісти із соціальної роботи приймають проблеми й обставини клієнтів незалежно від їхнього способу життя, поведінки, соціального і національного походження, статі тощо.

1.4. Довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта. Спеціалісти із соціальної роботи співпрацюють із клієнтами, намагаючись якнайкраще

розв'язувати будь-які завдання, з якими вони стикаються, з метою задоволення інтересів клієнтів. Спеціалісти із соціальної роботи сприяють добровільній участі клієнтів у процесі надання соціальної послуги. Спеціалісти із соціальної роботи мають сприяти максимальній самостійності клієнтів у розв'язанні їхніх соціальних проблем та в діях у відповідних соціальних ситуаціях. Спеціалісти з соціальної роботи створюють доброзичливу атмосферу спілкування з клієнтом. Довіра до спеціаліста із соціальної роботи є необхідною умовою результативної соціальної діяльності.

1.5. Доступність послуг. Спеціалісти із соціальної роботи надають допомогу кожному, хто звертається до них за захистом, підтримкою, консультацією або порадою, без будь-якої дискримінації щодо статі, віку, фізичних або розумових обмежень, соціальної чи расової приналежності, віросповідання, мови, політичних поглядів, сексуальної орієнтації.

1.6. Конфіденційність. Спеціалісти із соціальної роботи в будь-якій соціальній ситуації інформують клієнтів про те, як забезпечується конфіденційність, для чого вона необхідна, а також про обмеження в її дотриманні. Обов'язок спеціалістів із соціальної роботи – бути конфіденційними, що включає можливість розголошення будь-яких відомостей про клієнтів, за винятком тих випадків, коли це робиться з їхньої згоди чи в установленому законом порядку.

1.7. Дотримання норм професійної етики. Спеціалісти з соціальної роботи сприяють формуванню та реалізації заходів соціальної політики, забезпеченню благополуччя людини, спільноти, громади, несуть відповідальність за розвиток та дотримання професійних норм у розв'язанні практичних завдань соціальної роботи.

2. Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи

Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи є основою їхньої професійної діяльності згідно із загальнолюдськими цінностями та етичними принципами соціальної роботи.

2.1. Етична поведінка стосовно професії:

2.1.1. Дотримуватися Етичного кодексу, діяти відповідно до принципів і норм етичної поведінки.

2.1.2. Підвищувати якість та ефективність соціальних послуг, розвивати професіоналізм у соціальній роботі, залучаючи волонтерів (добровільних помічників) до виконання посильних для них завдань.

2.1.3. Бути відповідальним за клієнтів у рамках обмежень, установлених положеннями цього Кодексу.

2.1.4. Визначати і з'ясувати характер та причини індивідуальних, сімейних, групових соціальних проблем, проблем територіальної громади та глобальних соціальних проблем.

2.1.5. Підвищувати статус соціальної та соціально-педагогічної роботи.

2.1.6. Стимулювати розроблення та впровадження соціальних технологій, методів, методик, програм, що спрямовані на покращення якості життя людини, сім'ї, групи людей, громади, спільноти та суспільства.

2.1.7. Визнавати пріоритети професійної відповідальності над власними інтересами.

2.1.8. Роз'яснювати призначення, цілі та завдання професійної соціальної та соціально-педагогічної роботи.

2.2. Етична поведінка стосовно колег:

2.2.1. Визнавати різні погляди та форми практичного досвіду колег у соціальній роботі й інших фахівців, висловлювати критичні зауваження та пропозиції лаконічно і коректно.

2.2.2. Піддавати конструктивному аналізу професійні дії колег, теоретичні та методичні засади їхньої професійної діяльності.

2.2.3. Створювати та систематично використовувати можливості, умови для обміну знаннями, досвідом і поглядами з колегами у соціальній роботі, фахівцями інших галузей, волонтерами з метою вдосконалення власної практики роботи та збагачення інтелектуальних ресурсів професійної групи.

2.2.4. Підтримувати діяльність легалізованих професійних об'єднань та асоціацій, що відповідає вимогам чинного законодавства.

2.2.5. Відстоювати професійну честь і гідність своїх колег, не допускати упередженої критики на їхню адресу та щодо професії взагалі.

2.2.6. Звертати увагу відповідних організацій на будь-які порушення положень цього Кодексу.

2.3. Етична поведінка стосовно клієнтів:

2.3.1. Поважати особистість клієнта і гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток.

2.3.2. Прагнути зрозуміти кожного клієнта, з'ясувати всі чинники проблеми, що виникла, пропонувати оптимальні види професійної діяльності або соціальних послуг.

2.3.3. Безпека клієнтів з першою умовою діяльності спеціалістів із соціальної роботи.

2.3.4. Допомогати всім клієнтам рівною мірою.

2.3.5. Заохочувати клієнта до взаємодії, яка ґрунтується на довірі, співчутті та збереженні конфіденційності.

2.3.6. Визнавати і поважати наміри, відповідальність клієнтів за прийняте рішення.

2.3.7. Якщо неможливо надати відповідну соціальну послугу, спеціалісти із соціальної роботи зобов'язані повідомити про це клієнтам, залишивши за ними право на свободу дій.

2.4. Етична поведінка стосовно взаємодіючих організацій:

2.4.1. Співпрацювати з тими установами й організаціями, наміри та діяльність яких спрямовані на надання соціальних послуг, використовувати досвід їхньої роботи як ресурсну можливість для підвищення якості допомоги клієнтам.

2.4.2. Підтримувати та популяризувати партнерські стосунки між організаціями, що здійснюють соціальну діяльність у громаді, суспільстві.

2.4.3. Забезпечувати професійну звітність перед клієнтами та громадськістю про ефективність і продуктивність роботи шляхом періодичних публічних оглядів якості, результативності та ефективності послуг, що надаються.

Етичні принципи соціальної роботи

<p style="text-align: center;">Картка 1</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Дотримання розумних інтересів клієнта</i> – соціальний працівник повинен дбати про принесення блага для свого клієнта і суспільства. • <i>Особиста відповідальність соціального працівника за небажані для клієнта і суспільства результати його діяльності.</i> Представник соціальних служб повинен виступати з позицій можливого, цілеспрямованого, необхідного і бажаного результату. Не можна вимагати відповідальності соціального працівника за віддалені результати спільних дій з клієнтом та їхні наслідки: зв'язок може бути перерваний, клієнт може використати результати спільної діяльності у розв'язанні своїх актуальних проблем. 	<p style="text-align: center;">Картка 2</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Повага права клієнта</i> на прийняття самостійного рішення на будь-якому етапі спільних дій є проявом поваги прав людини. Виходячи з цього, необхідно з'ясовувати не тільки проблеми клієнта, але й його потреби, бачення проблеми, кінцевого результату; усі дії треба добре обґрунтувати і аргументувати. Клієнт має право відмовитися від них у будь-який момент, якщо його погляди змінились. • <i>Прийняття клієнта таким, яким він є</i> передбачає особистий підхід, врахування індивідуальних психологічних особливостей, можливостей. Іноді тактику взаємодії можна будувати таким чином, що крім розв'язання соціальної проблеми паралельно здійснюватиметься корекційний вплив на особистість. • <i>Конфіденційність</i> – основний принцип соціальної роботи та професійної етики соціального працівника. За умови необхідності співпраці з метою розв'язання проблеми повідомлення будь-яких відомостей можливе тільки за згоди клієнта. Всі учасники повинні бути попереджені про необхідність дотримання конфіденційності.
<p style="text-align: center;">Картка 3</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Принцип доброзичливості</i> є основою моральної культури соціального працівника, відбиттям і проявом любові до людей. Дотримання цього принципу дозволяє керувати діями клієнта, тактовно і коректно вказувати на помилки і недоліки. • <i>Принцип безкорисності</i> передбачає не тільки виконання соціальним працівником посадових інструкцій, а й докладання усіх зусиль та використання всіх ресурсів для розв'язання конкретної проблеми. Безкорисність проявляється щодо клієнта, оскільки він не оплачує послуг спеціаліста. Відносини соціального працівника та клієнта не можуть будуватися на основі будь-якої матеріальної зацікавленості. • <i>Чесність та відкритість у взаєминах соціального працівника та клієнта</i> є основою для довіри та поваги у стосунках. Передбачає повну поінформованість клієнта про результати спільних дій, пояснення причин невдач та планів щодо виправлення помилок і досягнення поставленої мети. 	<p style="text-align: center;">Картка 4</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Повнота поінформованості клієнта</i> про застосовувані дії сприяє активізації його особистісного потенціалу. Дотримання цього принципу передбачає повагу прав клієнта та його гідності; зменшує можливість бездіяльності або здійснення помилкових дій з боку клієнта. • <i>Відсутність будь-яких забобонів та упередженості щодо клієнта</i> є обов'язковою умовою налагодження взаємовідносин співробітництва між соціальним працівником та клієнтом. Погляди, світогляд соціального працівника і клієнта можуть не збігатися, але не можуть бути причиною, щоб соціальний працівник вважав свого клієнта неповноцінним, принижував у правах, ображав тощо. Соціальний працівник може тактовно викласти свою думку, якщо цього вимагає справа або просить клієнт, але повинен поважати думку свого опонента.

Практичні ситуації

Ситуація 1

До соціального працівника Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за 5 хвилин до кінця робочого дня підійшла жінка, яка вочевидь знаходилась у стресовому стані.

Жінка повідомила, що в неї серйозні проблеми, пов'язані з насильством в сім'ї, і їй терміново потрібна допомога. Соціальний працівник, молода дівчина, у цей день хотіла піти трохи раніше і вже призначила зустріч з подругами, на яку запізнювалась. Вона не дала жінці увійти і сказала, щоб та приходила завтра о 9.00.

Чи реальною є така ситуація? Які подібні ситуації ви знаєте?

Що у цій ситуації зроблено неправильно і ким?

Які етичні принципи діяльності соціального працівника порушено?

Які посадові обов'язки спеціаліста ЦСССДМ порушено?

За допомогою якого документа ви можете аргументувати свою відповідь? Наведіть цитати з цього документа.

Ситуація 2

Олені 12 років. Вона живе з батьками та сім'єю рідної сестри у сільській місцевості.

Дівчина звернулась до служби у справах дітей районного центру за консультацією.

Проблема Олени: жорстоке поводження щодо неї з боку Петра, чоловіка її сестри. Олена збентежена і не знає, як їй діяти далі.

Соціальний педагог (жінка сорока шести років, що мешкає в тому ж селі, що і дівчина) сказала Олені, що та сама винна і, мабуть, провокує таку поведінку до себе. Мовляв, вона з дитинства знає Петра, він «мухи не скривдить».

На наступний день про візит Олени до служби знало все село.

Чи реальною є така ситуація? Які подібні ситуації ви знаєте?

Що у цій ситуації зроблено неправильно і ким?

Які етичні принципи діяльності фахівця із соціальної роботи порушено?

Які посадові обов'язки державного службовця порушено?

За допомогою якого документа ви можете аргументувати свою відповідь? Наведіть цитати з цього документа.

Ситуація 3

Наталя працює у Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Протягом майже року вона допомагала одному зі своїх клієнтів та його сім'ї розв'язувати надзвичайно складну ситуацію, пов'язану з насильством у сім'ї. Спільна робота Наталі та її клієнта вже на сьогодні має значні позитивні результати.

На чергову консультацію до Наталі клієнт прийшов з величезним букетом троянд, цукерками і прикрасою, яку він зробив власноруч із дерева. Він подякував фахівцеві за плідну спільну роботу і висловив сподівання, що й надалі вони будуть працювати ефективно. Наталі було дуже приємно, вона з радістю прийняла подарунок і запросила клієнта випити кави з цукерками.

Чи реальною є така ситуація? Які подібні ситуації ви знаєте?

Що у цій ситуації зроблено неправильно і ким?

Які етичні принципи діяльності фахівця із соціальної роботи порушено?

За допомогою якого документа ви можете аргументувати свою відповідь? Наведіть цитати з цього документа.

Ситуація 4

Михайло працює у відділі у справах сім'ї, молоді та спорту райдержадміністрації великого міста декілька місяців. У нього є колега Олексій, якого Михайло недолюблює у силу особистих суб'єктивних причин.

До відділу звернулася жінка з проблемою, що стосується насильства в сім'ї, вона була у дуже пригніченому стані. Михайло вислухав жінку досить неухважно, і потім сказав, що вона має звернутись до міліції. Олексій, що також перебував у кімнаті, заперечив Михайлу і порекомендував жінці написати заяву щодо ситуації на ім'я начальника відділу. Михайло грубо відповів Олексію, що справа його не стосується, та сказав жінці, що Олексій має досить низький професійний рівень, не координує цей напрямок і взагалі «бовдур»! На цих словах жінка зі сльозами пішла з відділу.

Чи реальною є така ситуація? Які подібні ситуації ви знаєте?

Що у цій ситуації зроблено неправильно і ким?

Які етичні принципи діяльності фахівця із соціальної роботи порушено?

Які посадові обов'язки державного службовця порушено?

За допомогою якого документа ви можете аргументувати свою відповідь? Наведіть цитати з цього документа.

Сутність синдрому професійного вигорання у соціальних працівників та його прояви²⁴

Синдром професійного вигорання як психологічний феномен практично почали вивчати нещодавно.

Вперше термін «синдром професійного вигорання» (у деякій літературі – «емоційне вигорання»), далі по тексту – СПВ, на наших теренах почали використовувати на початку 70-х рр. ХХ ст. Сьогодні його застосовують у професійних сферах, де основою роботи є взаємодія і безпосереднє спілкування з людьми. До цієї професійної сфери належать і соціально-педагогічна робота.

Вітчизняні й зарубіжні науковці мають єдину думку стосовно вигорання. Отже, синдром охоплює 3 основні складники:

- 1) *емоційне виснаження*;
- 2) *деперсоналізацію (цинізм)*;
- 3) *редукцію професійних досягнень*.

Під *емоційним виснаженням* розуміють почуття емоційного спустошення й виснаження, яке викликане власною роботою.

Деперсоналізація передбачає негуманне ставлення до клієнтів.

Редукція професійних досягнень – виникнення у працівників почуття некомпетентності у власній професійній галузі, відчуття неспіху в ній.

СПВ охоплює групи симптомів, які проявляються разом, оскільки вигорання як процес протікає у кожного індивідуально, тому й симптоми у всіх виражаються по-різному й мають різну комбінацію. Можна виділити такі **групи симптомів**:

1. **Емоційні**: почуття емоційного спустошення; невизначене почуття занепокоєння й тривоги, розчарування, зниження рівня ентузіазму, роздратованість, ображеність, невпевненість, безсилля.
2. **Психосоматичні**: підвищена втомлюваність, почуття виснаження протягом всього дня; підвищена чутливість до показників зовнішнього середовища; головний біль, шлунково-кишкові розлади; брак апетиту або переїдання, що призводить до надлишкової ваги або її недостатності, порушення сну, безсоння тощо.
3. **Порушення пізнавальних процесів діяльності**: труднощі з концентрацією уваги, жорсткість й ригідність у мисленні, сконцентрованість на деталях, нездатність у прийнятті рішень тощо.
4. **Неприйняття професійної діяльності**: неприйняття роботи, внутрішнє почуття спротиву до виходу на роботу, думки про зміну роботи, професії тощо.

²⁴ Використана література:

1. Евтихов О. Практика практического тренинга. – Красноярск, 2003.
2. Кэрл О. Социальная психология групп. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004.
3. Ронгинская Т. И. Синдром выгорания в социальных профессиях // Психологический журнал, 2002, т. 23, №3.
4. Помощь помощникам: социально-психологическое сопровождение социальных работников. Научно-методический сборник статей. Под редакцией Н. Г. Осуховой. – М., 2006.

5. Порушення соціальних зв'язків: уникнення контактів з людьми, дистанційна позиція з клієнтами і колегами, бажання усамітнення, критичне та цинічне ставлення до клієнтів тощо.

Вигоряння й незадоволення роботою має вплив й на сімейні стосунки – підвищується кількість сімейних конфліктів. Після перенасиченого робочого дня професіонал відчуває бажання усамітнитись і це в першу чергу створює перепони на шляху спілкування з членами власної родини.

Отже, можна зробити висновок, що вигоряння впливає на усі сфери діяльності людини. Почавшись у професійній діяльності, вигоряння «заціпає» власне й особистість людини, заважає її розвитку.

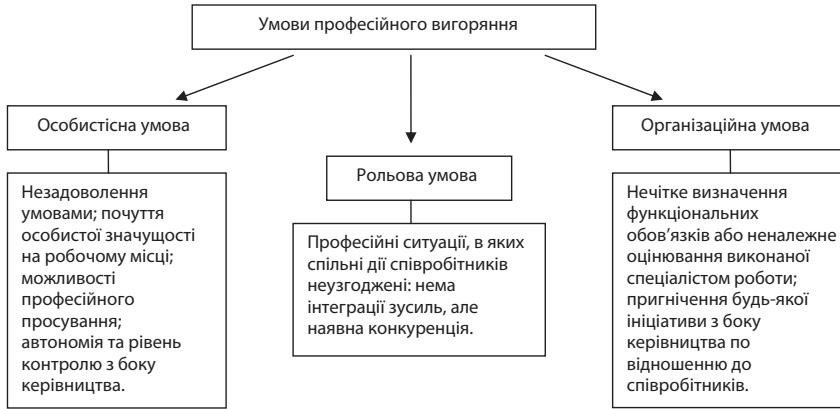
Симптоми професійного вигоряння вказують на характерні якості процесу й психічного перевантаження, які призводять або можуть призвести до повної дезінтеграції різноманітних психічних процесів, й перед усім – емоційної. Варто відзначити, що синдром розвивається за певними фазами, а також розвивається залежно від індивідуальних особливостей людини, її емоційно-мотиваційної сфери.

Є 6 фаз в розвитку синдрому вигоряння:

1. Попереджувальна фаза – надмірна активність, почуття некомпетентності, відмова від потреб, не пов'язаних з роботою, розчарування, а також спустошення: почуття втомленості, безсоння, загроза нещасного випадку.
2. Зниження рівня особистісної участі:
по відношенню до колег, клієнтів;
по відношенню до оточення;
вікові вимоги: втрата життєвого ідеалу, концентрація на особистісних потребах, почуття переживання того, що інші люди «використовують» тебе, або наявність заздрощів.
3. Емоційні реакції: депресія, агресія, постійне почуття провини, зниження самооцінки, страхи, лабільність настрою.
4. Фази деструктивної поведінки – сфера інтелекту, мотиваційна сфера, емоційно-соціальна сфера.
5. Психосоматичні реакції – зниження імунітету, нездатність до релаксації у вільний час, безсоння, сексуальні розлади, підвищення тиску, головний біль, розлади травлення, залежність від нікотину, алкоголю, кофеїну.
6. Розчарування – негативна життєва настанова, почуття безпорадності.

Дослідження на цьому підґрунті дають можливість стверджувати про наявність певних факторів та умов, які впливають на розвиток СПВ.

1. *Індивідуальні характеристики професіонала*:
 - соціально-демографічні особливості: рівень освіти, стаж роботи, вік, стать тощо;
 - особливості, які охоплюють тип поведінки, самооцінку, рівень тривожності тощо.
2. *Особливості професійної діяльності*.

Схема: Зовнішні та внутрішні умови професійного вигорання

Є три рівні наслідків професійного вигорання:

<i>Наслідки</i>	<i>Прояви</i>
Перший – занижена самооцінка	Як наслідок, «згорілі» співробітники відчувають безпомічність й апатію. Згодом почуття можуть перейти в агресію й відчай.
Другий – самотність	Спеціалісти, які потерпають від емоційного вигорання, не в змозі встановити нормальний контакт з клієнтами. Переважають об'єкт-об'єктні стосунки.
Третій – емоційне виснаження, соматизація	Утома, апатія й депресія, які супроводжують емоційне вигорання й призводять до серйозних фізичних недуг – гастриту, мігрені, підвищеного артеріального тиску, синдрому хронічної втоми.

Тест на ступінь спустошення

Необхідно обвести необхідну цифру в кожній з наведених позицій, а отримані дані скласти між собою. У кінці таблички надано шкалу, яка інтерпритує інформацію згідно отриманих даних.

№ п/п	Твердження	зрідка	іноді	завжди
1.	На роботі я відчуваю ворожість або гнів	1	2	3
2.	Я вважаю, що постійно повинен(на) досягати успіхів	1	2	3
3.	Я віддаляюся від колег	1	2	3
4.	Мені здається, що мене примушують робити тільки «штрафну» роботу	1	2	3
5.	Я помічаю, що стаю все жорсткіший(а) й байдужіший(а) до клієнтів, колег, приятелів	1	2	3
6.	Робота почала втомлювати, стала нудна й монотонна	1	2	3
7.	Я відчуваю, що не розвиваюся професійно	1	2	3
8.	Я помічаю, що маю до роботи негативні почуття і мене бентежать її погані сторони	1	2	3
9.	Я помічаю, що роблю менше, ніж колись	1	2	3
10.	Мені складно організувати свій час й роботу	1	2	3
11.	Я став(ла) нестриманішим(ою)	1	2	3
12.	Я відчуваю безсилля і нездатність змінити свою роботу	1	2	3
13.	Я помічаю, що виплескую своє незадоволення роботою вдома	1	2	3
14.	Я свідомо уникаю особистих контактів частіше, ніж раніше	1	2	3
15.	Я постійно питаю себе, чи підходить мені ця робота	1	2	3
16.	Мене не полишають обтяжливі думки про роботу, навіть тоді, коли лягаю спати	1	2	3
17.	Кожен ранок я прокидаюся з почуттям «не знаю чи зможу витримати ще один день»	1	2	3
18.	Як на мене, на роботі нікого не цікавить, що я роблю	1	2	3
19.	Я помічаю, що менше займаюся роботою, в основному намагаюся при нагоді уникнути її	1	2	3
20.	Я втомлююся від роботи, навіть тоді коли добре висипаюся	1	2	3

Результат:

20–34 балів – спустошення нема;

35–49 балів – помірне спустошення (необхідні попереджувальні заходи для покращення);

50–60 балів – повне спустошення (необхідна допомога й керівництво до дій).

Попередження синдрому вигорання²⁵

Важливим принципом попередження синдрому «вигорання» є дотримання правил психогігієни. Психічне здоров'я передбачає стан повного духовного збалансування, вміння володіти собою, здатність швидкого адаптування в складних ситуаціях й їхнього долавання, вміння за короткий час налагоджувати духовний баланс. Є багато способів, які використовуються з метою збереження психогігієни і для попередження СПВ, але акцент можна зробити на основних таких:

- а) прагнення до особистісного зростання;
- б) розширення світогляду щодо різного роду проблем, інформованість;
- в) чіткий розподіл особистого життя й професійної діяльності;
- г) розширення власних соціальних контактів;
- ґ) раціоналізація професійної діяльності на високому професійному рівні;
- д) система самозаохочення.

Р. Кочунас запропонував такі засоби попередження синдрому вигорання: В особистісній сфері:

- підтримка власного здоров'я;
- культивування інших інтересів, не пов'язаних з професійною діяльністю;
- читання не лише професійної літератури, а й іншої, яка приносить задоволення без орієнтації на якусь користь;
- духовний та культурний розвиток (спілкування з мистецтвом, відвідання театрів, концертів тощо);
- якісне соціальне життя, наявність друзів (бажано інших професій) у взаємостосунках з якими є баланс, злагода у сім'ї;
- прагнення до того, що хочеться, без «фанатичної» надії перемоги у всіх випадках, а у випадку поразки вміння її пережити без емоційного «самознищення» та агресії;
- здатність до адекватної самооцінки;
- відкритість новому досвіду;
- відмінні комунікативні навички;
- оптимізм та почуття гумору тощо.

В організаційній сфері:

- вміння не поспішати і давати собі достатньо часу для досягнення позитивного результату в роботі й особистому житті;

²⁵ Використана література:

1. Евтихов О. Практика практического тренинга. – Красноярск, 2003.
2. Кэррол О. Социальная психология групп. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004.
3. Ронгинская Т. И. Синдром выгорания в социальных профессиях // Психологический журнал, 2002, т. 23, №3.
4. Помощь помощникам: социально-психологическое сопровождение социальных работников. Научно-методический сборник статей. Под редакцией Н. Г. Осуховой. – М., 2006.

- обміркований та виважений підхід до зобов'язань (наприклад, не слід брати на себе більшу відповідальність за клієнта, ніж він сам; або виконувати самостійно функції, покладені на інших співробітників);
- висока самоорганізація;
- володіння навичками тайм-менеджменту (якісного використання часу).

В професійній сфері:

- внесення нововведень у власну роботу, підвищення кваліфікації;
- участь в семінарах, тренінгах, конференціях, де є можливість зустрітись з новими людьми й обмінятись досвідом;
- періодична спільна діяльність/спілкування з колегами, які значно відрізняються професійно й особистісно;
- участь в роботі професійних груп, що дає можливість обговорити шляхи попередження та подолання складних ситуацій, розв'язання проблем тощо.

Достатньо поширеним у профілактиці професійного вигорання є проведення спеціальних семінарів-тренінгів для фахівців соціальної сфери. Мета таких занять – дати спеціалістам знання та сформувані навички саморегуляції, допомогти у попередженні та знятті психоемоційної напруги. Найбільш доступними та популярними серед методів, які використовують під час таких занять, є психологічні вправи, ігри. Частина з цих вправ можна виконувати навіть самостійно, наодинці або ж у сімейному колі, коли немає можливості відвідувати подібні заняття у групі колег. Основною метою цих вправ є досягнення вміння розслаблятися. Це важливо для досягнення швидкого результату у випадку стресу, переживань. Тому значну увагу необхідно приділяти подібним аутогенним тренуванням. Соціальному працівнику необхідно своєчасно «скидати» психічну втому й піднімати свій настрій. Для цього треба вивчити самого себе.

Приклади таких вправ наведено нижче.

ПРИКЛАДИ ВПРАВ

Вправа «Емоція»

Мета: вправа дозволяє відчути себе розкутим і вільним, розвиває здатність опановувати власні емоції та адекватно висловлювати власні почуття.

Підготовчий етап: завчасно підготуйте картки, на яких написано емоції, і частину тіла людини, за допомогою якої необхідно ці емоції зобразити.

Хід виконання: навмання виймається картка й пропонується зобразити емоцію рухами тієї частини тіла, яка зафіксована на картці. Наприклад: «Смуток – руки» означає, що смуток необхідно виразити за допомогою рук.

Вправа «Діалог»

Мета: «вимкнутись» з гострої конфліктної ситуації, подивитись на свою участь в цій ситуації опосередковано, виявити нові, раніше не помічені, відтінки конфліктної ситуації, змінити власне ставлення до ситуації, знайти конструктивне рішення.

Підготовчий етап: цю вправу виконують за активної участі іншої людини, наприклад психолога, іншого спеціаліста, близького члена родини.

Хід виконання вправи: два учасника сидять на стільцях напроти один одного. Спеціаліст з цієї пари, який запропонував конфліктну ситуацію – ведений, а його партнер – провідний. Ведений грає роль людини, з якою він перебуває в конфліктній ситуації, а провідний – його роль. Отже, спеціаліст веде діалог неначе з самим собою від імені того, з ким конфліктує. Безумовно, важливою при цьому залишається направленість провідного, його бажання знайти конструктивне розв'язання конфліктної ситуації.

Вправа «Поганий – хороший»

Мета: вправа спрямована на те, щоб за допомогою особистісних внутрішніх роздумів спромогтися уявити клієнта з іншого боку, а також змінити ставлення спеціаліста до ситуації.

Підготовчий етап: вправу можна програвати як наодинці, так і в колі інших фахівців.

Хід вправи: спеціалісту пропонується уявно програти ситуацію, змінивши в цій ситуації лише один компонент: те, що здається поганим, уявити хорошим. Наприклад, «а якщо клієнт ставиться до мене приязно».

Вправа «Внутрішній промінь»

Мета: зняття втоми, розвиток внутрішньої стабільності.

Підготовчий етап: вправу виконують індивідуально. Необхідно зайняти зручну позицію тіла, сидячи або стоячи, залежно від того, де вправу виконують (у кімнаті, у транспорті тощо).

Хід виконання: уявіть, що всередині вашої голови, у верхній її частині виникає світлий промінь, який повільно й послідовно рухається згори вниз, поступово освітлює обличчя, шию, плечі, руки теплим, рівним й розслаблювальним світлом. В міру руху променя розгладжуються зморшки, зникає напруга, послаблюється навантаження на чолі, вирівнюються брови, «охолоджуються» очі; розслаблюється шия й грудна клітина. Внутрішній промінь формує нову зовнішність людини спокійної, вільної, задоволеної собою й своїм життям, професією, клієнтами.

Це завдання необхідно повторити декілька разів. Закінчуючи вправу, необхідно про себе промовити: «Я став(ла) новою людиною! Став(ла) молодою, сильною, спокійною, стабільною! Я все роблю добре!»

Подібною до попередньої вправи є **вправа «Прес»**, але тут необхідно уявити всередині себе на рівні грудної клітини потужний прес, який рухається згори вниз, придушуючи негативні емоції й пов'язану з цим внутрішню напругу. При виконанні обох вправ важливо досягти справжності відчуттів.

Духовне здоров'я залежить від духовного світу особистості, сприйняття складників духовної культури людства – освіти, науки, мистецтва, релігії, моралі, етики. Свідомість людини, її ментальність, життєва самоідентифікація, сенс життя, оцінка власних здібностей і можливостей в контексті ідеалів і світогляду – все це означає стан духовного здоров'я індивіда.

Соціальне здоров'я особистості залежить від економічних чинників, стосунків із сім'єю, державними, громадськими, приватними організаціями, через які відбуваються соціальні зв'язки – праця, відпочинок, побут, соціальний захист, охорона здоров'я, безпека існування тощо.

Екологічне здоров'я – ставлення особистості до навколишнього середовища.

Професійне здоров'я стосується професійної діяльності особистості.

5) кінець і початок спиць позначте так, щоб біля центру розмістилися назви з найменшим ступенем вираженості, а біля великого колеса – назви з найбільшим ступенем вираженості:

духовна (неактивний – активний);
інтелектуальна (самовдоволений – допитливий);
емоційна (нестійкий – стійкий);
фізична (нездоровий – здоровий);
психологічна неадаптивний – адаптивний)

соціальна (одинокий – що належить до соціальних систем, груп);
професійна (незадоволений – задоволений);
екологічна (небережливий – бережливий).

Далі тренер говорить, що в основу представленої концепції життя, розробником якої є Білл Райн, професор школи соціальної роботи МакГілл університету (Канада), покладено світогляд перших поселенців Канади, які сприймали життя як колесо. Відповідно до цього світогляду все в житті має бути в гармонії.

Тренер пропонує учасникам знайти і позначити на кожній спиці місце, що найбільше відповідає їхньому стану на сучасному етапі, а потім поєднати ці відмітки лінією.

Запитання для обговорення

- Чи утворилося колесо?
- Що показує виконання цього завдання?
- Які сфери вашої життєдіяльності ви хотіли б удосконалити?
- Який розвиток у вашому «колесі» займає професійна спиця і чи необхідно працювати над її підкріпленням?
- Які з перелічених спиць вашого колеса можуть впливати на професійну сферу життя?
- Як ця методика сприяє попередженню професійного вигорання?

Отже, кожна зі спиць утримує наше колесо у рівновазі, кожна вимагає нашої уваги. Нам необхідно розвивати «спиці», які визначають основні сфери життєдіяльності, рівномірно, щоб прожити життя гармонійно, благополучно. Цікавим є той факт що професійна сфера також визначена однією із спиць у нашому колесі життя і яка безпосередньо має вплив на інші сфери нашого життя, а також благополуччя якої залежить від усіх визначених сфер.

Пам'ятка «Як уникати стресу на робочому місці»

1. Плануйте справи, так, щоб мати можливість регулярно відпочивати й розслабляться.
2. Намагайтесь обідати поза стінами робочого кабінету.
3. Під час обіду намагайтесь розмовляти на теми, які не стосуються роботи. Намагайтесь у цей час не пригадувати свої робочі зобов'язання.
4. Працюючи, не втрачайте почуття гумору.
5. Активно беріть участь у громадській діяльності, яка приносить задоволення.
6. Частину обов'язків розподіліть між підлеглими або чітко розподіляйте завдання між колегами.
7. Спілкуючись, не уникайте ситуації, де можна «викласти все, що турбує».
8. Не ставте перед собою нереальних завдань.
9. Не намагайтесь виконати багато роботи одночасно.
10. Подумайте перед тим, як почати діяти.
11. Коли не в настрої або ж перенервували, раз або два в день розслабтесь, влаштуйтеся зручніше в спокійному місці, заплющте очі й помірно повторюйте слова: «Я спокійний(на). Моє серце б'ється спокійно й ритмічно. Добре себе почуваю й упевнений(на) у собі і т.п.» Уникайте сторонніх думок, намагайтесь ні про що не думати.

УСПІХІВ!

Індикативні таблиці виявлення фізичного, сексуального, психологічного насильства над дітьми, а також нехтування потребами дітей

Виявлення фізичного насильства щодо дитини за ушкодженнями та травмами

Основні типи й фізичні ознаки травм, які можуть виникнути в результаті жорстокого поводження з дитиною, такі:

- гематоми;
- опіки;
- травми голови;
- внутрішньочеревні травми;
- переломи кісток.

Гематоми	<ul style="list-style-type: none"> – подряпини, синці на сідницях, задньому боці стегон і нижній частині спини часто є наслідком застосування тілесних покарань; – поява гематом після того, як дитину били рукою, ременем, батоном або іншим предметом, свідчить про те, що удари були досить сильними для того, щоб викликати розрив кровеносних судин; – синці на щоках, мочках вух, верхній губі, передпліччі і шиї, а також ушкодження добре захищених частин тіла, таких як сідниця, черевна стінка, внутрішня поверхня стегон та геніталії – не можуть бути отримані іншим шляхом, аніж насильство; – наявність глибокої канавки на пенісі дитини може пояснюватись тим, що пеніс неодноразово перев'язували шнурком, щоб дитина «просилась» на горщик; – синці на щоках або мочках вух часто виникають у результаті ляпасів або потиличників; – мікроскопічні крапкові синці, іноді їх можна виявити в завушній ділянці; – обрис руки на обличчі дитини від ляпасу може свідчити про силу удару і навіть можливу черепно-мозкову травму; – гематоми на внутрішній і зовнішній поверхні верхньої губи дитини зазвичай виникають у результаті травматичного впливу пляшечки в процесі насильницького годування або коли батьки намагаються будь-якими засобами заспокоїти заплакану дитину; – сліди від щипання, захоплення, стискання, ударів рукою мають характерну форму; – лінійні гематоми шириною 2–5 см, що іноді повторюють контури предмета, майже завжди свідчать про побиття паском або ременем (характерні сліди у формі пряжки), лінійкою, батоном тощо; – гематоми у вигляді петельок від биття складеним удвічі шнуром або проводом; – характерні сліди (пухирі, натертості, порізи) на щиколотках, зап'ястках від зв'язування або прив'язування до чогось; – потертості, гематоми в ділянці рота можуть свідчити про те, що дитині в рот вставляли кляп, щоб змусити його припинити плакати або кричати; – множинні шрами або гематоми, розташовані на різних частинах тіла (особливо якщо вони перебувають на різних етапах загоєння).
-----------------	---

Опіки	<ul style="list-style-type: none"> – сигаретні опіки, що мають округлу форму у вигляді пухирів або ерозії, приблизно однаковий розмір і заглиблення посередині; – опіки у вигляді тавра, що повторюють обриси предмета (праски, радіатора, щипців для завивки волосся, розпеченої виделки тощо); – опіки круглої форми, які пошкоджують тільки геніталії та сідниці, виникають від занурення дитини у гарячу воду; – «бубликовий опік» – опік при якому ушкоджуються сідниці, геніталії, задня поверхня стегна і ніг, а непошкодженим залишається місце, яке притискається до дна ванни і тим самим захищається від довготривалого контакту з гарячою водою; – «панчішний опік» – занурення у гарячу воду ніг дитини; – «рукавичковий опік» – аналогічний опік рук. 		
	<i>Опіки першого ступеня</i>	<i>Опіки другого ступеня</i>	<i>Опіки третього ступеня</i>
	Шкіра червоніє й припухає. Якщо площа такого опіку невелика, його звичайно вважають несильним і він не вимагає термінової медичної допомоги. До першого ступеня належить більшість сонячних опіків.	Шкіра покривається пухирями й дрібними плямами і набуває темно-червоного відтінку. Часто відмічається сильний біль і набряки ураженого місця. Якщо розмір опіку другого ступеня не перевищує 5–7 см і він не на руках, ступнях, обличчі, сідницях, у паху або в ділянці великого суглоба, його можна вважати не-сильним і він не вимагає термінової медичної допомоги.	Шкіра здається почорнілою або білою. Дитина може зазнавати сильного болю, а якщо сильно ушкоджені нервові закінчення – не відчувати ніякого болю. Основною причиною виникнення опіків третього ступеня є зіткнення з гарячими предметами, киплячим жиром і відкритим вогнем.
Травми голови	<ul style="list-style-type: none"> – субдуральні гематоми – скупчення крові під твердою мозковою оболонкою; – ретинальні крововиливи – крововилив у сітківку очей; – переломи черепа або ушкодження головного мозку через биття дитини по голові або об стіну, двері тощо; – множинні або складні переломи черепа з високою ймовірністю свідчать про те, що травма була завдана навмисно; – широка залисина на голові, підшкірні крововиливи або хворобливі відчуття від доторку до волосистої частини голови, найчастіше свідчать про те, що дитину часто тягають за волосся; – наявність синців під обома очима, нездорова набряклість і синюшний колір повік свідчить про те, що дитину неодноразово били навідріг по очах або по голові; – скупчення крові в ділянці верхньої і нижньої повіки може бути також ознакою великої гематоми на чолі або перелому основи черепа; – запаморочення, неясність свідомості, ускладнене дихання, конвульсії або судоми. 		
Внутрішньо-черевні травми	<ul style="list-style-type: none"> – ураження печінки, розриви селезінки або травми товстого кишечника і підшлункової залози можуть свідчити про серйозне побиття дитини; – ушкодження нирок викликають удари по спині; – гематоми на животі можуть свідчити про наявність внутрішніх ушкоджень; – блювота, болі у животі; – блідий або сіруватий колір шкіри, що стає прохолодною та вологою на дотик; слабке, прискорене серцебиття в поєднанні з поверхневим диханням; фіксований погляд (можливі розширення зіниць), а також втрата свідомості можуть свідчити про гіповолемічний шок (зниження обсягу крові) в результаті внутрішньої кровотечі. 		

Переломи кісток	<ul style="list-style-type: none"> – спіральні переломи унаслідок хапання і викручування кінцівок; – осколкові переломи й переломи у вигляді «вербового прута», які виникають в результаті вивертання, викручування або розтягання кінцівок дитини; – кутовий перелом є результатом навмисно завданої травми, коли при викручуванні відбувається відрив у зоні росту кістки; – спіральні переломи виникають у випадках, коли один кінець кістки зафіксований, а другий з силою викручують; – переломи ребер; – викручування суглобів; – переломи в незвичайних місцях (лопатки, ключиці, грудини).
------------------------	---

Коментарі до таблиці

Гематоми

Гематоми й синці часто є найочевиднішою ознакою насильства над дітьми. Самі по собі синці, звичайно, не є підставою для звернення по термінову медичну допомогу, однак здоровий глузд підказує, що будь-яка травма, що призвела до виникнення множинних гематом, може виявитися достатньою, щоб викликати інші серйозні ушкодження, особливо коли мова йде про деякі найуразливіші частини тіла. Якщо гематоми виявлені в ділянці живота, завжди є ймовірність розриву внутрішніх органів. Гематоми можуть також бути над місцями переломів.

Щоб відрізнити випадкові травми від навмисно завданих, необхідно знати, де і як виникають випадкові ушкодження:

- у дітей будь-якого віку часто страждають випнуті частини тіла, такі як коліна, лікті, передпліччя, гомілки, чоло й підборіддя. Найбільше забитих місць, саден і синців буває на колінах і гомілках. Забиті місця на чолі є звичайним явищем для дітей, які вчаться ходити, і найчастіше трапляються у віці понад два роки, коли діти починають активно бігати й повзають. Коли діти спотикаються й падають, у них з'являються характерні синці – зазвичай округлої форми, без характерних обрисів;
- протягом перших декількох місяців життя діти часто самі собі роздряпують щоки, вуха, ніс і очі. Сліди подібних ушкоджень проходять, як тільки батьки починають регулярно стригти дітям нігті;
- у деяких випадках дивні, що часто виникають, гематоми можуть бути проявом спадкових захворювань крові. У випадку виявлення подібних гематом треба, щоб лікар-гематолог взяв необхідні аналізи крові й поставив точний діагноз.

Опіки

Приблизно у 10-ти відсотках випадків фізичного насильства мають місце опіки. Про навмисність завдання травм у ряді випадків свідчить форма опіків. Сухі контактні опіки виникають у результаті того, що ту або іншу частину тіла дитини притискають до нагрівального приладу, наприклад, до праски, батареї або ґрат радіатора, або тримають руку дитини над гарячим пальником чи електричною плитою.

Ступінь серйозності опіку залежить не тільки від температури гарячого предмета або рідини, але й від тривалості безпосереднього впливу. З огляду

на те, що діти інстинктивно відсуваються від джерел тепла після випадкового зіткнення з ними, наявність великої кількості дуже сильних опіків завжди свідчить про те, що дитину насильно тримали поблизу гарячого предмета або в гарячій рідині.

Травми голови

Травми голови, особливо в дітей молодшого віку, можуть призвести до серйозних незворотних ушкоджень головного мозку.

Субдуральні гематоми, ретинальні крововиливи, множинні переломи черепа й будь-які інші серйозні або небезпечні для життя травми, що нібито виникли в результаті випадання з ліжечка або колиски, необхідно кваліфікувати як наслідки насильства над дитиною. В одному дослідженні були проаналізовані травми, які дістали 246 дітей молодшого віку, що випадково випали зі своїх ліжечок або колисок. У 80 відсотках випадків діти взагалі не дістали ніяких травм. В інших 20 відсотках випадків вони обійшлися одиничними синцями, шишками або порізами. Тільки в 1 відсотку випадків діти дістали переломи черепа, до того ж ці переломи були одиничними й лінійними. Ще 1 відсоток дітей мали недавні переломи в інших місцях, найчастіше переломи ключиці або плечової кістки. Важливо відзначити, що в жодної дитини не були зареєстровані субдуральні гематоми, ретинальні крововиливи або будь-які інші серйозні або небезпечні для життя травми.

У більшості випадків візуальний огляд не дозволяє виявити травми голови, однак соціальний працівник повинен негайно ініціювати лікарське обстеження, коли в ході розслідування було встановлено, що дитина могла дістати або дістала таку травму.

Ушкодження внутрішніх органів

Внутрішні органи дітей молодшого віку слабо захищені, і їхнє ушкодження є другою за поширеністю причиною смерті дітей, що зазнали насильства. У більшості випадків травми виникають у результаті удару рукою або ногою в ділянку живота.

Пошкодження внутрішніх органів можуть залишатися непомітними протягом кількох днів. Вони дуже небезпечні й потребують негайного медичного втручання.

Переломи кісток

Переломи кісток вимагають негайного медичного втручання. Рентгеноскопичне обстеження дітей, що ставли жертвами фізичного насильства, у понад 20 відсотках випадків виявляє наявність у них переломів кісток, що перебувають на різних стадіях загоєння. Це дуже важливо для виявлення випадків насильства над дітьми, оскільки вказує на їхній повторний характер.

У дослідженні дітей, що дістали переломи у віці до 1 року встановлено, що у 55% випадків ці переломи були наслідком насильства.

Діти, що ще не навчилися ходити, звичайно не в змозі прикласти зусилля, необхідні для виникнення перелому, і не можуть забиратися на висоту, падіння з якої може викликати подібну травму.

Виявлення сексуального насильства над дитиною

Найчастіше в літературі виділяють 7 груп наслідків сексуального насильства, але наявність будь-якого з нижче перерахованих симптомів самі по собі не є прямим показником сексуального насильства. Ці ознаки можуть підштовхнути до детальніших досліджень, щоб відкинути чи підтвердити сексуальне зловживання стосовно дитини:

Фізичні порушення	<i>Оральні симптоми</i>	<i>Анальні симптоми</i>	<i>Вагінальні симптоми</i>
	екзема, дерматит, герпес на обличчі, губах, у ротовій порожнині; відмова від їжі (анорексія); переїдання (булімія).	пошкодження прямої кишки; почервоніння ануса; варикозні зміни; ректальні кровотечі.	порушення дівочої пліви та проникні травми геніталій; розширення піхви; свіжі пошкодження (рани, подряпини); супутні інфекції, інфекції, що передаються статевим шляхом; вагінальні кровотечі.
	<ul style="list-style-type: none"> – наявність синців у різних частинах тіла; – наявність гематом і укусів на грудях, сідницях, ногах, нижній частині живота, стегнах; – вагітність; – уритальні запальні процеси. 		
Афективні порушення, зміни у емоційному стані	<ul style="list-style-type: none"> – відчуття провини, сорому; – заглиблення у себе; – замкненість, ізоляція, уникнення контактів з однолітками; – фобії, страхи, тривога, зокрема, які мають неочікуваний, незрозумілий за природою початок (страх знімати білизну на медогляді, страх темряви або тривожність перед настанням вечірньої пори, страх чоловіків або конкретних людей, страх залишатися на самоті з конкретною людиною тощо); – прихована та придушена агресія, злість. 		
Когнітивні порушення	<ul style="list-style-type: none"> – розлади уваги; – порушення концентрації пам'яті, сприймання; – різке погіршення у навчанні. 		
Поведінкові симптоми	<ul style="list-style-type: none"> – агресивна і жорстока поведінка, крадіжки, делінквентність; – регресивна поведінка дитини (тобто повернення до більш ранніх форм поведінки, які вже були подолані у зв'язку з віком), особливо у малих дітей (наприклад, смоктання пальців, нетримання сечі); – втечі з дому (найчастіша та зрозуміла реакція у випадку інцесту); – аддиктивна поведінка (вживання алкоголю, інших психоактивних речовин). – синдром «брудного тіла»: постійне перебування у ванній, під душем, що має настирливий характер; – вжиття дитиною запобіжних заходів, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, одночасно надягнені декілька пар штанців тощо). 		
Самодеструктивна поведінка	<ul style="list-style-type: none"> – самокалічення; – суїцидальні думки; – спроби суїциду. 		
Психопатологія	<ul style="list-style-type: none"> – неврози; – розлади характеру; – психотичні риси характеру; – депресії. 		

<p>Сексуалізація поведінки</p>	<ul style="list-style-type: none"> – систематична нав'язлива мастурбація (навіть у присутності інших дітей або дорослих); – рання мастурбація (допубертатна); – невідповідні віку сексуальні ігри, сексуалізована поведінка, ініціювання сексуальних дій з іншими, схиляння однолітків або молодших дітей до сексуальних маніпуляцій; – відверті пропозиції або натяки дітям або дорослим щодо готовності задовольнити будь-які сексуальні бажання (просто так або ж за певну винагороду); – нетипові для такого віку знання про секс, статеві органи тощо; – проміскуїтет (вступ у безладні статеві стосунки, постійна зміна статевих партнерів); – залучення до комерційного сексу.
---------------------------------------	--

Коментарі до таблиці

Сексуальні зловживання часто призводять до тонких поведінкових змін у дитини, яка постраждала, часто вони малопомітні, на відміну від різних медичних симптомів. Сексуально образливі дії стосовно дітей завдають їм глибокої травми, і реакція на неї може проявлятися різними способами. Реакція дітей, які зазнали сексуального насильства, більшою мірою залежить від їхнього віку, рівня розвитку, характеру зловживань, їхнього ставлення до того хто чинив насильницькі дії тощо.

В цілому підлітки, порівняно з дітьми, дають більш хворобливі і різнобічні реакції на сексуальне насильство. Вони сприймають це як катастрофу, як епізод, що кардинально змінює все життя, як явище, що не можна пережити. Страх, виражена тривожність, пригніченість, розгубленість, відраза – спектр емоційних проявів, що найчастіше трапляються у підлітків, які зазнали сексуального насильства.

У разі, якщо сексуальне насильство тривало певний час і з раннього віку дитини та вчасно не виявлене, дитина може засвоювати таку поведінку як норму, у результаті відбувається сексуалізація її власної поведінки, швидше може наставати період пубертату. Часто такі діти ініціюють статеві контакти з молодшими дітьми, однолітками або ж дорослими, відверто пропонують або ж натякають дітям або дорослим про готовність задовольнити будь-які сексуальні бажання (просто так або ж за певну винагороду). Таку поведінку дорослі (навіть спеціалісти) можуть трактувати як результат сексуальної розбещеності дитини унаслідок «впливу друзів», підозрювати її у перегляді порнографії тощо, насправді ж це зазвичай є яскравим свідченням тяжкої психічної травми дитини, що не була своєчасно виявлена та відпрацьована.

Виявлення випадків нехтування потребами дітей (або економічного насильства)

Зовнішні ознаки	<ul style="list-style-type: none"> – брудний одяг з неприємним запахом; – неохайний, занедбаний вигляд; – постійно хворобливий вигляд дитини; – недостатня для зросту дитини та її віку вага, худорляві кінцівки; – вздутий живіт від недоїдання; – крайнє виснаження через негодування або неправильне годування (особливо у немовлят та дошкільнят); – брудні нігті, вуха; – постійно брудне, скуйовджене волосся; – одяг не по погоді, не по сезону; – брак необхідного медичного лікування (неліковані захворювання, неліковані зуби тощо); – часті захворювання, спричинені браком гігієни.
Поведінкові ознаки у дітей	<ul style="list-style-type: none"> – постійні запізнення до школи; – пропуски школи без поважної причини; – постійно втомлені, можуть засипати на уроках; – дрібні крадіжки, зокрема чужої їжі, а також грошей тощо; – дитина залишена на саму себе, займається бродяжництвом; – дитину уникають інші діти; – є інформація про трудову діяльність дитини (особливо молодшого віку); – жебрацтво; – втечі з дому.
Психо-емоційні ознаки	<ul style="list-style-type: none"> – соціально-педагогічна занедбаність; – комплексне відставання у розвитку (від невеликого до значного); – відставання у фізичному/моторному розвитку; – низький рівень розвитку інтелекту; – низький рівень розвитку соціальних навичок і навичок міжособистісного спілкування, емоційному розвитку; – розумова відсталість у особливо тяжких випадках; – уповільнені реакції, апатичність, нема зацікавлення зовнішнім світом, такі діти не граються або граються без ентузіазму; – помірковано-тривожно-недовірливий стан, неврівноваженість; – невміння контролювати свої емоції (ніхто не контролював, не привчав до самоконтролю).
Особливості домашньої атмосфери	<ul style="list-style-type: none"> – нема їжі для дитини; – нема іграшок, книжок, розваг тощо; – у дитини немає постільної білизни або постільна білизна пошматована і в плямах; – вдома холодно; – безлад і антисанітарія у домі (відкриті сміттєві баки; залишки їжі, що гниють; екскременти тварин і людей); – наявність в будинку і його околицях місць підвищеної небезпеки (бите скло, гострі кути, відкрита електропроводка, пацюки та паразити, а також неогорожені висотні споруди, з яких дитина може впасти).
Особливості поведінки батьків	<ul style="list-style-type: none"> – постійно кидають дитину напризволяще, на самоті (особливо маленьких дітей); – надовго залишають дітей в інших людей (сусідів, навіть незнайомих); – не знають потреб дитини відповідних до її віку; – не займаються розвитком дитини (фізичним, емоційним, інтелектуальним); – перешкоджають у навчанні (забороняють ходити до школи тощо); – примушують дітей доглядати за молодшими дітьми; – погано годують дітей, вважають, що маленька дитина повинна їсти те, що й дорослі (їжа не відповідає віку дитини); – не звертаються по медичну допомогу для дитини або звертаються лише тоді, коли дитина перебуває у надзвичайному стані.

Коментарі до таблиці

Нехтують потребами дитини не лише у сім'ях з низьким матеріальним становищем. Іноді батьки або особи, що їх замінюють, поведуть себе таким чином через брак батьківської компетенції (наприклад, у випускників інтернатів), через нелюбов до дитини тощо. Більшість дітей, про яких погано піклуються і чиїми потребами нехтують, це діти, батьки яких зловживають алкоголем або вживають наркотичні речовини.

Виявлення насильства (в тому числі психологічного) на підґрунті емоційних та поведінкових ознак

<p>Діти молодшого віку (до 3-х років)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - стан «холодної спостережливості»: нема будь-яких емоцій та почуттів, а час від часу спостерігають за тим, що відбувається навколо (діти можуть бути схожими на артистів); - страх перед будь-якими фізичними контактами; - сумний та апатичний вигляд; - заляканість; - порушення сну; - втрата апетиту.
<p>Діти дошкільного віку</p>	<ul style="list-style-type: none"> - лякливність, здригання у відповідь на голос, шум тощо; - ознаки «рольової інверсії» (дитина поводить себе так, щоб задовольняти будь-які примхи батьків, обіймає, цілує батьків-агресорів, активно висловлює словами свою любов та піклування про батьків, адже дитина розуміє, що у разі невиконання будь-якої примхи, на неї чекає бурхливий спалах насильства); - надмірна поступливість, догодження будь-кому з дорослих; - надмірне прагнення ласки та похвали; - фізичні ознаки стресу та тривожного стану, зокрема погане самопочуття; - агресивна поведінка стосовно інших дітей; - часті істерики через найменший привід або без нього; - регресивні форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, ссання пальців, гризіння нігтів, утруднене мовлення тощо).
<p>Діти шкільного віку</p>	<p><i>Поводяться практично так само, як і дошкільнята, а також мають:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - затримки в розвитку та проблеми у спілкуванні з однолітками й дорослими; - спроби маніпулювати оточенням; - занурювання у себе, дистанціювання від оточення; - озлобленість, агресивність; - агресивні прояви щодо тварин; - гіперактивна поведінка; - дитина неуважна, не може сконцентруватись на тому, чим займається, проявляє інші ознаки хронічного тривожного стану; - погіршується успішність у навчанні; - швидка стомлюваність, знижена спроможність концентрувати увагу; - схильність до мандрів, волочіння.
<p>Підлітки</p>	<p><i>Поводяться практично так само, як і діти шкільного віку, а також:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - схильність до брехні або злодійства; - прагнення вплутатись в бійку, вибухи гніву, ворожість і агресивність стосовно навколишніх; - вживання алкоголю або наркотиків; - прогули, кількаразові спроби втекти з дому й відмова вертатися додому; - загальні труднощі з налагодженням і підтримкою міжособистісних відносин; - нема емоцій, відхід від суспільних взаємодій; - занижена самооцінка; - депресії, нема інтересу до будь-яких занять і до інших людей; - дисоціативні епізоди, описувані як відчуття «я стою поруч і дивлюся, як щось відбувається» або «я перебуваю далеко від місця події», у той час як дитина є безпосереднім учасником цих подій; - суїцидальні думки або спроби; - саморуйнівна поведінка; - наявність стресоподібних розладів психіки, психосоматичних хвороб.

Коментарі до таблиці

Діти, що зазнали насильства, часто мають особливості в розвитку та специфічну поведінку. Поведінкові та емоційні реакції дитини на типові ситуації можуть слугувати підказкою про можливе насильство, якщо нема явних фізичних ознак.

Використана література:

1. Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Помощь детям – жертвам насилия. – М.: Генезис, 2006. – 112 с.
2. Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.: ил. (Серия «Детскому психологу»).
3. Проблемы насилия над детьми и пути их преодаления / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.: – (Серия «Детскому психологу»).
4. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. II. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
5. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. I. Концептуальные основы социальной работы с детьми. – М.: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.

Методи збору інформації про жорстоке поведіння з дитиною

Огляд та безпосереднє спостереження

Цей метод є одним з найінформативніших але водночас і найсуб'єктивніших методів дослідження у психологічній практиці. Фахівцеві на цьому етапі слід уникати передчасних суджень та висновків, пам'ятаючи про феномен «першого враження», тому основну увагу потрібно приділити виявленню та фіксації тих чи інших ознак, що можуть свідчити про наявність жорстокого поведіння з дитиною чи скоєння акту насильства проти неї. Фахівець оцінює зовнішній вигляд дитини, наявність у неї тілесних ушкоджень, стан фізичного та психічного здоров'я у межах своєї професійної підготовки, проводить огляд житла або умов її перебування (по змозі), особливості поведінки дитини, членів родини (піклувальників, вихователів). Уважно спостерігаючи за поведінкою самої дитини та осіб, які перебувають на місці інциденту (або супроводжують дитину), можна дістати значно більше інформації, аніж за прямого їхнього опитування.

Ключем до розгадки може бути манера поведінки дитини. Потрібно враховувати, що дитина з мотивів виправдання батьків, піклувальників (інших осіб) може применшувати ступінь насильства з їхнього боку, применшувати свої страждання або виявляти байдужість до факту насильства. Вона може здаватися заляканою, присоромленою, поводитися ухильно або почувати себе ніяково. Вона може під час опитування закривати очі або уникати зустрічатися очима з фахівцем. Вона може здригатися, коли відчиняються двері або хтось входить у кабінет.

Поведінка супровідної особи також може бути ключем до розгадки. Якщо дорослий член сім'ї або піклувальник є винуватцем насильства і він же й супроводжує дитину, то він може виглядати дуже занепокоєним її станом. Найчастіше він за будь-яку ціну не полишає дитину наодинці з фахівцем, налягає на своїй присутності, часто тримає її за руку і не відходить ні на крок. Коли ви задаєте дитині питання, то за неї відповідає він. Зазвичай дитина навіть не робить спроби відповідати сама. Вона може виглядати заляканою і мовчки погоджується з його поясненнями того, що відбулося. Агресор може бути настільки нестриманим, що виявлятиме ворожість або гнів щодо дитини або фахівця під час бесіди. Проте частіше він удаватиме занадто люблячого(у) батька або матір, стурбованого(у) лише тим, щоб його дитина дістала максимум уваги та допомоги.

Бесіда з дитиною

Перший контакт з дитиною, яка зазнала насильства або ж була свідком насильства, є надзвичайно важливим. У цілому загальним принципом бесіди з дитиною-жертвою насильства є отримання повного обсягу інформації в ході спонтанної розповіді дитини. Фахівцеві слід терпляче вислухати розповідь дитини у її інтерпретації подій. Слід зауважити, що надії на те, що дитина буде повно та щиро відповідати на всі запитання фахівця стосовно насильства, яке відбулося над нею, частіше не справджуються через низку

причин, серед яких найважливішими є страх, недовіра до дорослих взагалі, приховування певних фактів через сором, а також через те, що дитина може насправді любити своїх кривдників, попри жорстоке поводження з їхнього боку. Також слід враховувати, що коли дитина молодшого шкільного та дошкільного віку говорить, що її вдарила конкретна особа, це зазвичай відповідає дійсності. Тому співбесіди з дітьми, старшими трьох років, важливо проводити без присутності батьків.

Коли фахівець ставить дитині ті, чи інші запитання, йому слід пам'ятати, що успішність бесіди з нею залежить також і від правильного розуміння рівня її розвитку. Складність запитань має відповідати інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду.

Отже, коли дитина розповідає про насильство:

- необхідно ставитись до дитини серйозно, демонструвати довіру та неосудливе ставлення до неї – вона не винна в тому, що сталося;
- ставте запитання у м'якій формі (наприклад, «Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розкажи, будь ласка, як це сталося. Покажи, де в тебе болять?»);
- залишайтеся спокійним (попри те, що саме та якими словами розповідає дитина, адже вона через брак словарного запасу може застосовувати нецензурні вислови та жаргонізми, які чує від дорослих; ні в якому разі не можна переривати розповідь дитини, щоб виправити або зробити зауваження); заспокоювати та підтримувати дитину важливо словами:
 - «добре, що ти мені це сказала(-в). Ти правильно зробила(-в);»
 - «ти в цьому не винна (не винний)»;»
 - «така ситуація трапляється і з іншими дітьми»;»
 - «можливо, ти вважаєш це за секрет? Але бувають такі секрети, які не потрібно зберігати – якщо тобі зробили погано. Ми вже допомогли іншим дітям у схожих ситуаціях. Ми допоможемо і тобі, але для цього маємо знати, що сталося»;»
 - «не дратуйся, якщо цю історію тобі потрібно буде переказати ще раз іншій людині, яка теж допомагатиме тобі. Дуже важливо, щоб вона почула її саме від тебе»;»
- варто пам'ятати, що дитина не обов'язково ненавидить свого кривдника або сердиться на нього. Батьки залишаються для неї батьками незалежно від того, як вони поведуться з дитиною, вона продовжує їх любити та боїться зашкодити їм своїми словами чи діями. Тому ні в якому разі не варто оцінювати особистість кривдника перед дитиною, оцінити можна тільки дію (наприклад, «... так, з тобою вчинили погано»);
- необхідно терпляче відповідати на запитання дитини, намагаючись розвіяти її тривоги, особливо стосовно самого факту звернення по допомогу;
- варто стежити за тим, щоб не давати обіцянок, яких не можна виконати (наприклад: «Твоя мама не засмутиться» або «Тому, хто тебе скривдив, нічого не буде», «Тебе більше ніколи не скривдять»).

У жодному разі фахівець під час бесіди з дитиною **не повинен**:

- бути нетерплячим та перебивати її;
- робити поспішні висновки;
- намагатися завершити думки дитини, її висловлювання;
- втрачати зоровий контакт з дитиною, жестами та рухами тіла демонструвати неухважність;
- відповідати недоладно;
- змінювати предмет розмови;
- залякувати дитину (в тому числі тим, що її родичів буде суворо покарано);
- критикувати дитину або глузувати з неї.

Опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів

Варто пам'ятати, що надана батькам або піклувальникам можливість пояснити виникнення травм або ж специфічної поведінки дитини може слугувати важливим джерелом інформації, яка може допомогти довести, що дитина стала жертвою насильства або нехтування її потребами.

Опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів треба проводити на тих же засадах, що й бесіду з дитиною, оскільки для них розмови про ситуацію насильства теж зазвичай є досить важкими. Це пов'язано з тим, що вони часто не хочуть «виносити сміття з хати», бояться подальшої відповідальності, розголосу, засудження, тому намагаються зменшити серйозність того, що сталося.

Отже, якщо вони такої інформації не дають з власної ініціативи, потрібно обмежитися непрямими питаннями, як наприклад: «Світланка виглядає дуже засмученою, ви не знаєте чому?». Варто усвідомлювати, що питання, котрі вказують, що ви підозрюєте випадок насильства, можуть бути оцінені як порушення принципу конфіденційності і, в деяких випадках, можуть навіть поставити дитину в ризиковане становище з подальшим зростанням ступеня насильства (наприклад, якщо супровідна особа є також довіреною особою члена сім'ї, який чинить насильство).

Окрему проблему становить розмова з особою, яку підозрюють у скоєнні насильства.

При спілкуванні з таким кривдником фахівець повинен:

- спочатку представитися, пояснити доцільність цієї бесіди;
- розмовляти спокійно, демонструючи врівноваженість;
- звертатися до кривдника тільки на «Ви»;
- дотримуватися позиції: «Я просто виконую свої обов'язки».

Під час бесіди з батьками, яких підозрюють у жорсткому поведженні з дитиною, фахівець повинен звернути особливу увагу на такі факти:

- коли один з батьків стверджує, що інший вчинив насильство стосовно дитини, це може відповідати дійсності, але потрібно виключити ймовірність того, що батьки не сперечаються один з одним за право опіки над дитиною або ж не переслідують житлові/майнові інтереси;
- коли батьки частково визнають свою провину. Наприклад, що вони завдали дитині лише одну з травм, категорично заперечуючи, що мали стосунок до інших. «Напіввизнання» варто вважати важливими аргументами на користь того, що батьки насправді можуть бути винні у жорсткому поведженні з дитиною;

- батьки заперечують, що знають взагалі хоч щось про походження синців, опіків, інших травм, попри те, що їх видно неозброєним оком. В іншому випадку батьки можуть «помічати травми», але не можуть пояснити їхнє походження, частіше за все просто відповідаючи: «Не знаю», «З ним таке буває часто» тощо;
- батьки надають неправдиві пояснення, що суперечать здоровому глузду, або не відповідають даним медичного та психологічного обстеження. Найчастіше батьки пояснюють значні травми незначною пригодою, наприклад, стверджують, що дитина дістала численні гематоми, бо перечепилась і впала на ворсистому килимі; або ж дитина послизнулась на паркеті, впала і вдарилась «спочатку об шафу, потім об стілець та стіл»;
- батьки приписують дитині поведінку, що не відповідає рівню її розвитку, а також пояснення, що дитина сама завдала собі травму. Наприклад, коли батьки стверджують, що десятимісячна дитина залізла у ванну та ввімкнула гарячу воду, тому опеклась. Або, що одномісячна дитина викотилась з ліжечка і впала на підлогу; або голівка дитини застрягла між прутами ліжечка, вона намагалась звільнитись, тому дуже подряпалась.
- батьки можуть звинувачувати у травмуванні дитини її братів або сестер, особливо у тому випадку, якщо не можуть вигадати більш-менш правдиву «легенду» травмування дитини.

Спеціалістам варто пам'ятати, що невинні батьки зазвичай прагнуть якомога швидше викликати допомогу, якщо з дитиною сталася прикра ситуація або ж вона стала жертвою насильства з боку сторонніх осіб. Батьки ж, які винні у насильстві, зазвичай вдаються до самолікування або ж не лікують дитину взагалі, не турбуються про її фізичний та психоемоційний стан. У деяких випадках батьки звертаються по медичну допомогу лише тоді, коли дитина перебуває у надзвичайно небезпечному стані.

Під час розмови з винуватцем (вину у вчиненні насильства доведено), варто пам'ятати про те, що скоріше за все він скористається усіма досяжними йому засобами для зменшення відповідальності за створену ситуацію та з метою уникнення покарання. Розмову слід проводити так, щоб вона була для винуватця сигналом, що він не може розраховувати на подальшу безкарність.

Дослідження історії життя дитини, документації, інших джерел інформації

Цінним джерелом інформації про дитину є її повна історія життя з достовірних джерел, документація з медичних та правоохоронних установ, з закладів освіти, де навчалась дитина. Документовані багаторазові звернення до відділень швидкої допомоги, травмпунктів, виявлення так званих «схильностей» до нещасних випадків, втеч із дому, бродяжництва, вживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин, делінквентної поведінки повинні навести фахівця на думку про можливість жорстокого поводження з цією дитиною.

Використана література:

1. Методичні матеріали для працівників освіти, спрямовані на покращення алгоритму виявлення випадків насильства щодо дітей. Авт.-упор.: Буров С., Онишко Ю. В., Смилова Л. В., Ясиновська М. – К., 2007. – 56 с.
2. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Под ред. Е. Н.Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.: – (Серия «Детскому психологу»).
3. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. II. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
4. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. I. Концептуальные основы социальной работы с детьми. – М.: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.

Проблеми міжвідомчої взаємодії у системі попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

Міжвідомча співпраця базується на партнерських відносинах між різними відомствами та організаціями, які залучені до проблеми попередження та подолання насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, та визначена рядом законів та підзаконних актів України.

Так, органи і установи, на які покладено здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, вперше визначив Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».

Відповідно до Закону, здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї покладено на спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї; службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ; органи опіки та піклування; спеціалізовані установи для жертв насильства в сім'ї.

Координацію діяльності цих органів та установ здійснює спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, функції якого покладено на Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. На місцевому рівні функції та завдання цього органу реалізують управління та відділи у справах сім'ї, молоді та спорту.

У законі фактично не визначено, яким чином держава здійснює захист дітей від насильства та жорстокого поводження. Серед визначених законом органів та установ, на які покладено здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, нема служб у справах дітей, які є головним органом, що забезпечує соціально-правовий захист дітей, в тому числі від насильства та жорстокого поводження.

У питаннях захисту дітей від насильства та жорстокого поводження Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» не узгоджується з нормами Закону України «Про охорону дитинства», який набрав чинності до прийняття спеціального Закону «Про попередження насильства в сім'ї».

Зокрема, в статті 10 Закону України «Про охорону дитинства» вказано, що необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, переданні інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства держава надає через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (стаття 10 Закону «Про охорону дитинства»).

Проте у статті 3 Закону «Про попередження насильства в сім'ї», якою визначено органи та установи, на які покладено здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, не закріплено обов'язок служб у справах дітей здійснювати заходи щодо захисту дітей від насильства в сім'ї. Тоді як підзаконними актами, зокрема *Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення* (наказ Держкомсім'ямолоді, МВС, МОН, МОЗ від 16.01.2004 № 5/34/24/11) координа-

тором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними визначено саме службу у справах дітей.

Також не закріплено у Законі «Про попередження насильства в сім'ї» функцію органів та закладів освіти щодо захисту дітей від насильства у сім'ї. Водночас саме педагогічні працівники мають можливість першими помітити ознаки насильства та жорстокого поводження стосовно дітей, а значить і вжити заходів для запобігання такому поводженню, що створює загрозу для життя і здоров'я дитини і може призвести до непоправних наслідків.

Законом України «Про освіту» встановлено обов'язок педагогічних та науково-педагогічних працівників захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства. Проте цей Закон не зобов'язує педагогічних працівників інформувати відповідні органи про виявлені факти насильства над дітьми, а також не містить норми щодо встановлення відповідальності за приховування таких фактів.

Конкретизовано повноваження та завдання працівників закладів освіти щодо запобігання насильству та жорстокому поводженню з дітьми (як у сім'ї, так і поза нею) у *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*. Так, Порядком визначено, що органи та заклади освіти вживають заходів для виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми; на класних керівників покладається проведення попереджувальної роботи з батьками з метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях.

Не закріплено у Законі функції та повноваження закладів охорони здоров'я у випадку звернення до таких закладів потерпілих від насильства в сім'ї. Визначено лише повноваження центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, яких на сьогодні вкрай недостатньо. Тоді як у випадку отримання потерпілими від насильства в сім'ї тілесних ушкоджень та необхідності отримання медичної допомоги такі потерпілі звертаються до закладів охорони здоров'я. Тому важливим є закріплення у Законі обов'язку медичного працівника інформувати правоохоронні органи про отримані внаслідок насильства або жорстокого поводження тілесні ушкодження, особливо у разі отримання ушкоджень дітьми та недієздатними особами, які зазвичай є залежними від інших членів родини і не в змозі самотійно захистити себе.

Суттєвим недоліком Закону є відсутність серед визначених органів і установ, на які покладено здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, судових органів та органів прокуратури, оскільки система попередження насильства в сім'ї передбачає також притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї. Зазвичай справи про насильство в родині зтягаються на тривалий термін, розглядають їх суди формально. Водночас міжнародний досвід протидії явищу насильства в сім'ї доводить важливу роль судової системи у цьому напрямі. Особливо ефективною є система, за якої такі справи розглядають спеціальні суди (сімейні суди).

На забезпечення практичної реалізації норм Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» спрямовано ряд підзаконних нормативно-

правових актів. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 року № 616 затверджено **Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу**.

Цим Порядком визначено механізм прийняття, обліку і розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї місцевими управліннями та відділами у справах сім'ї та молоді, службою дільничних інспекторів міліції та кримінальною міліцією у справах дітей органів внутрішніх справ.

Конкретизують функції та завдання органів і установ щодо попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, а також визначають механізм співпраці цих органів **Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення** (наказ Держкомсім'ямолоді, МВС, МОН, МОЗ від 16.01.2004 №5/34/24/11), **Інструкція щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї** (наказ Мінсім'ямолодьспорт та МВС № 3131/386 від 07.09.2009 року).

Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення визначає, що звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження приймають посадові особи органів внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та передають для реєстрації до відповідного територіального підрозділу служби у справах дітей протягом однієї доби з моменту отримання звернення (повідомлення).

Якщо в заяві (інформації офіційних органів) вбачають ознаку злочину чи загрозу його вчинення, її обов'язково передають органу внутрішніх справ для вжиття заходів.

Координатором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними або реальної загрози його вчинення є **служба у справах дітей**.

Як бачимо, у цьому документі значно розширено перелік органів, які можуть приймати заяви та повідомлення про випадки насильства стосовно дітей порівняно з уповноваженими на це органами, що визначені Законом «Про попередження насильства в сім'ї» та Порядком розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу. Крім того, на причетні органи покладено ряд функцій, не передбачених законами України, що регламентують діяльність цих органів (зокрема, це стосується обов'язку педагогічних працівників виявляти та припиняти випадки насильства по відношенню до дітей, притягувати до дисциплінарної відповідальності осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми, обов'язку медичних працівників повідомляти про виявлені під час огляду ушкодження, що могли виникнути внаслідок жорстокого поводження з дитиною, дільничного педіатра, орган внутрішніх справ та відповідну службу у справах дітей). Тому, для належного виконання цих функцій та посилення відповідальності за їхнє невиконання ці функції мають бути закріплені у відповідних законах (перш за все в Законі «Про попередження насильства в сім'ї»).

Інструкція щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї визначає порядок здійснення відповідних заходів згаданими органами та механізм їхньої взаємодії.

Порядок також конкретизує визначені Законом «Про попередження насильства в сім'ї» функції спеціально уповноваженого органу з питань попередження насильства в сім'ї й закріплює ці функції за управліннями (відділами) у справах сім'ї та молоді (оскільки жоден з нормативно-правових актів не вказує, хто виконує ці функції). На центральному рівні функції спеціально уповноваженого органу покладено на Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, що відбито в Положенні про Міністерство. Проте на місцевому рівні Міністерство представлене трьома структурними підрозділами: управліннями (відділами) сім'ї та молоді, службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Тому, цей документ є надзвичайно важливим для забезпечення практичного механізму реалізації Закону «Про попередження насильства в сім'ї» й усуває недолік Закону, пов'язаний з невизначеністю спеціально уповноваженого органу з питань попередження насильства в сім'ї.

За цим Порядком координаційним органом у питаннях попередження насильства в сім'ї визначено управління (відділи) у справах сім'ї та молоді.

У зв'язку з прийняттям у червні 2006 року **Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах** (наказ Мінсім'ямолодьспорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Держдепартаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 № 1983/388/452/221/556/596/106) виникли певні неузгодженості між цим Порядком та раніше прийнятими міжвідомчими інструкціями, зокрема у питаннях визначення координаційного органу у цій сфері та окремих функцій певних органів.

Зокрема, функції координації діяльності, ведення обліку сімей, що опинилися у кризовій ситуації, відвідання сімей, складання відповідних документів за наслідками відвідання, надання допомоги жертвам насильства в сім'ї та ряд інших за цим Порядком віднесено до компетенції центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (на відміну від вищезгаданої Інструкції).

За цим Порядком координаційну роль відіграють центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, на управління ж (відділи) сім'ї та молоді покладено функцію сприяння у розв'язанні проблемних питань родини. Не передбачено залучення фахівців управлінь (відділів) сім'ї та молоді до здійснення інспектування сімей.

Все це призводить до неузгодженості дій та різного тлумачення компетенції й функцій тих чи інших органів.

Крім того, за такого розподілу функцій нелогічним виступає створення координаційного дорадчого органу при управліннях (відділах) у справах сім'ї та молоді.

Отже, кожен з вищенаведених підзаконних актів координаційним органом визначає різні структури: управління у справах сім'ї та молоді (у питаннях попередження насильства в сім'ї), служби у справах дітей (у питаннях

запобігання жорсткому поведженню з дітьми), центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (координують здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, а до таких сімей можуть належати і сім'ї, де чинять насильство або жорстоке поведження з дітьми).

Таким чином, ці документи потребують суттєвого узгодження.

Отже, хоча міжвідомче партнерство і регламентоване рядом законів та підзаконних актів в Україні, на практиці воно не виникає само по собі, його потрібно налагоджувати, тим більше, з огляду на окреслені неузгодженості, що є в законодавстві.

У практиці роботи з соціальними проблемами на Заході, серед яких виділяють й проблему насильства та жорстокого поведження стосовно дітей, найпоширенішою є технологія ведення випадку «мультидисциплінарною командою», до складу якої входять різні фахівці.

Мультидисциплінарна команда характеризується як сукупність незалежних експертів з різних дисциплінарних галузей, які керуються окремим, незалежним від інших фахівців планом роботи. Внутрішні взаємозв'язки в мультидисциплінарній команді часто можна оцінити як «не разом, але поряд». Фахівці, які входять до мультидисциплінарної команди, представляють свої експертні висновки з конкретної справи.

Керує такою командою соціальний працівник, який має більше повноважень до безпосереднього контакту з сім'ями (у нашому випадку – фахівець, що представляє спеціально уповноважений координаційний орган).

На сьогодні вважають *міждисциплінарний* підхід командної роботи найефективнішим щодо розв'язання питань насильства в сім'ї та жорстокого поведження стосовно дітей. При міждисциплінарному підході фахівці діють як єдина команда. Особливості цієї командної роботи полягають у:

- загальному баченні проблем дитини/сім'ї;
- наявності загальної мети діяльності;
- скоординованих діях членів команди;
- взаємодоповненні членів команди щодо функцій, ролей;
- наявності єдиних протоколів дій;
- груповій відповідальності членів команди за результати роботи;
- здатності швидкого реагування на ситуацію, в яку потрапила дитина.

Основними функціями міждисциплінарних команд, які працюють над попередженням насильства та жорстокого поведження з дітьми, є:

- інформаційно-аналітична діяльність (збір інформації з проблеми насильства та жорстокого поведження з дітьми в соціумі, сім'ї, освітніх та інших закладах);
- первинний прийом дитини (або іншого заявника) щодо випадку жорстокого поведження з дитиною, насильства;
- організація комплексної практичної допомоги дитині й сім'ї;
- моніторинг дітей, підлітків й сімей «груп ризику»;
- здійснення організаційно-профілактичної роботи (виступів перед батьками, зустрічі з адміністрацією, виступи в ЗМІ, проведення конференцій серед фахівців, акції щодо захисту прав дітей тощо).

Для розв'язання завдань, які потребують нестандартних підходів, ширшої інформації з різних галузей, така група здійснює продуктивніший підхід до розв'язання за рахунок використання знань та досвіду в різних галузях, якими володіють фахівці. Міждисциплінарна команда як група представників різних професій дозволяє розвивати у своїх членів здатність до об'єктивного різнобічного розгляду конкретної ситуації.

Якщо діяльність міждисциплінарної команди знаходить розуміння та підтримку з боку структур, що представлені в команді, з боку інших соціальних інститутів, то рівень занурення в роботу кожного члена команди стає значно вищим як при поставленні мети, так і в процесі розв'язання проблеми, оскільки особистісний ресурс не витрачається на доказ необхідності розв'язання проблеми²⁷.

27 Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах: Методичний посібник. / І. Д. Зверева та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 104 с.
Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.

Приклади життєвих ситуацій для розв'язання у міждисциплінарних групах фахівців

Ситуація 1

Молода жінка Катерина (28 років, банківський працівник) звернулась до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Вона розповіла, що пішла з дому через постійні напади з боку чоловіка, Олега (32 роки, безробітний, вживає наркотики неін'єкційним шляхом), з яким 6 років проживає в громадянському шлюбі: погрози вогнепальною та холодною зброєю, побиття, шантаж.

У жінки немає документів (паспорт, ідентифікаційний код, свідоцтво про народження дитини), оскільки чоловік викрав їх, зберігає у себе і віддасть лише тоді, коли вона випишеться з квартири разом з дитиною (дитині 3 роки, зараз перебуває у батьків дівчини в Житомирській області). Жінка не знає, куди йти і де їй ночувати. Катерину підтримують батьки чоловіка, але після інциденту, коли батько Олега ледь не поплатився життям, коли захищав невістку (Олег накинувся на нього з ножем), вона не хоче звертатись до них та наражати їх на небезпеку. Чоловік вимагає дій терміново, інакше погрожує розправою над дитиною і батьками дівчини (поїде в село та покалічить усю родину).

Ситуація 2

Третьюкласник Максим навчається в новій школі протягом трьох місяців. За цей час вчительці групи продовженого дня стало відомо, що хлопчика виховує мати та вітчим, за місяці навчання він часто пропускав заняття з невідомих причин, декілька разів від мами були записки, що дитина відсутня у школі через стан здоров'я.

Учора хлопчики розповіли вчительці групи продовженого дня таке: під час перевдягання до уроку фізкультури вони помітили у однокласника Максима синці на передпліччях та дивні червоні смужки по всій спині. На запитання, що це таке, Максим відповів, що впав і забився. При цьому хлопчик зніжковів й намагався прикрити синці.

Впродовж уроку Максим був чимось збентежений, навіть засмучений. Спілкування з однокласниками уникав.

Ситуація 3

До управління у справах сім'ї та молоді звернулась Олена, 22 роки. Вона залишила заяву, в якій виклала таке:

Олена має сестру 14-и років. Батько сестер перебуває в місцях позбавлення волі вже протягом 7-и років за вбивство їхньої матері. Сестер взяла під опіку родичі – рідна сестра матері та її чоловік. Олена вже тривалий час не спілкувалась з сестрою, оскільки після 18 років залишила родину опікунів, стала жертвою ситуації – вела спосіб життя, про який зараз жалкує (3 місяці тому завершила програму реабілітації для наркозалежних). Нещодавно Олена відновила спілкування з сестрою і дізналась від неї, що та проживає в жакликих умовах у родині опікунів – потерпає від сексуального насильства з боку вітчима – він гвалтує дівчину з десятирічного віку. Сестра звертатися по допомогу боїться. Олена просить захистити сестру, покарати насильника, що окрім усього вищезазначеного, проживає на їхній житловій площі, та позбавити опікунів прав на опіку. Також Олена хотіла б оформити опіку над сестрою на себе.

Ситуація 4

Швидка допомога доставила у медичний заклад дівчину Ганну. Вік: 15 років. Вага: 32 кг. Зріст: 169 см. Після обстеження дівчини встановлено діагноз: анорексія. Бабуся, що супроводжувала дівчинку до лікарні, просила лікарів матір до Ганни не пускати. Прохання бабусі не виконали, мати відвідувала Ганну. Після візиту матері стан дівчинки різко погіршився: вона постійно плакала, відмовлялась дотримуватись порад лікаря. Така ситуація повторювалась ще декілька разів, після чого лікарі вирішили дійсно заборонити пускати матір до лікарні.

Технологія ведення випадку

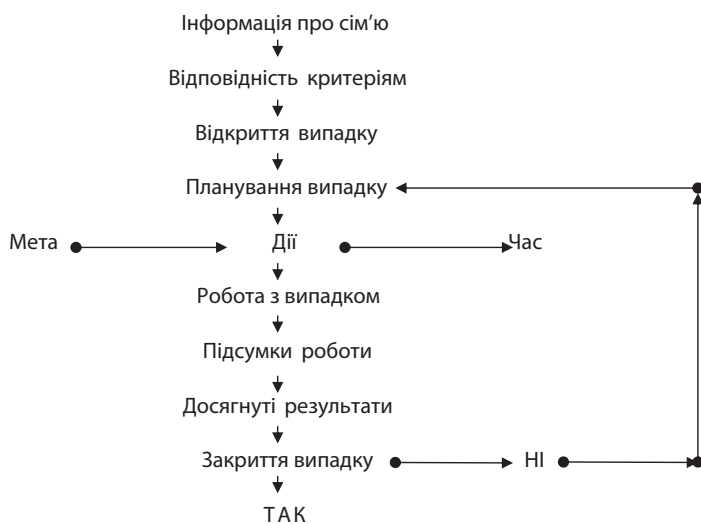
Технологія ведення випадку – один з найнеобхідніших складників надання комплексної та ефективної допомоги сім'ї, що опинилась у складних життєвих обставинах, зокрема у випадку вчинення насильства в сім'ї. Особливістю технології ведення випадку є те, що в ній поєднуються і певний моніторинг ситуації, і залучення інших інституцій та взаємодія з ними, і координація дій з метою розвитку сім'ї і відстеження результату.

Етапи роботи з випадком насильства в сім'ї

1. Етап повідомлення про випадок (усне, письмове повідомлення, а також може бути підозра з боку свідків про випадок вчинення насильства в сім'ї, зокрема над дитиною, і повідомлення про це у відповідні органи та служби). На цьому етапі виникає необхідність термінового проникнення відповідних служб до помешкання з метою усунення, припинення насильницьких дій (відповідно до чинного законодавства – це обов'язковий етап роботи).
2. Збір інформації (вивчають очікування клієнтів, їхнє розуміння проблеми, сімейна динаміка, прогнозують можливі труднощі. Використовують методи інтерв'ю, спостереження, вивчення документів, історії сім'ї. Перевірку інформації можна здійснювати шляхом направлення офіційного листа або телефонного дзвінка у заклади, де людина працює, навчається, спостерігається у лікаря тощо, щодо надання інформації, яка може підтвердити або спростувати підозри про вчинення насильства).
3. Оцінка (оцінка інформації, узагальнення даних, з'ясування чого не вистачає. На основі зібраних даних оцінюють наявність ресурсів для змінення ситуації).
4. Визначення завдань роботи з випадком, відкриття випадку (фахівці спільно визначають необхідні заходи для фахівців різних відомств щодо усунення насильства у конкретному випадку. При цьому дуже важливо, щоб зустріч фахівців документували протокольню і рішення прийняли колегіально).
5. Планування випадку, визначення його мети, часових меж, необхідних дій та заходів. (Складають план роботи з випадком. Визначають, хто виконуватиме координаційну роль у веденні випадку (згідно з законодавством), з ким ще потрібно проконсультуватись).
6. Безпосереднє ведення випадку (ініціювання і стимулювання діяльності, ліквідація перешкод для її здійснення). На цьому етапі, за згодою членів сім'ї, можливе оформлення родини під соціальний супровід та його здійснення.
7. Підбиття підсумків роботи. Потрібно підкреслити, що соціальний працівник, який веде випадок, і клієнт спільно обирають найголовнішу мету своїх дій. Вона має бути реалістичною, конкретною, відповідати можливостям сім'ї і роботи соціальної служби.

8. Оцінка результатів роботи.
9. Закриття випадку.

Технологію ведення випадку можна продемонструвати за допомогою такої схеми:

Перший контакт з сім'єю. Візит у сім'ю²⁸

КАРТКА 1

1). «Увійшов, не постукавши»

Уявімо, що ми прийшли провідати сім'ю, підходимо до дверей... А двері не закриті, ледь відчинені. Що необхідно робити далі? *(обговоріть у групі)*

Зазвичай на це запитання буває багато відповідей:

- подзвонити у двері. А якщо у клієнтів просто немає дзвінка або він не працює? *(обговоріть подальші дії);*
- постукати у двері. А якщо ніхто не відгукнеться? *(обговоріть подальші дії);*
- увійти в квартиру. А якщо за цими дверима буде якась загроза? *(обговоріть подальші дії);*
- не заходити в квартиру. А якщо за цими дверима є той, хто потребує допомоги? *(обговоріть подальші дії);*
- звернутися до сусідів. А чи не порушуватиме це принцип конфіденційності? *(обговоріть подальші дії).*

Уявіть собі, що, направляючись в сім'ю, ви чуєте за ледь відкритими дверима страшні крики дитини. Реагуючи, ви різко відкриваєте двері, а назустріч вам кидається роздратований батько в стані алкогольного сп'яніння з сокирою у руках. Ваша реакція? *(обговоріть у групі).*

Звичайно, можна запитати, чи батько не позичить вам сокиру... (використати жарт, неочікуваний коментар тощо). Ні в якому разі не можна реагувати агресивно, нападати у відповідь. Але у будь-якому разі закінчення історії може бути непередбачуваним.

А як попередити вищеописаний інцидент? Як запобігти непередбачуваним ситуаціям під час візиту до сім'ї? *(обговоріть у групі).*

Отже, відвідування сім'ї – це свого роду вторгнення на її територію, тому до цього потрібно підготуватися.

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Подзвонити, домовитись про зустріч заздалегідь.
- Не заходити в квартиру самостійно (не постукавши).
- Не заходити в квартиру одному(ій), здійснювати візит лише з представниками органів внутрішніх справ.

28 За матеріалами: Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / Автори-упорядники: В. Г. Голловатий, А. В. Калініна, О. А. Виноградова. За заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К.: Християнський дитячий фонд, 2007. – 128 с.

2) «У вас проблема»

Бувають випадки, коли при первинному відвідуванні сім'ї спеціалісти одразу заявляють, що їхній візит викликаний проблемами в цій сім'ї: «Ми знаємо, що у вас тут є багато проблем...»

Уявіть собі свої відчуття, коли незнайома вам людина зверху перераховує ваші проблеми, які вона прийшла розв'язувати. *(обговоріть у групі).*

Після такого візиту деякі клієнти можуть вам просто влаштувати звичайний скандал.

Як можна запобігти негативним наслідкам? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Слово «проблема» – заборонене слово, яке не слід вживати.
- Описуйте факти, а не власні враження або суб'єктивні переживання.
- Запитайте у самої сім'ї, яка її оцінка ситуації?

КАРТКА 2**3) «Це неправильно...»**

Завжди важливе вміння вислухати клієнта, особливо коли він сам готовий з вами розмовляти. Не можна постійно в процесі бесіди вказувати на правильні і неправильні вчинки клієнта, кращим варіантом буде запитати його, що він думає про конкретну ситуацію. Чому? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти негативним наслідкам? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Не оцінюйте клієнта, дозвольте йому самостійно зробити висновки.
- Використовуйте засоби активного слухання, ставте уточнювальні запитання.
- Частіше використовуйте запитання: «А як думаєте Ви?»

4) «Форсування подій»

Часто самі спеціалісти, що працюють з сім'ями, звикають жити в «божевільному» темпі: у них багато роботи, багато сімей на обліку, візитів – усюди потрібно встигнути. Сумно, коли такому спеціалісту трапляється сім'я, що живе у своєму дуже повільному, розміреному темпі або ж члени сім'ї не здатні швидко сприймати інформацію, осмислювати її та робити висновки, а спеціаліст не може пристосуватися до темпу сім'ї і продовжує працювати «швидко». Це можна помітити по тому, що члени сім'ї по декілька разів перепитують або просто говорять: «Дякую» і йдуть з нерозумінням на обличчі і з тим, щоб більше не звертатися по допомогу. Чи траплялись вам подібні приклади? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Пам'ятайте – кожен сприймає у своєму власному темпі.
- Не нав'язуйте сім'ї свій темп (відчуйте темп та ритм життя сім'ї).
- Під час спілкування з сім'єю пристосовуйтеся до темпу сім'ї.

КАРТКА 3

5) «Дитина як заручник»

Трапляється так, що в процесі роботи з сім'єю найкраще контакт налагоджується з дитиною. Фахівцеві необхідно цінувати ці довірливі стосунки.

Уявіть ситуацію, одна мати повинна була прийти до соціального працівника, який супроводжував їхню сім'ю. Однак, перебуваючи в той день в стані алкогольного сп'яніння, вона нікуди не пішла. Під великим секретом, працівнику вдалося з'ясувати у дитини, що мама в той день була у нетверезому стані. Коли зустріч все ж таки відбулася, мати почала пояснювати відсутність у зазначений строк своєю хворобою, посилаючись на високу температуру та болі в голові. Соціальний працівник перервав її розповідь словами: «Що ж це ви обманюєте? Ваша дитина розповіла, як ви хворіли...». Після цього випадку дитина була жорстоко побита матір'ю. Мабуть вона надовго запам'ятає «доброго» соціального працівника (*обговоріть цю ситуацію у групі. Що було зроблено неправильно?*).

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Ніколи не порушуйте обіцянки, які ви дали.
- Не давайте тих обіцянок, які ви не можете виконати.
- Працюйте в якнайкращих інтересах дитини, думайте на крок уперед.

6) «Розмиті кордони»

При відвідуванні сім'ї спеціаліст(-и) зазвичай готові до того, що вона може зустріти його насторожено. Але іноді може бути по-іншому.

Уявіть ситуацію, коли піддавшись солодким вмовлянням клієнта, спеціаліст залишається випити чашечку кави, а йдучи додому, прихоплює з собою коробку цукерок, подаровану «від душі» господарями. Чи траплялись вам подібні приклади? Якими можуть бути наслідки для спеціаліста (*обговоріть у групі*).

Іноді «чашечка кави» може обернутися проти спеціаліста, оскільки потім «гостинні господарі» зможуть звинуватити його у тому, що вони дарували йому подарунки, придбані за гроші сімейного бюджету, а він не виконав того, що вони від нього очікували. Чи стикались ви з подібними наслідками необачної поведінки спеціалістів? (*обговоріть у групі*).

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Дотримуйтеся меж у роботі з клієнтом та сім'єю.
- Запам'ятайте: Кожна чашка чаю має свою ціну!
- Не приймайте жодних подарунків від клієнтів ні в якому вигляді. Стосунки мають бути суто професійними.

КАРТКА 4

7) «Глухий» соціальний працівник

Звикнувши до аналогічних розповідей клієнтів з одноманітним проблемам, деякі спеціалісти відповідних служб не перевантажують себе тим, щоб вислухати їх від початку до кінця, і починають самі описувати їхню ситуацію і її подальший розвиток подій у сім'ї (*обговоріть у групі, чи траплялись вам такі ситуації?*).

Всім відомо, що однакових ситуацій не буває. У результаті діалог перетворюється у монолог спеціаліста, повчання, часто навіть приниження, відповідно, клієнт перестає довіряти фахівцеві, замикається і починає шукати інше місце, де йому нададуть допомогу, або ж не шукатиме більше допомоги взагалі.

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Під час першого контакту з клієнтом дозвольте йому говорити більше, клієнт повинен «виговоритись».
- Не вибудовуйте «стіну» між собою та клієнтом, ведіть діалог, а не монолог!
- Використовуйте засоби активного слухання, ставте уточнювальні запитання.

8) «Провокування сім'ї», де є проблеми зловживання алкоголем

Уявіть ситуацію, при відвідуванні сім'ї спеціаліст став з'ясовувати у матері, яка була напідпитку, де її чоловік, і чому жодного разу його не вдавалося застати вдома. Якими можуть бути наслідки такої розмови? Чому? (*обговоріть у групі*).

Можливі різні варіанти розгортання подій:

- жінка під час діалогу зі спеціалістами стає дуже агресивною, згадка про її чоловіка, викликає в неї шквал негативу, який вона виливає на фахівців. Як діяти? (*обговоріть у групі*).
- (або) почувши голосну розмову, з сусідньої кімнати виходить чоловік, який також перебуває у стані важкого алкогольного сп'яніння, він поводить себе дуже агресивно. Як діяти? (*обговоріть у групі*).

Отже, найправильнішим рішенням у такій ситуації було б не розпитувати жінку, що перебуває в нетверезому стані, а одразу піти. Розмова з такою людиною не буде конструктивною та продуктивною.

Інший випадок. Двоє спеціалістів прийшли у сім'ю, для того, щоб з'ясувати, чому батьки не відвідують свою дитину, яка перебуває у притулку. За дверима вони почули голоси сп'янілої компанії. Однак замість того, щоб піти, вони почали гримати в двері, вимагаючи негайно їх відчинити. За дверима спочатку все стихло, а потім хтось з компанії запропонував фахівцям піти геть. На погрози викликати міліцію двері таки відчинили і працівникам довелося терміново рятуватись від розлючених хазяїв. Чи часто ви стикаєтесь з подібними ситуаціями? (*обговоріть у групі*).

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Не спілкуйтеся з клієнтами, що перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння (по-перше, це небезпечно, по-друге, неефективно).
- Не «провокуйте» людей, що перебувають у стані сп'яніння.

КАРТКА 5

9) «Зіштовхування членів сім'ї між собою»

Коли між членами сім'ї немає згоди, будь-яка, навіть незначна сварка, загрожує перейти у великий конфлікт та погіршити ситуацію у сім'ї. Тому потрібно дуже коректно вести переговори. Якщо ви розумієте, що ваша поява і тема для розмови може бути причиною нового конфлікту, то краще вчасно змінити тему і не звинувачувати одного з подружжя, щоб не «нагнітати атмосферу».

Наприклад, якою може бути реакція на таку фразу дружини: «Цікаво дізнатися, як ви хочете розв'язати проблему чоловіка-алкоголіка, якщо постійно обманюєте його, вигороджуючи себе». *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Будьте коректними та обачливими у своїх висловлюваннях, коментарях, оцінці ситуації.
- Працюйте в якнайкращих інтересах клієнтів, думайте на крок уперед.
- Вчасно змініть тему, якщо відчуваєте напруження між подружжям.
- Не звинувачуйте клієнта.
- Проявляйте гнучкість під час діалогів з сім'єю.

10) «Провокування ситуації»

Уявіть ситуацію, завітавши до сім'ї з приводу агресивної поведінки хлопця-підлітка в школі та постійних бійок, педагог, оглянувши обстановку, почав дорікати матері при хлопцю за те, що вдома не прибрано, не приготований обід, дитина не сидить за уроками і взагалі мати сама не слідує за собою. Вислухавши все це, син сказав, що він теж так думає і не бажає жити з такою мамою, піде до батька. Син гримнув дверима та пішов геть. Виявилося, що лише нещодавно мати розлучилася з батьком, син дуже переживав, став агресивно себе поводити, погано вчитися. Чи знаєте ви про подібні ситуації? Якими можуть бути її наслідки? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Будьте коректними та обачливими у своїх висловлюваннях, коментарях, оцінці ситуації.
- Працюйте в якнайкращих інтересах клієнтів, думайте на крок уперед.
- Не обговорюйте одного в присутності інших, ні в якому разі не робіть зауважень одним членам родини у присутності інших.

КАРТКА 6

11) «Добра сусідка»

На практиці буває так: якщо працівник, вкотре приходячи з візитом, нікого не застає в квартирі, він може звернутися до сусідів. Якось всезнаюча сусідка детально розповість, що це за сім'я, які добрі у них відносини, як часто їхні діти п'ють у неї чай, а потім ненароком поцікавиться, що ж все таки трапилося в цій сім'ї, адже вона так переживає...

«Ні, – заспокоює її фахівець, – все добре, але от тільки мама у цій родині, здається, нехтує потребами своїх дітей, вони, на думку вчителів, що звернулись до нас по допомогу, ходять брудні, постійно голодні, виглядають занедбанними. Чи нічого ви подібного не помічали, не чули?» І ось «добра» сусідка в колі стареньких бабусь розповідає, прикрашаючи історію різноманітними фактами.

Як з'ясувалося потім, батько поїхав на заробітки, мати потрапила у лікарню, а двоє хлопчиків, нікому нічого не кажучи, щоб не потрапити в притулок, намагалися і навчатися, і маму свою відвідувати в лікарні, готували їй їжу, та дійсно були дуже втомленими, закинули навчання. Потім ситуація нормалізувалася, але сусідські чутки залишилися, а тому виникли нові проблеми... Чи знаєте ви про подібні ситуації? Якими можуть бути її наслідки? *(обговоріть у групі)*.

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі)*.

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Дотримуйтеся конфіденційності, працюючи з сім'єю.
- Не втаємничуйте сусідів у проблеми родини, навіть якщо ви таким чином намагаєтесь зібрати «об'єктивну» інформацію.
- Пам'ятайте, один з основних принципів фахівців, що працюють з сім'ями – НЕ НАШКОДЬ!

12) Збір «досьє» на сім'ю

Даючи клієнту можливість вільно висловитися, не можна сидіти з розкритим блокнотом, нотуючи кожен фразу. Як ви вважаєте, чому? *(обговоріть у групі)*.

Звичайно, занотовування надає ділового вигляду спеціалісту та переконує у його діловому підході до справи, але все має бути помірним. Клієнт може розповідати про інтимні моменти свого життя, які не повинні розголошуватися та бути занотовані. Постійне записування його розповідей примусить клієнта замкнутися, адже він буде відчувати себе як на допиті. У разі, якщо спеціаліст нотує все сказане, втрачається зоровий контакт з клієнтом, що не сприяє співпраці та діалогу.

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі)*.

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Варто розвивати пам'ять.
- Не влаштовуйте допит своїм клієнтам.
- Використовуйте засоби активного слухання, ставте уточнювальні запитання.
- Не «обкладайтеся» паперами, це створює враження забюрократизованості та впливає на довіру до вас з боку клієнта.

КАРТКА 7

13) «Нормальні» члени суспільства

Уявіть ситуацію, від сім'ї на спеціаліста надійшла скарга, в якій зазначено, що він поводив себе некоректно і своїми висловами про те, що «вони всі психічно ненормальні», образив членів сім'ї.

При з'ясуванні обставин, спеціаліст не міг зрозуміти у чому справа. У своїй пояснювальній записці він зазначив, що сказав лише: «Ми разом зробимо з вас повноцінних членів суспільства», адже хотів допомогти сім'ї зрозуміти її проблеми та жити «як люди».

Що було «не так» у словах спеціаліста і чому клієнти своєрідно сприйняли його коментар? Чи стикалися ви з подібними ситуаціями? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Не допускайте в спілкуванні з клієнтами такі слова як «нормальні/ненормальні», «правильно/не правильно», «повноцінні/не повноцінні», «будьте як люди» або ж «будьте людьми» тощо.
- Не оцінюйте, не ображайте.
- Будьте обачливими, коректними, тактовними у своїх висловлюваннях та коментарях.
- Будьте толерантними!

14) Ти мені – я тобі

Уявіть, що вам запропонували гуманітарний набір в обмін на те, що ви кудись підете, щось зробите, мало того, якщо ви будете виконувати вказівки правильно, то завжди будете отримувати «невеличкі подаруночки». Може скластися враження, що вас купують і ви тепер залежите від когось або чогось. Те ж саме відбувається з клієнтом, якщо, наприклад, турбота про дитину не його усвідомлений вибір, а навантаження до «продуктового набору», на який він не має засобів.

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Не «торгуйтеся» з клієнтами.
- Не маніпулюйте клієнтами, апелюйте до їхньої свідомості, пояснюйте.
- Допомагайте клієнту самостійно зробити вибір, не нав'язуйте своє рішення.

Види профілактики насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми

Зміст	Цільові групи
Первинна профілактика	
Найбільш масова та неспецифічна.	
Мета такої профілактики: формування активного, адаптивного, високофункційного життєвого стилю, що забезпечує реалізацію прав, задоволення потреб і інтересів.	
<ul style="list-style-type: none"> – реалізація освітніх та просвітницьких програм серед школярів, студентів; – формування життєвих умінь, навичок щодо спілкування, розв'язання конфліктів, асертивної поведінки у дітей в різних освітньо-виховних установах (дитсадках, школах, училищах, коледжах, вишах); – введення обов'язкових курсів з попередження насильства у позакласне виховання; – впровадження відповідних тем у освітні програми вишів, що готують спеціалістів у дотичних до розв'язання проблеми сферах (психологів, освітян, медиків, правоохоронців, суддів, прокурорів тощо); – здійснення постійного, систематичного навчання для фахівців, що працюють з дітьми та сім'ями щодо попередження насильства; – формування ненасильницької поведінки у членів громади та культури спілкування через просвіту у ЗМІ; – поширення правової освіти населення; – подолання гендерних стереотипів; – впровадження ювенальної юстиції; – вдосконалення/формування відповідного законодавства; – дошлюбна підготовка молоді, курси молоді сім'ї, підготовка до батьківства; – розробка ефективної соціальної реклами; тощо. 	<p>Пряма цільова група: школярі, педагоги, студенти, батьки, вихователі, психологи, державні службовці, соціальні працівники, представники правоохоронних органів, медичні працівники, журналісти, усі члени суспільства загалом.</p>
Вторинна профілактика	
Мета профілактики: зміна малоадаптивної дисфункційної ризикованої поведінки на адаптивну. Передбачає зміну ставлення до оточення та до себе, формування відповідного досвіду поведінки у ситуаціях, що можуть призвести до насильства.	
Також спрямована на раннє виявлення та подолання проблем у сім'ях, що у разі невтручання може призвести до насильства або ж жорстокого поведіння з дитиною.	
<ul style="list-style-type: none"> – прослідковування сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах; – раннє виявлення таких сімей; – інформування про можливості отримання допомоги та наслідки небезпечної поведінки; – допомога сім'ї, що потрапила у складні життєві обставини (гуманітарна, інформаційна, консультативно-правова, медична, психологічна); – реформування системи опіки; – створення системи спеціальних закладів підтримки сімей; – впровадження програм зменшення агресії та розв'язання конфліктів. 	<p>Пряма цільова група: сім'ї, що перебувають у складних життєвих обставинах; інші форми сімейної опіки, інтернатні заклади та їхні вихованці тощо.</p> <p>Опосередкована цільова група: освітяни, медики, правоохоронці, соціальні працівники, педагоги, інші спеціалісти, що дотичні до розв'язання проблем на місцях.</p>

Зміст	Цільові групи
Третинна профілактика	
<p>Мета профілактики: реабілітація, терапія та інтеграція у суспільство осіб, які потерпіли від насильства, а також корекційно-реабілітаційна робота з агресорами для того, щоб попередити рецидиви насильства.</p> <p>Передбачає виявлення причин та особливостей поведінки і свідомості людини, що призвели до потрапляння у ситуацію насильства, підвищення її соціального статусу. Передбачає тривалість та комплекс послуг.</p>	
<ul style="list-style-type: none"> – робота з особами, які зазнали насильства: <ul style="list-style-type: none"> • надання комплексної всебічної допомоги жертві насильства та членам її родини; • створення та забезпечення ефективного функціонування спеціальних установ для жертв насильства в сім'ї; • запровадження ефективних методик реабілітації дорослих та дітей, які потерпають від насильства; – робота з особами, які вчинили насильство: <ul style="list-style-type: none"> • превентивні заходи ОВС; • розробка та впровадження корекційних програм для агресорів; • створення та забезпечення ефективного функціонування спеціальних установ для роботи з агресорами; – здійснення постійного, систематичного навчання для фахівців з питань роботи з особами, які вчиняють насильство, а також з жертвами насильства (дорослими та дітьми); – допомога сім'ї, що потрапила у складні життєві обставини (гуманітарна, інформаційна, консультативно-правова, медична, психологічна); – здійснення соціального супроводу, адвокації. 	<p>Пряма цільова група: агресори, жертви, члени всієї родини, де коїлось насильство.</p> <p>Опосередкована цільова група: освітяни, медики, правоохоронці, соціальні працівники, педагоги, інші спеціалісти, що дотичні до розв'язання проблем на місцях.</p>

Відомості про авторів:

Журавель Тетяна Василівна	координатор проектів ВГЦ «Волонтер», тренер; викладач Київського міського університету імені Бориса Грінченка, Інституту психології і соціальної педагогіки
Коробченко Ніна Миколаївна	головний спеціаліст Департаменту сімейної та гендерної політики Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту
Нікітіна Ольга Михайлівна	асистент проектів з питань попередження насильства у сім'ї ВГЦ «Волонтер», тренер
Сафронова Оксана Федорівна	головний спеціаліст Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; керівник Центру медико-соціальної реабілітації жертв насильства у сім'ї.

Автори: Журавель Т. В., Коробченко Н. М.,
Нікітіна О. М., Сафронова О. Ф.

**Попередження, виявлення і подолання випадків насильства
в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми:
тренінговий курс**

Редактори: Безпалько О. В., Журавель Т. В.

Підписано до друку 11.10.2010.
Формат 70x100/16. Гарнітура Myriad Pro.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. Друк. Арк. 13,57.
Наклад 1500 прим. Зам. №

ТОВ "Компанія ЛІК"

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої діяльності Серія ДК № 2363 від 07.12.2005р. тел. (044) 592-84-86

Надруковано на ПП «Р.К. Майстер-принт», типографія «Huss»
вул. Шахтарська, 5, м. Київ, 04074.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3165 від 14.04.08р.
тел. 430-15-49, 430-34-22
www.huss.com.ua
E-mail: info@huss.com.ua